

Олександр Мельник
Ірина Стеблина

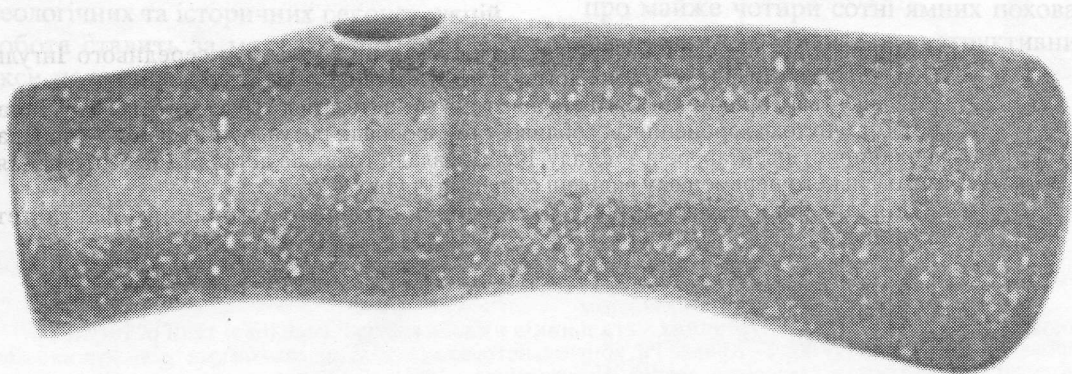
Ямна культура середньої течії Інгульця

Олександр Мельник
Ірина Стеблина

ВСТУП

Ямна культура середньої течії Інгульця

Кривий Ріг
Видавничий дім
2013

ББК 63.4 (4УКР – 4ДНІ – 2 КР)
М 48

М 48 Мельник О. О., Стеблина І. О.
Ямна культура середньої течії Інгульця. – Кривий Ріг:
Видавничий дім, 2013. – 100 с.

ISBN 978-966-177-189-4

Монографія присвячена аналізу пам'яток ямної культури середнього Інгульця (Криворіжжя) та спробі їх соціологічної інтерпретації.

Велику увагу приділено обряду та інвентарю в контексті поховального ритуалу. Детально розглянуто захоронення з особливостями в обряді, ритуальний інвентар і прикраси, виробничий інвентар, речі з металу, інсигнії влади тощо. За деталями та особливостями поховального церемоніалу виділені соціальні групи.

Для археологів, істориків, викладачів і студентів історичних факультетів, краєзнавців.

ББК 63.4 (4УКР – 4ДНІ – 2 КР)

ISBN 978-966-177-189-4

© Мельник Олександр Олександрович,
Стеблина Ірина Олександрівна, 2013.

ВСТУП

Розкопки курганів на Криворіжжі розпочалися в 1866 році, а з 1964 вони носять систематичний характер. З 60-х років XX століття й до сьогодні в межах сучасних Криворізького та Широківського районів Криворізьким історико-краєзнавчим музеєм, Дніпропетровським історичним музеєм, археологічною експедицією Дніпропетровського національного університету було досліджено близько 900 поховань різних епох у курганах.

Найбільш чисельний масив серед них склали пам'ятки ямної культурно-історичної спільноти – 386 у 82 курганах. Згідно з О.Г. Шапошниковою, криворізька група відноситься до південнобузького типу [79, с. 349]. Пам'ятки басейну Інгульця були своєрідною зв'язуючою ланкою між лівобережними локальними варіантами ямної культури та Північно-Західним Причорномор'ям і входили до єдиної історико-культурної зони.

Поховання ямної культури Криворіжжя ще не були темою спеціальних досліджень, хоча окремі комплекси публікувалися у різних спеціалізованих виданнях і науково-популярній літературі [3; 18; 21; 57; 61].

Особливістю ямної культури Криворіжжя є те, що вона репрезентована лише підкурғанними захороненнями. Добре відомо, що поховання являють собою закритий комплекс і не включають випадкових елементів. Це полегшує задачу проведення соціальних реконструкцій через поховальний обряд.

Накопичений на сьогодні матеріал дає базу для археологічних та історичних реконструкцій. Дана робота ставить за мету виділити окремі комплекси поховального обряду та сукупності

їх типологічних характеристик, що дасть дослідникам можливість зробити трактовку і соціологічну інтерпретацію ямного суспільства.

Основним джерелом інформації для відбору комплексів, групування їх за формальними ознаками стали звіти про археологічні дослідження Криворізького історико-краєзнавчого музею за 1978-2010 роки, звіти про археологічні розкопки Дніпропетровського історичного музею в 1964–1968, 1970 роках (Л.П. Крилова), звіт С.Є. Мухопида про розкопки курганів біля с. Златоустівка Криворізького району в 1988 році, монографія групи науковців Дніпропетровського національного університету [18].

Проблеми абсолютної хронології ямної культури – одного з найграндіозніших явищ давньої історії Східної Європи – попри значне накопичення дат ^{14}C , все ще лишаються дискусійними. У зв'язку з відсутністю каліброваних дат для ямних пам'яток Криворіжжя автори приєднуються до думки А.В. Ніколової, яка вважає, «що для пам'яток ЯК Правобережжя Дніпра (верхів'я Інгула та Інгульця) і для прилеглих до нього лісостепових територій можна посунути нижню дату до 3000 BC. Щодо верхньої межі – то вона, як і раніше чітко не окреслюється» [67, с. 29].

Суттєвим недоліком для виділення груп поховань і віднесення їх до певних ієрархічних ступенів ямної спільноти є відсутність антропологічних визначень. Та попри все, введення в обіг даних про майже чотири сотні ямних поховань дасть можливість вийти на реконструктивний рівень інтерпретації цих пам'яток.

Ямна культура середньої течії Інгульця

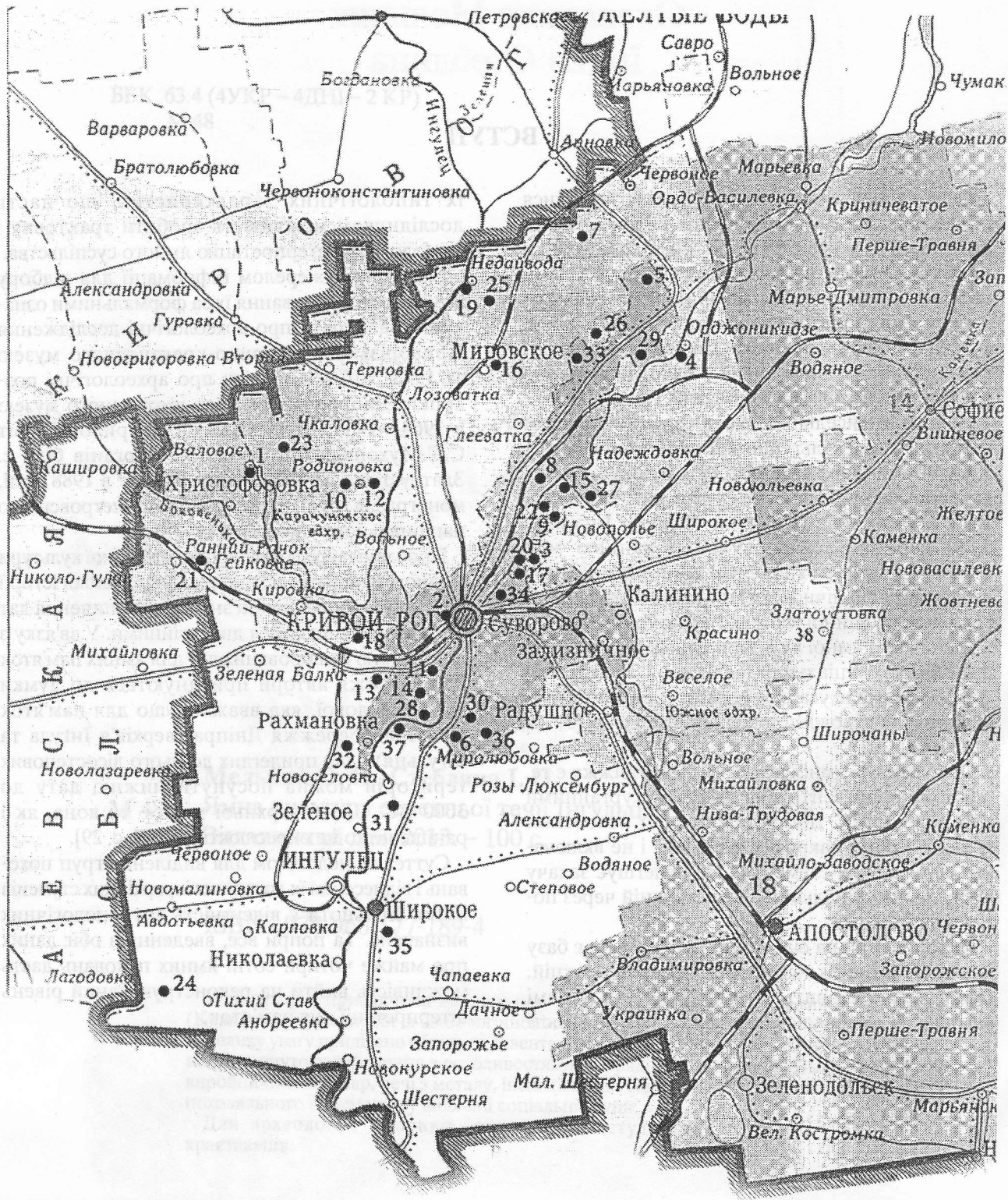

Рис 1. Розташування досліджених курганних могильників ямної культури середньої течії р. Інгулець: 1 – Криворізький р. н. с. Водова (1078); 2 – Кривий Ріг.

1 – Криворізький р-н, с. Валове (1978); 2 – Кривий Ріг, комунальне господарство «Декоративні культури», курган 1 «Зеленосп» (1971); 3 – Кривий Ріг, Центральне кладовище, курган «Новоукраїнка» (1981); 4 – Криворізький р-н, с. Орджонікідзе (1981); 5 – Кривий Ріг, вул. Адмірала Головка, курган «Лук'янівка» (1981); 6 – Кривий Ріг, Новокриворізький ГЗК (1982, 2008); 7 – Кривий Ріг, Північний ГЗК, група «Рядові могили» (1983, 1985, 1986, 1989-1990, 2007-2010); 8 – Кривий Ріг, вул. Ватутіна, група «Рабасово» (1984); 9 – Кривий Ріг, вагоноремонтний завод, курган «Довга могила» (1983-1984); 10 – Криворізький р-н, с. Родіонівка, група «Рядові могили» (1984); 11 – Кривий Ріг, Новокриворізький ГЗК, курган «Царева могила» (1985); 12 – Криворізький р-н, с. Родіонівка (група «Камова могила», 1986); 13 – Криворізький р-н, станція Мойсейка (с. Зелений Гай (1987), курган 5); 14 – Кривий Ріг, Південний ГЗК, курган «Могила» (1987); 15 – Кривий Ріг, група «Рибасово-2» (1987); 16 – Кривий Ріг, сел. Мирівське, курган «Ремонтирська могила» (1988); 17 – Кривий Ріг, мікрорайон Східний (1988); 18 – Криворізький р-н, ст. Мойсейка (с. Зелений Гай (1988), курган 1); 19 – Криворізький р-н, с. Недайвода, одиночний курган 1 (1989); 20 – Кривий Ріг, мікрорайон Східний-2 (1990); 21 – Криворізький р-н, ст. Гейківка, група «Гейківська-2», (1990); 22 – Кривий Ріг, сел. Бажаново, група «Близнюки» (1983, 1991); 23 – Криворізький р-н, с. Новолозуватка (1993-1994); 24 – Широківський р-н, с. Розівка (1994); 25 – Криворізький р-н, с. Недайвода, група «Три брати» (1989); 26 – Кривий Ріг, Північний ГЗК, курган «Харіна могила» (1977); 27 – Кривий Ріг, с. Олександрівка (1975, 1976); 28 – Кривий Ріг, Південний ГЗК (1973); 29 – Кривий Ріг, сел. Веселі Терни (1972); 30 – Кривий Ріг, Новокриворізький ГЗК (1972); 31 – Широківський р-н, ПдГЗК (1971); 32 – Кривий Ріг, сел. Рахманівка (1964, 1966, 1971); 33 – Кривий Ріг, Північний ГЗК, Першотравневий кар'єр (1969); 34 – Кривий Ріг, вул. Телевізійна, курган «Долгінцево» (1967); 35 – Широківський р-н (1965, 1966); 36 – Кривий Ріг, Південний ГЗК (1964, 1965); 37 – Кривий Ріг, Південний ГЗК, курганна група 2 (1964, 1965); 38 – Криворізький район, с. Златоустівка (1988).

1. Поховальні пам'ятки

1.1. Кургани та їх характеристики

Історія вивчення пам'яток ямної культури (далі ЯК) на Криворіжжі є достатньо довгою. Вперше їх виявлено під час розкопок кургану у Дубовій балці (1882 р.). Три поховання зі скорченими і пофарбованими кістяками були досліджені В.І.Гошкевичем у Царевій могилі в 1907-1908 роках [51; 62, с.220-222]. В 60-х роках Л.П.Крилова розкопала 100 поховань ЯК в 18 курганах [21-28]. Археологи Криворізького історико-краєзнавчого музею з 1978 по 2010 рік дослідили 227 захоронення ямників у 56 курганах. Експедиція Дніпропетровського національного університету в 1988 та 1999 роках розкопали на Криворіжжі 59 поховань ЯК у 8 курганах [18; 71].

Характер пам'яток.

Ямна культура середньої течії Інгульця представлена виключно підкурғанними захороненнями, що характерно для всіх районів поширення ямної культурно-історичної спільноти. Всього на сьогодні на Криворіжжі та в Широківському районі досліджено 386 поховань у 82 курганах.

Стан пам'яток на момент розкопок.

Судячи зі звітів, на жодному з досліджених курганів на території Криворіжжя не було знаку «Курган. Пам'ятка археології. Охороняється державою». Задернованими і не розорюваними виявилися 13 насипів, на п'яти з них знаходилися знаки триангуляції. Всі інші в тій чи іншій мірі постраждали в результаті людської діяльності: повністю або частково розорювалися, були ушкоджені окопами часів війни, сучасними ямами, трубопроводами, дорогами, з декількох насипів бралася земля для господарських потреб.

Методика розкопок.

З 60-х років ХХ століття археологічні дослідження проводилися у відповідності до існуючих на той час методик Інституту археології УРСР та Інституту археології НАН України, що передбачали і дозволяли використання техніки (бульдозерів, скреперів) при розкопках курганів траншеями. Розкопки могил, зачистки поховань та профілів бровок проводилися вручну. Один курган біля с. Новолозуватка був розкопаний вручну.

Польова документація та наукові звіти.

Всі археологи під час розкопок на Криворіжжі вели польовий щоденник, робили фотографії, креслення, рисунки та описи курганів, поховань, профілів бровок, знахідок. На жаль, не всі автори розкопок робили це достатньо ретельно. Відсутні або зроблені непрофесійно антропологічні визначення, аналізи ґрунтів, виробів з металу, каменю, кістки тощо. В результаті цього виявився втраченим цілий масив інформації про особливості поховального обряду, господарської діяльності та соціальних відносин населення ЯК нашого регіону.

Топографія.

Кургани з ямними похованнями різних хронологічних етапів мають схоже положення на місцевості. Більшість із них розташована на домінуючих висотах. На лівому березі Інгульця досліджено 6 курғанних груп, на правому – 5; на берегах Саксагані розкопано 5 – на правому, 3 – на лівому, на вододілі – 4. По одному кургану на берегах р. Бокової, два – на правому березі

р. Боковеньки. Максимальна віддаленість від берегів – до 4,5 км (с. Родіонівка, група «Камова могила»). Висоти над рівнем моря: «Камова могила» +110 м; ПнГЗК курган 1 +122 м; могильник біля с. Орджонікідзе +112 м; «Лук'янівка» +107 м; група «Близнюки» +100 м; с. Новолозуватка, к. 1 + 75 м; курган 1 «Зеленгосп» +68 м. Кургани на місцевості розташовувалися як поодинокі, так і, в основному, групами по 3-7 курганів у «гнізді» або в ряду. Серед досліджених є дві курғанні групи «Рядові могили», в яких кургани розташовувалися ланцюжком, орієнтованим з Пн на Пд (біля с. Родіонівка – 11 насипів та в районі Північного ГЗК – 12 курганів) (рис. 1).

Історичні назви.

Десять курганів, що містили поховання ЯК, мали назви, що зафіксовано на топографічних картах 19-20 століть:

«Царева могила» (висота 12 м, діаметр 106,5х98 м),

«Харіна могила» (висота 8,0 м, діаметр 64 м),

«Гостра могила» (висота 7,0 м, діаметр 75 м),

«Могила» (висота 5,78 м, діаметр 54х58 м),

«Ремонтирська могила» (висота 5,12 м, діаметр 52х55 м),

«Камова могила» (висота 4,5 м, діаметр 57х50 м),

«Лук'янівка» (висота 3,6 м, діаметр 53 м),

«Головна могила» (висота 3,5 м, діаметр 45 м),

«Дубова могила» (висота 2,77 м, діаметр 49,5 м),

«Довга могила» (курган 1: висота 2,25 м, діаметр 46 м).

Стратиграфічні спостереження.

В 33 курганах, що мали поховання ЯК, виявлено первинні насипи, 7 з яких були зроблені над основними енеолітичними похованнями, а 26 – над основними ямними.

Дев'ять первинних ямних курганів мали висоту від 0,4 м до 1,0 м, діаметр від 11 м до 20 м.

Дванадцять насипів були висотою від 1,2 м до 1,65 м, діаметр від 15 м до 39 м.

Сім первинних ямних насипів мали такі розміри: висота 3,6 м, діаметр 28-30 м (ПнГЗК, курган 1), висота 3,5 м, розміри 38х26 м (Харіна могила), висота 3,3 м, діаметр 22 м (ПнГЗК, Першотравневий кар'єр, курган 1),

висота 2,3 м, розміри 22,5х18 м (ПнГЗК, курган 2),

висота 2,28 м, розміри 29х26,5 м (Ремонтирська могила),

висота 2,2 м, діаметр 31х32 м (Родіонівка, курган 1),

висота 2,0 м, діаметр 21,5х22,5 м (Недайвода, к.г. «Три брати», курган 1).

к.г. «Три брати», курган 1).

Насипи.

Зовні насипи з ямними захороненнями мали вид сплюснених півсфер з більш крутими північними і пологіми південними схилами, округлу в плані форму. Два кургани типу «довгих могил» мали форму гантелі: були з'єднані між собою валом (ПнГЗК, кургани 1, 2 та «Довга могила») (рис. 2-5).

Стратиграфічні спостереження виявили, що первинні насипи мали в більшості своїй округлу в плані форму.

Ямна культура середньої течії Інгульця

Овальна форма зафіксована в курганах: Родіонівка к. 10, 11; Камова могила.

Підпрямокутна з округленими кутами: Близнюки к. 10.

Неправильний восьмикутник: Недайвода, к. 1.

Неправильна (антропоморфна?): ПнГЗК, к. 3.

Особливості первинних насипів:

-обкладка по периметру брилами граніту розмірами від 0,2м до 0,8м у поперечнику; деякі плоскі плити були вкопані в ДП і стояли вертикально; насип з похованням не пов'язаний (Недайвода, к. 1) (рис. 3. 4);

-насип вже частково існував і охоплював півмісяцем місце спорудження п. 10; після закінчення формування поверхня була вкрита грязьовою обмазкою (ПнГЗК, к. 1) (рис. 4. 1-2);

- зведення первинного насипу, не пов'язаного з похованням (Камова могила) (рис. 2. 3).

Досипки над впускними могилами ЯК були, головним чином, кільцевими (Валове, к.1), С-подібними (Ремонтирська могила; Новолозуватка, к. 1; Широке, к.1), у вигляді «серця» (Зелений Гай (1987) к. 5) (рис. 5).

Місце в кургані.

Основні ямні поховання розташовувалися в центрі первинного насипу. П'ять з них були оточені кромлехами (рис. 37-39). Впускні однокультурні захоронення робилися в полах і розташовувалися у секторах курганного насипу. Продумане планування ямних поховань підтверджується рідкими випадками їх взаємного прорізування (Новолозуватка, курган 1 (рис. 4.3). Для ямників Криворіжжя характерним можна вважати розташування могил по дугам і колам навколо основного (рис. 2; 4). Системи в розміщенні ям та орієнтації кістяків за та проти годинникової стрілки не помічено. Кістяки у згаданих похованнях орієнтовані у різних напрямках, що обумовлено їхньою планіграфією. Для впускених у центр могил системи у розміщенні та орієнтації скелетів не помічено.

Кількість ямних поховань у курганах.

Встановлено, що таких було від одного до 17 у кургані (таблиця 1).

Таблиця 1

Кількість ямних поховань у кургані	Кількість курганів	Назви пам'яток
1	17	Широке, к. 4, 5; Орджонікідзе к. 7; Родіонівка к. 10, 11; Довга могила к. 2; Царева могила к. 2; ПнГЗК к. 3, 10; Рибасово-2 к. 6; Східний к. 1; Недайвода к. 4, одиночн. курган; Гостра могила к. 10; Харіна могила к. 2; Новолозуватка зруйнов. курган; Приворотна балка к. 4
2	10	Валове к. 1; Зеленгосп к. 1; Новоукраїнка к. 1; ПнГЗК к. 2; Володимирівка к. 3; Камова могила к. 1; Зелений Гай (1987) к. 5; Валявко к. 3; Рахманівка к.2; Златоустівка к.2
3	12	Близнюки к. 6, 8; ПнГЗК к. 1; Родіонівка к. 7; Довга могила к. 1; Рибасово-2 к. 1; Олександрівка к. 4; Долгінцево; ПдГЗК гр. 2 к. 1; Гостра могила к. 6, 8; НКГЗК к. 2
4	8	Близнюки к. 5; Рибасово к. 2; Рибасово-2 к. 2; Могила; Ремонтирська могила; Східний к. 4; Широке к. 1; Розівка к.1
5	8	Орджонікідзе к.1; НКГЗК к. 1; Царева могила; Зелений Гай (1988) к. 1; Рахманівка к. 2; Зелений Гай (1999) к. 1; Камова могила; Недайвода к. 1.
6	6	Рибасово-2 к. 3, 7; Харіна могила; Катеринівка к. 2; Зелений Гай (1999) к. 6; Войково к. 1
7	5	Орджонікідзе к. 2; ПдГЗК гр. 2 к. 4; Рахманівка к. 4; Зелений Гай (1999) к. 4; Новолозуватка к. 1.
8	5	Гейківська-2 к. 1; ПдГЗК к. 1; Зелений Гай (1999) к. 5; Широке к. 3; Гостра могила
9	3	Рибасово-2 к. 4; Зелений Гай (1999) к. 3, 6.
10	1	Веселі Терни к. 1
11	1	курган Войково
12	2	Близнюки к. 10; ПнГЗК Першотравневий кар'єр к. 1;
13	1	Златоустівка к. 1
14	2	Лук'янівка; ПдГЗК гр. 2 к. 2
17	1	Орджонікідзе к. 4

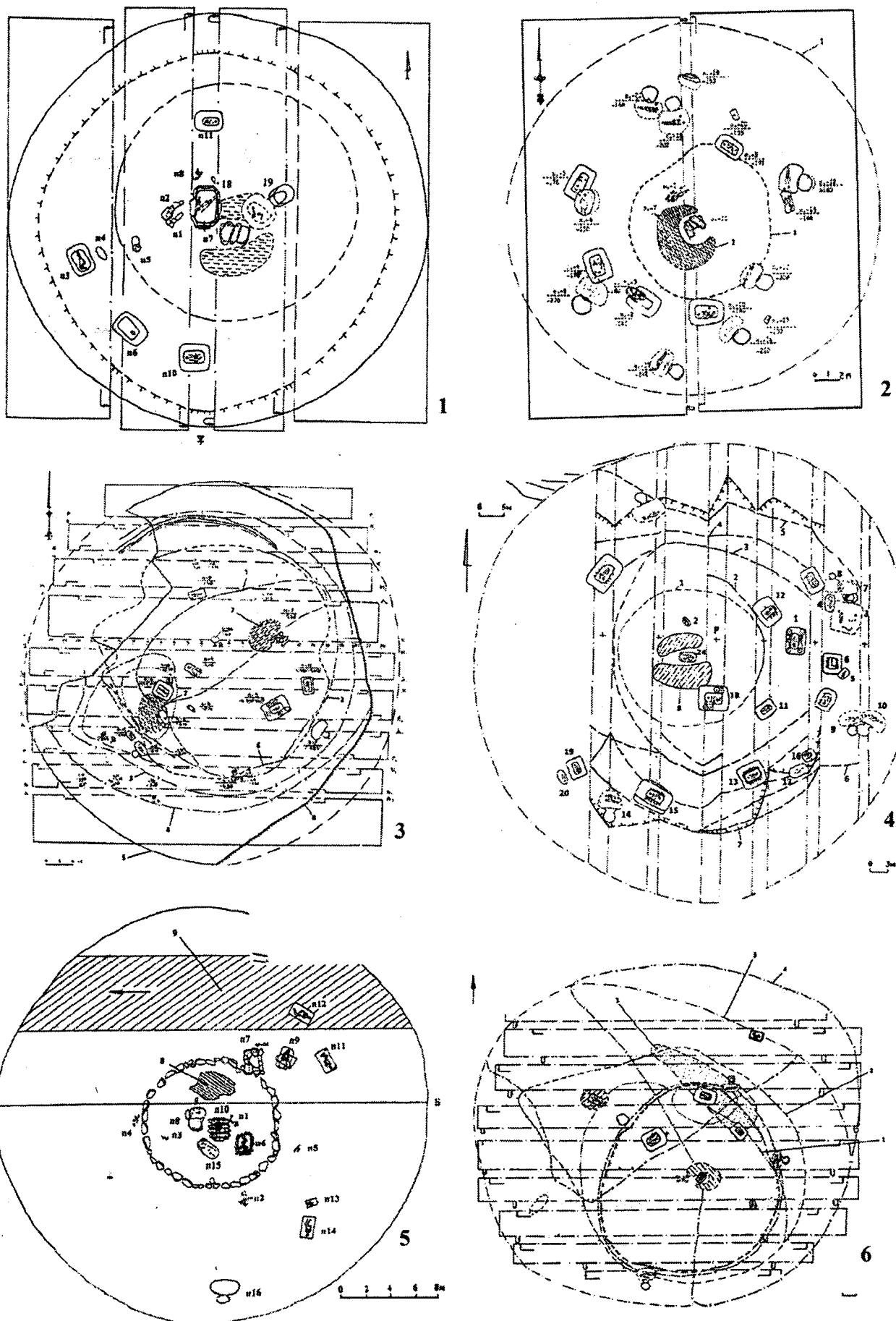

Рис. 2. Форми курганних насипів та розташування поховань: 1 – Орджонікідзе, к. 2; 2 – Гейківська-2, к. 1; 3 – Камова могила; 4 – к. Лук'янівка; 5 – ПдГЗК, к. 1; 6 – Ремонтирська могила.

Ямна культура середньої течії Інгульця

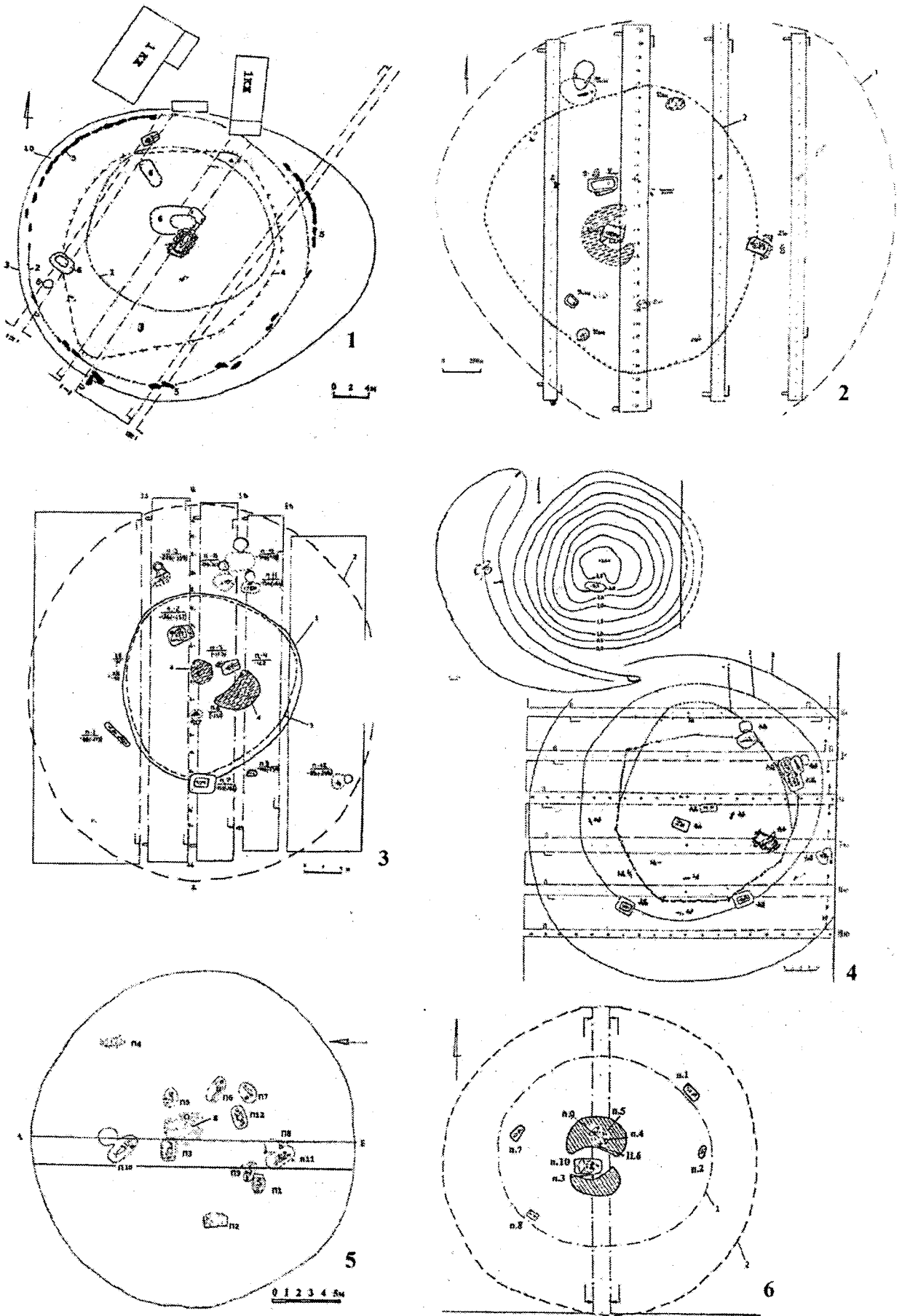

Рис. 3. Форми курганних насипів та розташування поховань: 1 – Валове, к. 1; 2 – НКГЗК, к. 2; 3 – Зелений Гай (1988), к. 1; 4 – Недайвода, к. г. «Три брати», к. 1; 5 – Рахманівка, к. 2; 6 – Орджонікідзе, к. 1.

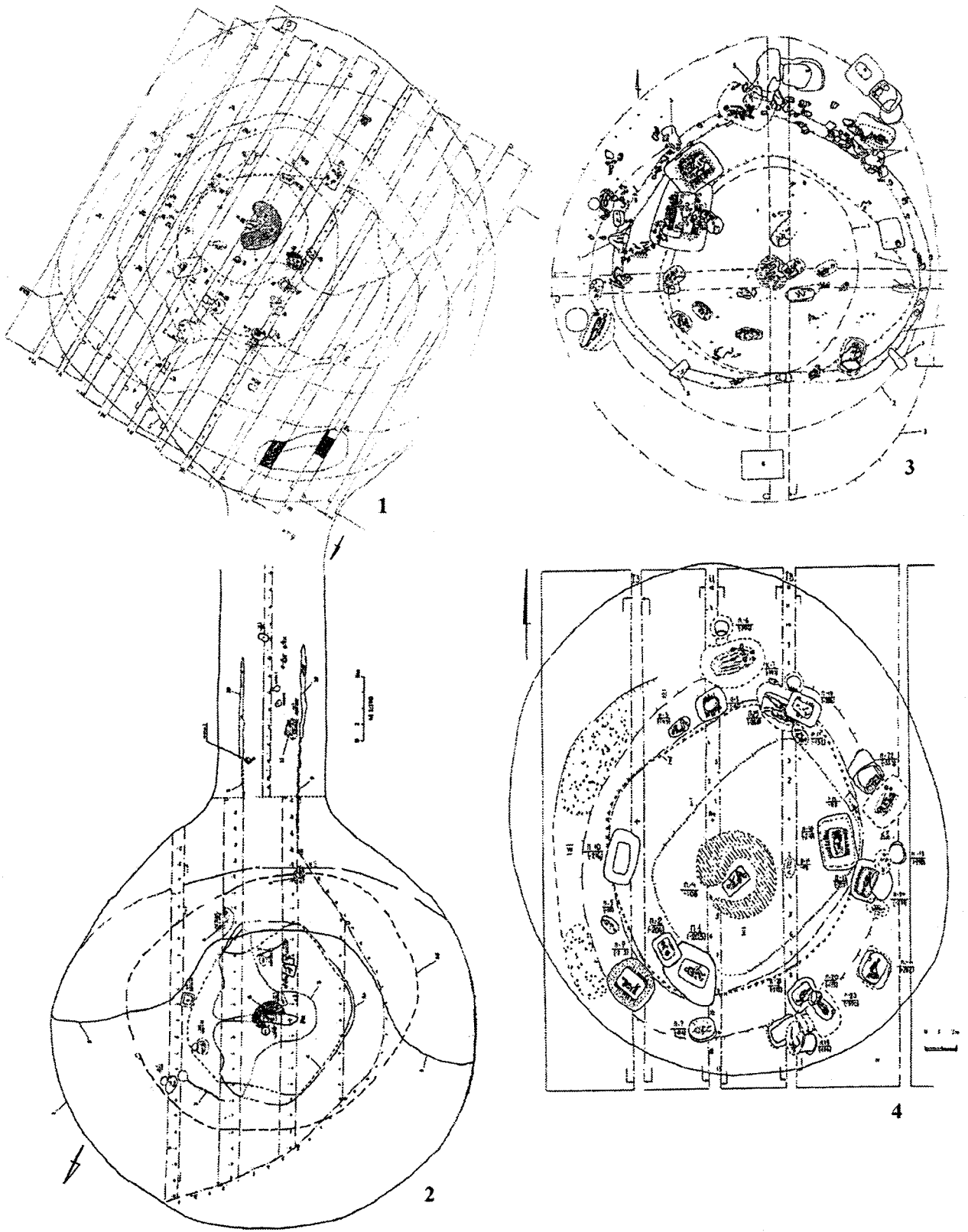

Рис. 4. Форми курганних насипів та розташування поховань: 1-2 – ПнГЗК, кургани 1, 2; 3 – Новолозуватка, к. 1; 4 – к. г. «Близнюки», к. 10.

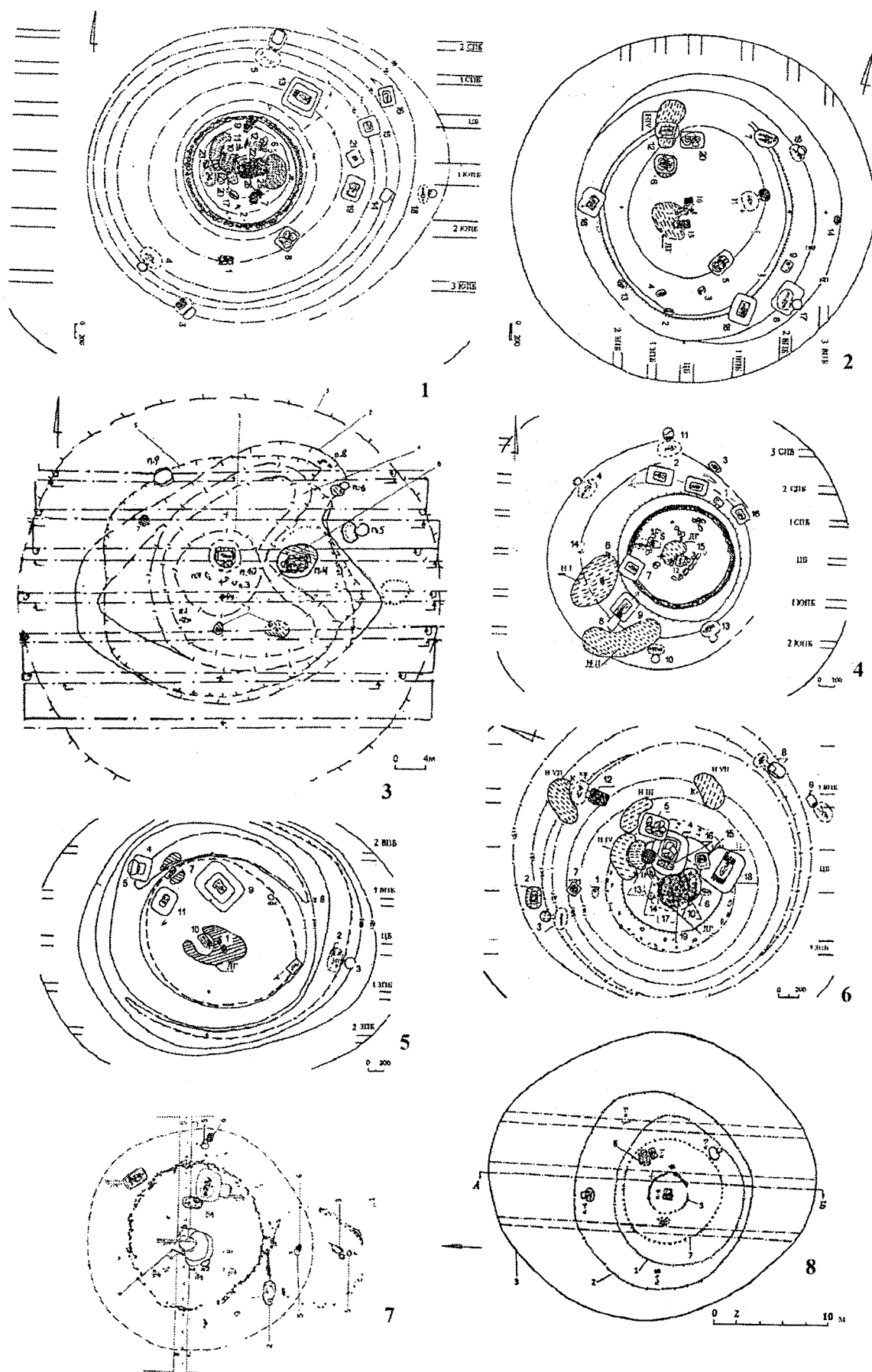

Рис. 5. Форми курганних насипів та розташування поховань: 1 – Зелений Гай (1999), к. 6; 2 – Зелений Гай (1999), к. 3; 3 – Зелений Гай (1987), к. 5; 4 – Зелений Гай (1999), к. 4; 5 – Зелений Гай (1999), к. 3; 6 – Дубова могила; 7 – Недайвода, одиночний курган 1; 8 – курган 1 «Зеленгосп».

1.2. Перекриття могил

На Криворіжжі в ямних похованнях зустрічається перекриття з каменів, дерева, циновок та комбіноване.

Перекриття з каменів (рис. 6-10). Його мали 135 поховань (35%). 3 них до I ОГ належали 19 основних і 53 впускних; до II ОГ відносилися 3 основних і 26 впускних; до III ОГ – одне основне і 8 впускних. Два основних з кам'яним перекриттям виявилися з невизначеними ОГ; кенотафів і зруйнованих було 22; колективних – чотири. Каменями перекривалися як могили дорослих, так і дітей. Використовувався граніт, сланець, залізистий кварцит, вапняк. Камені укладалися в 1-3 шари. До перекриття входили також рослинні циновки, відбитки яких знайдено під плитами (ПнГЗК, 1/14).

У 16 захороненнях перекриттям слугували стели, антропоморфні стели та стелоподібні камені (рис. 6; 9; 10). У п'яти похованнях використані антропоморфні, причому в п.9 (Рибасово-2, к.4) їх було дві, направлені головами у протилежні сторони (рис. 9. 10-11).

Кількість плит і брил у перекритті коливалась від 1 до 11.

Таблиця 2

Кількість плит/брил	Кількість поховань
1 вздовж	11
1 по діагоналі	1
1 поперек	8
2 поперек	17
3	22
4	11
5	3
6	1
7	1
8	2
9	1
10	3
11	3

Зафіксовано 24 ями з великою кількістю каменів у перекритті, число яких встановити не вдалося. Часто великі плити були переламані й просідали в могили.

Кургани, що мали могили з кам'яним перекриттям, на дослідженій території розташовані нерівномірно: у північній і центральній частинах їх значно менше, ніж у південній.

Перекриття з дерева (рис. 11; 12).

Плахи та жердини використані у 88 похованнях (23%) як дорослих, так і дитячих: 8 основних і 39 впускних I ОГ; 9 впускних II ОГ; одне основне і 15 впускних III ОГ; одна основна і 4 впускних «укладок»; 6 колективних і 6 з невизначеними ОГ.

Зафіксовано від однієї до 21 плахи у перекритті. У більшості випадків відзначено їх поперечне розташування, що характерно для північної частини Криворіжжя, значно рідше (8 випадків) – повздовжне (у південній частині). Кінці плах заходили за краї могил або лежали на уступах. Довжина плах 1,0-1,6м, ширина від 6см до 16см. Слідів вогню на дереві не виявлено.

Використовувалися також рослинні циновки, сліди від яких залишилися на уступах.

При малій вибірці неможливо простежити числові закономірності, проте певні моменти слід прийняти до уваги на майбутнє. Так, 6 плах було в 4 випадках, 7 – у трьох, 9 – у трьох, 11 – у шести могилах, а по 21 жердині було використано в перекритті двох могил. Можливо, при збільшенні кількості досліджених у майбутньому поховань закономірності проявляться більш рельєфно.

Таблиця 3

Кількість плах/жердин	Курган, поховання
1	Орджонікідзе 4/33
3	Рибасово-2 4/2
4	Рибасово-2 3/9; Лук'янівка/21
6	Могила/1; Дубова могила/18; Ремонтирська могила/1; Орджонікідзе 4/18
7	Орджонікідзе 4/26; Рибасово-22/3; Зелений Гай (1999) 1/9
8	Новолозуватка 1/7
9	Лук'янівка/6; Рибасово-2 1/7; Родіонівка 7/3
10	Близнюки 10/8; Недайвода 1/11
11	Орджонікідзе 4/7; Златоустівка 1/7
12	Недайвода 1/12; Близнюки 10/15, 16
13	ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/5
14	Новолозуватка 1/5
21	Близнюки 10/9; Лук'янівка/13

Комбіноване перекриття (рис. 12. 10-15).

Виявлено в 16 (4,1%) захороненнях: в одному основному та 11 впускних I ОГ, в одному основному та двох впускних II ОГ; в одному основному III ОГ; у двох колективних. Складалося з плит/каменів та плах/жердин у різних комбінаціях:

- частина ями перекрита впоперек плахами, частина також плитами;
- яма вздовж перекрита жердинами, а зверху них – каменями;
- яма вздовж і впоперек перекрита жердинами, зверху них по краях – каменями;
- яма впоперек перекрита і жердинами, і плитами.

Очерет як перекриття використано в одному захороненні (Златоустівка 2/2, осн.).

Загальна кількість могил з вказаними видами перекриття складає 240 (62,2%). В решті поховань перекриття, вірогідно, було (на що вказували залишки шкіри, циновок, жердин), але не зафіксовано авторами розкопок.

Помічена закономірність у матеріалі перекриття основних і впускних поховань: чим би не була перекрита основна могила (камінь, камінь + дерево, дерево або без видимого перекриття) впускні також можуть мати різні види перекриття, причому в різних комбінаціях, на відміну від ямних поховань в басейні р. Базавлук, де «якщо основні поховання були під дерев'яним перекриттям, то і впускні теж» [72, с.68].

Таблиця 4

Перекриття основних	Кількість основних з перекриттям	З них з інвентарем	Кількість впускних	З них з перекриттям	Комбінації перекриття, кількість могил
Камені	18	9	57	37	камінь-19; дерево-11 камінь + дерево-7
Дерево	10	4	17	14	камінь-8; дерево-5; камінь + дерево-1
Камінь + дерево	4	1	21	11	камінь-4; дерево-6; камінь + дерево-1

При основних енеолітичних похованнях також зустрічаються ямні з вказаними комбінаціями перекриття.

Ямна культура середньої течії Інгульця

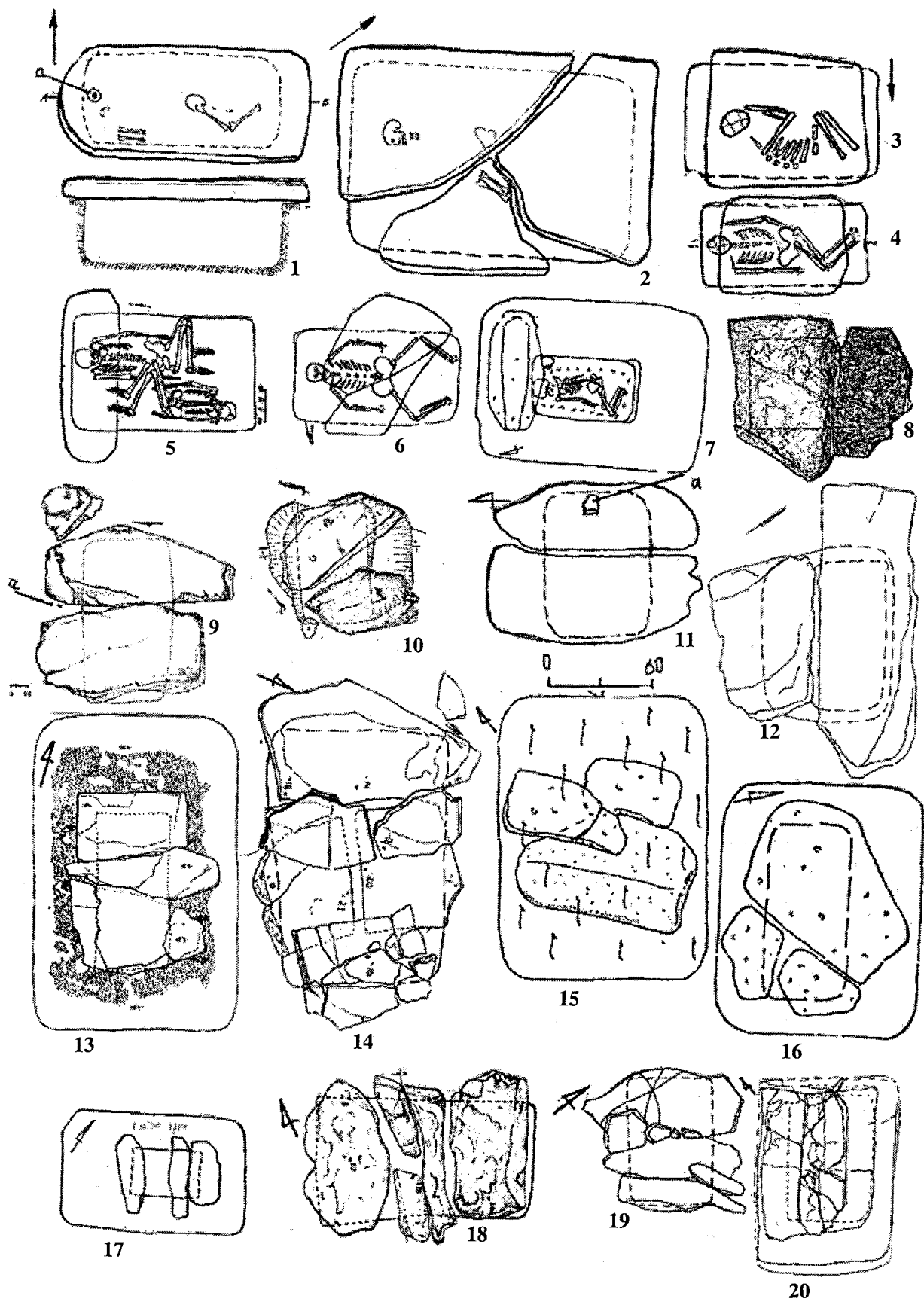

Рис. 6. Кам'яне перекриття могил: 1 – Рибасово-2 7/2; 2 – Рибасово-2 7/3; 3 – Рахманівка 2/1; 4 – Рахманівка 2/3; 5 – Катеринівка 1/2; 6 – ПдГЗК 1/9; 7 – Златоустівка 2/3; 8 – ПдГЗК, к. г. 2, 2/20; 9 – Родіонівка 11/3(о); 10 – Гейківська-2, 1/11(о); 11 – Гостра могила 8/5; 12 – НКГЗК 2/9; 13 – Царева могила/15; 14 – Близнюки 8/1; 15 – Зелений Гай (1999) 6/8; 16 – Зелений Гай (1999) 6/18; 17 – Гостра могила 1/14; 18 – Рибасово-2 3/3; 19 – НКГЗК 2/7; 20 – Близнюки 10/2.

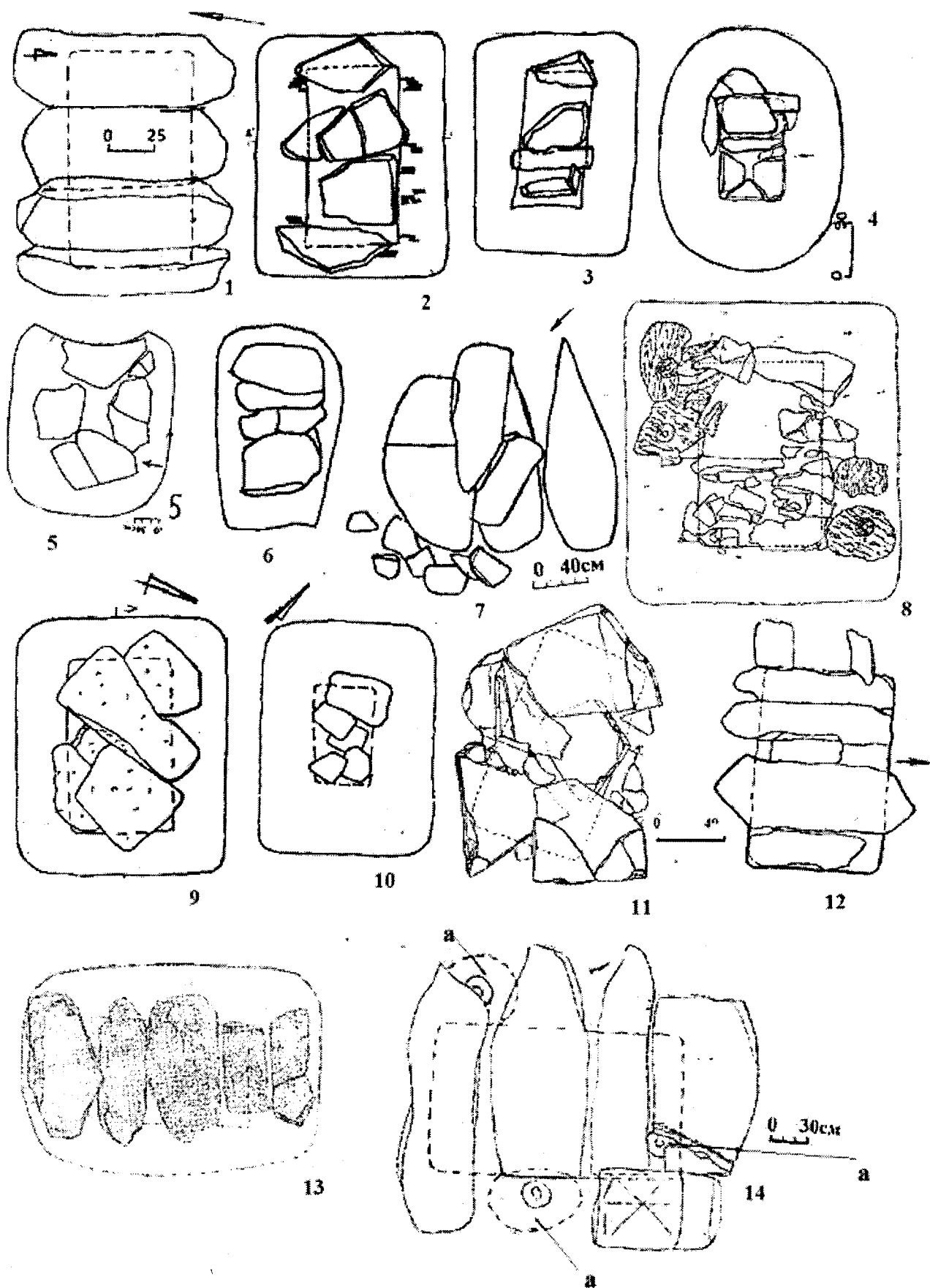

Рис. 7. Кам'яне перекриття могил: 1 – Гостра могила 6/5; 2 – Рибасово-2 4/4; 3 – Зелений Гай (1999) 4/6; 4 – Гостра могила 10/10; 5 – ПдГЗК, к. г. 2, 2/9; 6 – Златоустівка 1/3; 7 – ПдГЗК к.г. 2, 1/2; 8 – Лук'янівка/18; 9 – Зелений Гай (1999) 1/13; 10 – Зелений Гай (1999) 4/11; 11 – Близнюки 10/4; 12 – Гостра могила 1/2; 13 – Ремонтирська могила/9; 14 – ПдГЗК, Першотравневий кар'єр 1/5 (а – залишки коліс).

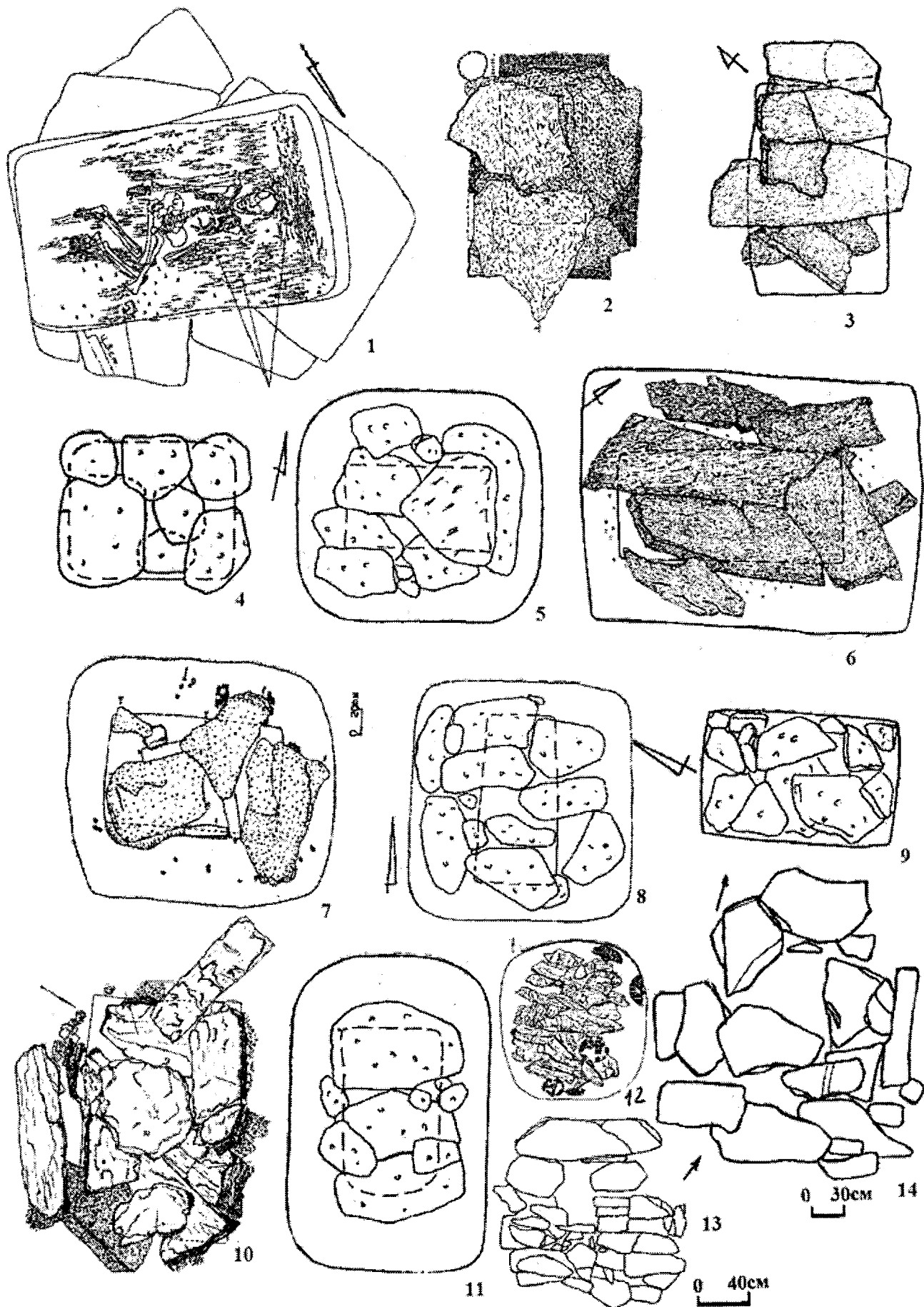

Рис. 8. Кам'яне перекриття могил: 1 – Близнюки 10/1; 2 – Ремонтирська могила/3(о); 3 – Зелений Гай (1988) 1/4; 4 – Зелений Гай (1999) 3/15; 5 – Зелений Гай (1999) 3/6; 6 – НКГЗК 1/6; 7 – Рибасово-2 4/7; 8 – Дубова могила/5; 9 – Зелений Гай (1999) 4/6; 10 – Камова могила/7; 11 – Зелений Гай (1999) 3/5; 12 – НКГЗК 1/4; 13 – ПдГЗК к. г. 2, 2/6; 14 – ПдГЗК к. г. 2, 2/4.

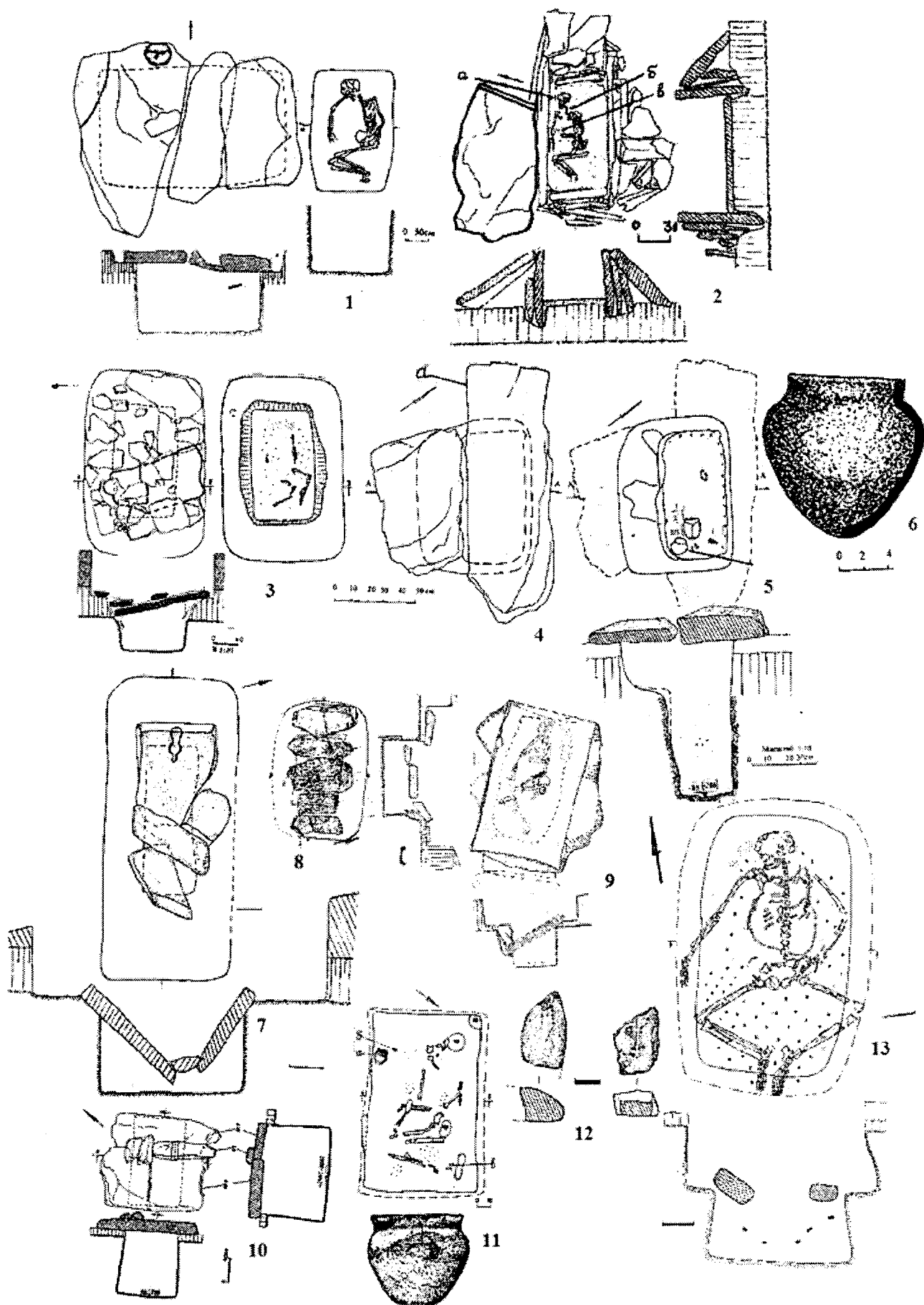

Рис. 9. Стели в перекритті могил: 1 – Орджонікідзе 2/7 (о); 2 – Довга могила/3; 3 – НКГЗК 1/2; 4-6 – НКГЗК 2/9; 7 – Довга могила/1; 8-9 – Ремонтирська могила/9; 10-11 – Рибасово-2 4/9; 12-13 – Новолозуватка 1/18.

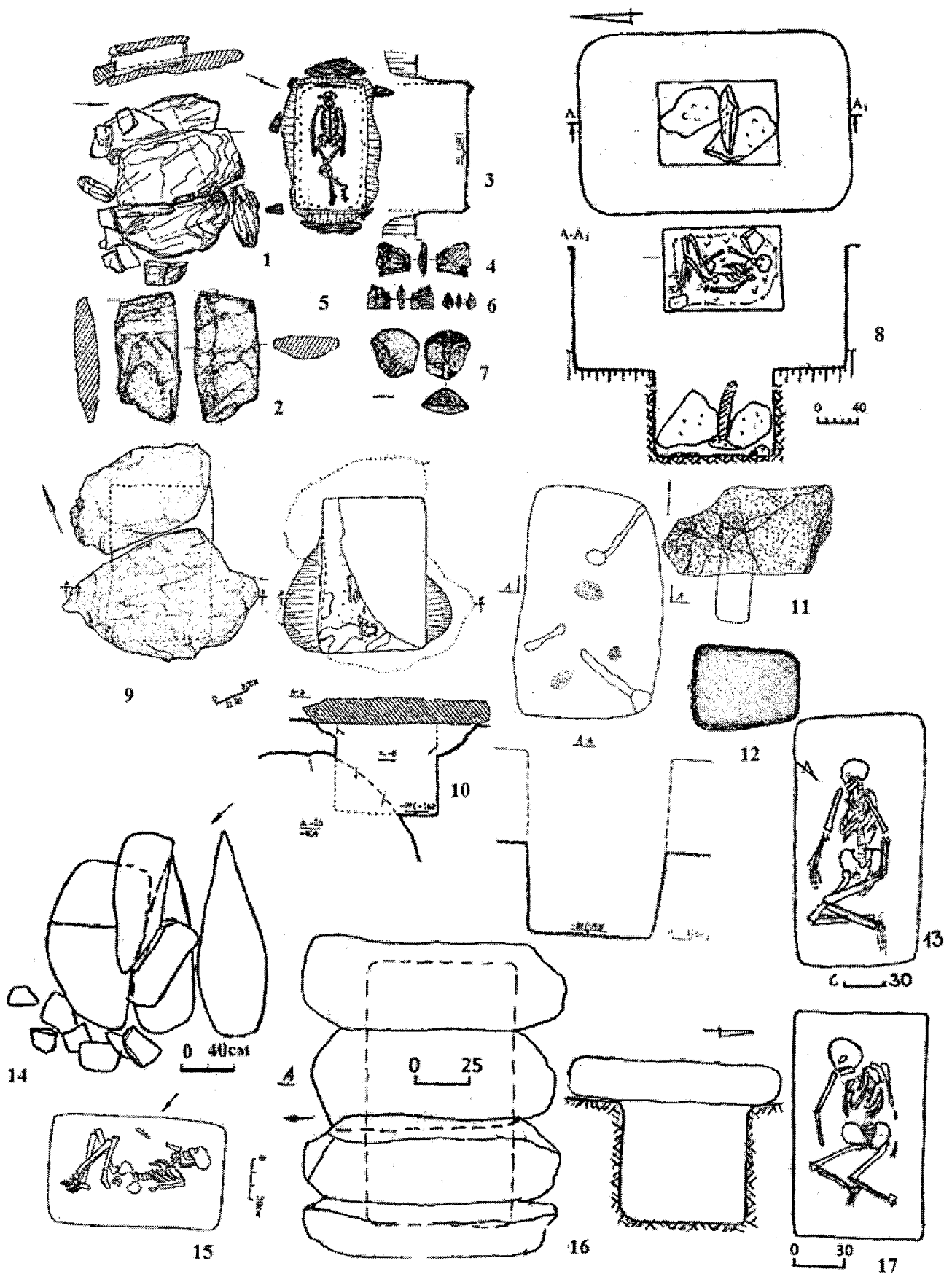

Рис. 10. Стели в перекритті могил: 1-7 – ПнГЗК 1/10; 8 – Зелений Гай (1999) 3/16; 9-10 – Рибасово-2 4/9; 11-12 – Розівка 1/7; 13 – Широке 1/4; 14-15 – ПдГЗК, к. г. 2, 2/3; 16-17 – Гостра могила 6/5.

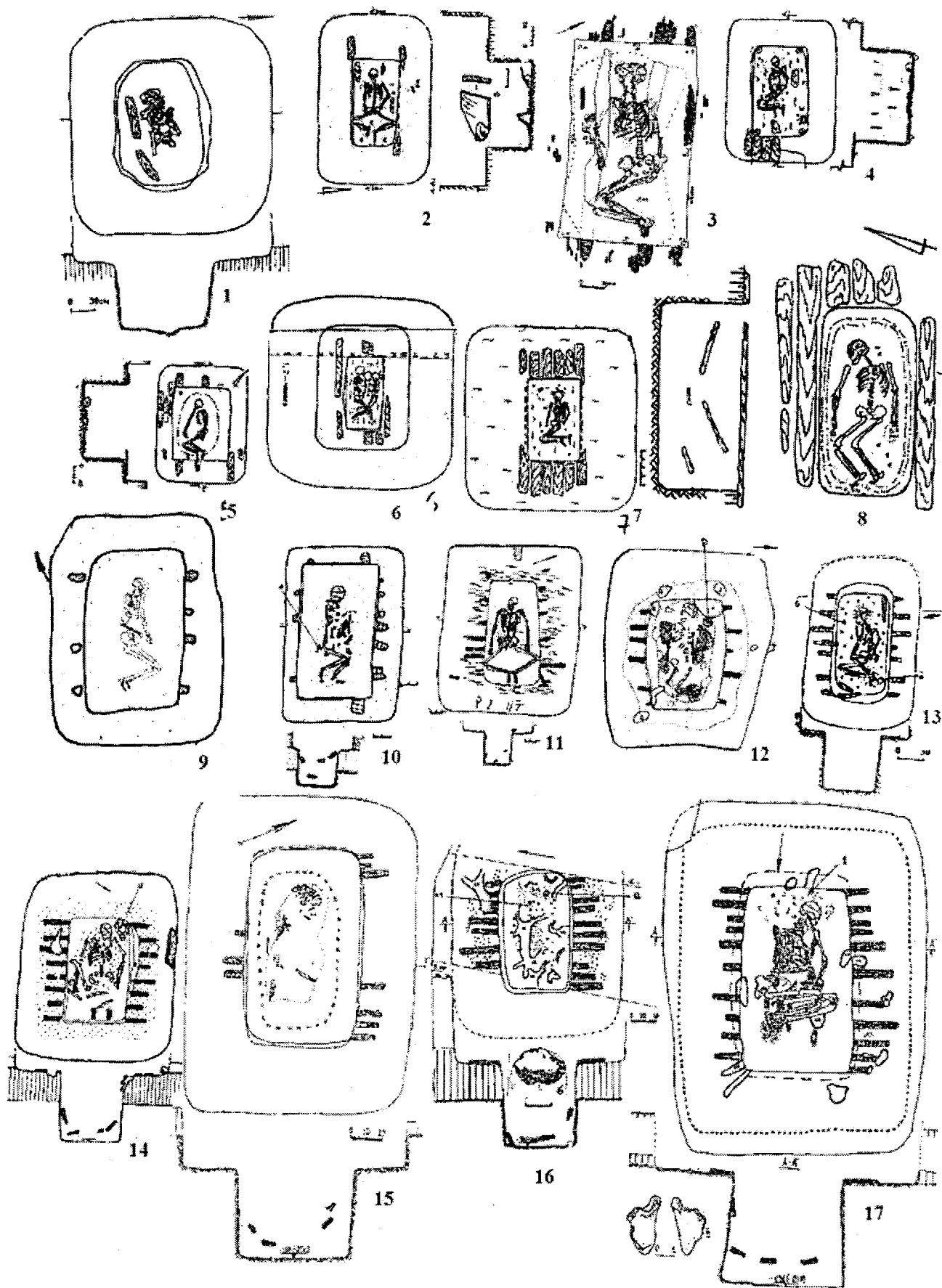

Рис. 11. Перекриття з дерева: 1 – Орджонікідзе 4/33; 2 – Зелений Гай (1999) 5/2; 3 – Камова могила/6; 4 – Зелений Гай (1999) 5/9; 5 – Зелений Гай (1999) 1/4; 6 – Зелений Гай (1999) 1/3; 7 – Дубова могила/18; 8 – Зелений Гай (1987) 1/9; 9 – Лук'янівка/21; 10 – Родіонівка 7/3; 11 – Рибасово-2 1/6; 12 – Могила/1; 13 – Орджонікідзе 4/26; 14 – Новолозуватка 1/7; 15 – Близнюки 10/18; 16 – Близнюки 10/8; 17 – Близнюки 10/16.

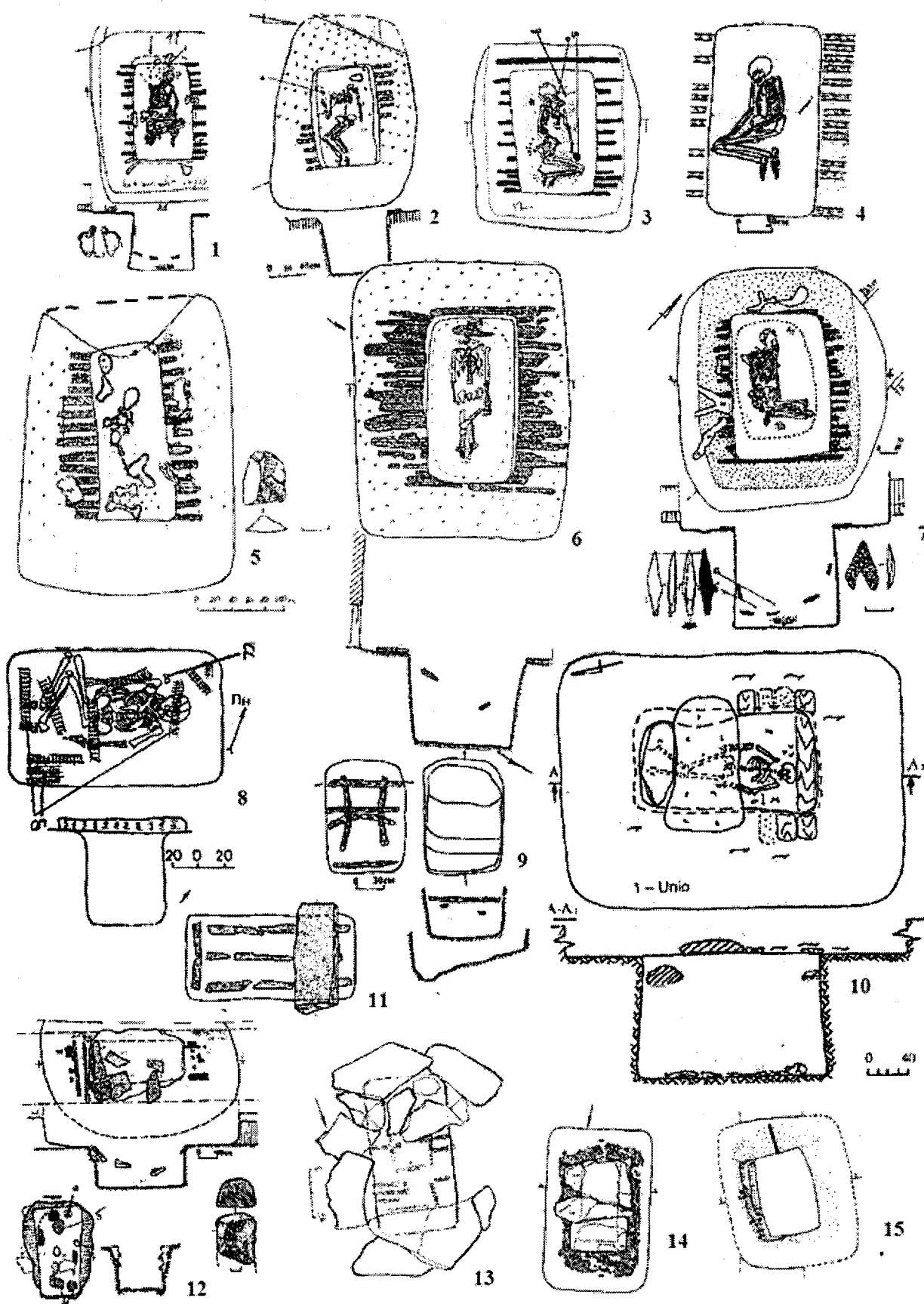

Рис. 12. Перекриття з дерева та комбіноване: 1 – Близнюки 10/16; 2 – Орджонікідзе 4/7; 3 – Недайвода 1/5; 4 – ПНГЗК Першотравневий кар'єр 1/5; 5 – Новолозуватка 1/5; 6 – Лук'янівка/13; 7 – Близнюки 10/9; 8 – Широке, к. г. 1, 1/8; 9 – Орджонікідзе 4/18; 10 – Зелений Гай (1999) 6/19; 11 – Валове 1/5; 12 – Зелений Гай (1987) 5/10; 13 – Гостра могила/11; 14 – Царева могила/15; 15 – Ремонтирська могила/1.

1.3. Поховальні споруди

Основним типом поховальної споруди ямної культури Криворіжжя є ґрунтова могила (373 випадки; 96,6%), викопана з рівня ДП для основних поховань, або з рівня первинного насипу (досипок до нього) для впускних. Останні часто мали вхідну яму та уступи. Крім ґрунтових ям, поховання були здійснені в десяти кам'яних ящиках (2,6%).

Вхідні ями та уступи.

Такі конструкції робилися для поховань, впушених з рівня вже існуючого насипу. Вірогідно, їх форма та розміри залежали від висоти насипу, щільності ґрунту та параметрів камери.

При виході на непорушений ґрунт (ДП або материк), що дозволяло зменшити розміри ями без небезпеки обрушення, залишали уступи, які використовувалися для перекриття, і робили саме похвальну камеру. Зафіксовано 109 вхідних ям наступних форм:

- прямокутні з округленими кутами – 74 (рис. 13. 1-2; 14. 1-2; 15. 1);
- підквадратні – 18 (рис. 13. 3, 6-8; 15. 3);
- підовальні – 6 (рис. 14. 7; 15. 5);
- інші (зі скошеними кутами, неправильної форми тощо) – 11 (рис. 14. 4, 5, 9).

Найчастіше зустрічаються вхідні ями з одним уступом, рідко – з двома (Зелений Гай (1999) 1/12) (рис. 13. 6, 8). Стіни вхідних ям бувають прямі та скошені/звужені до уступів (рис. 13. 7). В плані камери розташовувалися в центрі; є один випадок зміщення під ПдЗ стіну вхідної ями (Зелений Гай 6/15) (рис. 13. 5).

Зафіксовано розміри 109 вхідних ям.

Таблиця 5

Розмірні групи вхідних ям	Розміри, м	Кількість поховань
I група (мінімальна)	Від 1,10х1,15 до 1,91х1,93	16
II група (середня)	Від 2,05х1,5 до 3,0х2,2	65
III група (максимальна)	Від 3,1х2,2 (до 6,6х5,5)	28

Орієнтація довгої вісі вхідної ями та камери у більшості випадків співпадала. Виключенням можна вважати п. 2 з кургану «Лук'янівка» (рис. 13.2), де вісі перпендикулярні. Середня ширина уступів від 0,3-0,4м до 1,2-1,5м.

На уступах знаходилися рештки перекриття могил: камені, плахи, жердини, фрагменти та відбитки циновок, отвори від кілків, рослинний тлін світло-сірого та коричневого відтінку. Кількість отворів на уступах простежена не завжди. Так у п. 5 кургану Камова могила їх виявлено 6, проте було но бути до 15. У п.10 (Зелений Гай (1987) к. 5) встановлено діаметр (1,2-1,9см) і глибину (12-15см) при невідомій кількості через руйнацію. В основному похованні 3 кургану Ремонтирська могила циновка фіксувалася за допомогою кілків діаметром 1,0-1,5см на глибину 10-26см; обвал стін не дозволив встановити їх число. У п.1 того ж кургану виявлено один отвір прямокутного перетину, розмірами 4х2см, глибиною 23см. Цікаві дані отримані при вивченні п. 14 (ПнГЗК, к. 1). Простежено 3 отвори від овальних у перетині кілків (4,0х2,5см), забитих на рівні уступу/перекриття на глибину 17-21см під кутом близьким до 80°. Два з них було на краю та в середині короткої західної стінки. Можна припустити, що їх було не менше шести. В останньому випадку отвори не мали деревного тліну. Подібні випадки зафіксовані також в інших похованнях. Можливо, над камерою був каркас шатрової конструкції, який згодом розбирався.

Зафіксовано 42 могили (11%), в яких на уступах були залишки або відбитки циновок (рис. 13.4-5). У

більшості випадків вони були на 0,1-0,5м меншими, ніж уступи. Це вказує на вірогідність виготовлення їх для потреб поховального обряду. Деякі мали приблизно такі розміри: 2,3х1,4м; 2,34х1,73м; 2,5х1,8м; 2,8х2,6м; 2,8х1,5; 3,0х2,0м. Кількість кілочків для кріплення циновок коливається: 4-6, 8, 10, 15 (Лук'янівка/12 – 4 кілки по кутах, Лук'янівка/15 – 10 по периметру). Зазвичай циновою перекривали камеру, а зверху клали плити або плахи. У п.10 (ПнГЗК, к.1) циновку підтримували жердини. Клали дві циновки вздовж і впоперек (4 випадки) (Ремонтирська могила/3(о); Катеринівка, 1/2). Кілки в перетині були овальними, круглими, прямокутними. Вони забивалися у землю на глибину від 8 до 27см вертикально або з невеликим нахилом.

На уступах був зафіксований розстелений очерет (Зелений Гай (1999) 5/7; 5/16; 6/15, 16, 21, 22 (всі впускні); Златоустівка, 2/2, основне).

На уступах також виявлені колеса та рештки кузовів всіх восьми возів, знайдених у семи курганах.

В одному похованні III ОГ (Недайвода 1/11) на західному уступі були знайдені розвал ліпного горщика та шелепи кози/вівці (рис. 28.7). Кістки тварин лежали на уступах ще двох ям (Зелений Гай (1999) 5/2; Катеринівка, 2/15).

Поховальні камери.

Форма камери. В залежності від оформлення кутів виділені прямокутні з підкресленими кутами, прямокутні з округленими кутами, трапецієвидні, овальні, бочкоподібні, кругла.

Найбільш поширеним типом виявилася прямокутна з округленими кутами (рис. 16. 1, 7; 17. 1-6, 10, 12). Таких нараховано 204 з 352 ям, конструкція яких надійно зафіксована. Прямі кути мали 7 могил (рис. 16. 2, 6), загострені – 4 (рис. 16. 3-5; 17. 8, 11).

Наступними за чисельністю стали прямокутно-втягнуті камери, з яких округлені кути мали 32 (9,1%) (Олександрівка 4/6; к. Войково/17). Прямі зафіксовані в 21 похованні (5,9%) (Орджонікідзе 4/13; Рибасово-2 2/6) (рис. 16.6).

Загострені («втягнуті») кути були лише в трьох могилах (ПнГЗК 2/1, I ОГ; Ремонтирська могила/9, II ОГ; Зелений Гай (1999) 1/4, I ОГ) (рис. 16. 3-4; 17.11).

Камери трапецієвидної форми виявлено в 10 випадках (Гостра могила 8/4; Зелений Гай (1999) 5/7; Довга могила 2/5; к. Войково/4; ПдГЗК 2/20; Златоустівка 1/18; Гейківська-2, 5) (рис. 15. 2, 5; 16. 5).

Неправильно-прямокутні обриси камер зафіксовані в 7 похованнях. Всі вони мали округлені кути (Орджонікідзе 4/22, 23, 24; Розівка 1/9) (рис. 16. 10, 14).

Бочковидні камери простежені в трьох захороненнях (Могила/1; ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/22; Широке 4/2) (рис. 16. 12).

Одна могила мала округлі обриси (Рибасово-2 7/8) (рис. 16.13).

Не вдалося чітко визначити контури камер у 31 похованні.

Стінки могил у більшості випадків вертикальні або близькі до них. У деяких похованнях вони розширювалися (НКГЗК 1/8, дитяче), або звужувалися (Орджонікідзе 1/2) до дна.

Розміри камери. Визначалися відношенням її довжини до ширини, і залежали, ймовірно, від віку (статі?), росту та соціального стану померлих. Кількість похованих в одній могилі, можливо, не в значній мірі впливала на її розміри.

Встановлено три основні розмірні групи поховальних камер (без урахування дитячих) (табл. 6).

Ямна культура середньої течії Інгульця

Таблиця 6

Камера	Розміри, м	Кількість поховань	Середньо-статистичні розміри, м
I група (мінімальна)	Від 1,0x0,45 до 1,28x0,90	37	1,14x0,65
II група (середня)	Від 1,3x0,65 до 1,85x1,22	242	1,57x0,94
III група (максимальна)	Від 1,9x0,90 до 2,4x1,6	40	2,15x1,15

Розміри основних поховань відповідають II групі (рис. 18). Їх глибина в ДП та материк у становить, в середньому, до 1м.

Цікавим можна вважати поховання 7 (Рибасово-2, курган 2), де в ямі розмірами 1,41x0,63м майже впритул до стін був похований дорослий чоловік I ОГ зростом не менше 1,8м. На рівні 22-го хребця лежав крем'яний наконечник дротику. Ще в одній могилі (Новолозуватка, курган 1) розмірами 1,27x0,75м, перекритий жердинами, був похований дорослий I ОГ. В інвентарі мав ліпний круглодонний горщик

Відношення довжини до ширини ям з похованнями дорослих не перевищує пропорції 1:2 і в середньому становить 1:1,7.

Дитячі поховання здійснені в могилах розмірами від 0,65x0,35м до 1,6x0,65м.

Ширина могил до 1,0м зафіксована в 190 випадках, більше 1,0м – в 153 похованнях. Ширина більше 1,0м починається при довжині ями від 1,6м. Тобто представники ЯК Криворіжжя копали собі досить вузькі могили у порівнянні, наприклад, з ЯК Оріль-Самарського межиріччя, де ширина могили більше 1,0м починалася при довжині 1,2-1,3м [16, 17, 19, 20].

Стіни камери, як правило, прямі, переходять у дно під кутом 90°, стик між ними пророблений. Інколи стіни скошені до дна, тоді у розмірах могили враховуються «розміри по дну». Нерідко на стінах помітні вертикальні сліди знарядь з округленим краєм типу тесла, шириною 2,3-4,0см; довжина сліду до 0,5-0,6м. Самих знарядь поки не знайдено. На стінах, особливо у нижній половині, буває наліт білого кольору, який геологи вважають результатом природної мінералізації (О. О. Калініченко, канд. геол.-мінерал. наук).

У п.15 (Близнюки, к. 10) стіни були побілені, а в п. 10 (ПнГЗК, к. 1) зафіксовані сліди драпування. Відбиток циновки на ПнЗ довгій стіні та обшивка деревом коротких стін були в основному похованні 3 кургану Ремонтирська могила.

На стінах камери п. 7 (Златоустівка, к. 1) на висоті від 2см до 45см від дна виявлені ямки діаметром 5-6см, глибиною 7-8см, розташовані за схемою: Пн – 7, С – 1, Пд – 4, 3 – 4 ямки. Автор розкопок С. Є. Мухопад вважає, що вони використовувалися для каркасу намету із жердин. Уступу цього поховання були обмазані синьо-фіолетовою фарбою, до складу якої входила крейда.

Ямки на дні. Дно, зазвичай, вирівняно. Особливістю ЯК Криворіжжя можна вважати наявність 14 (3,9%) поховань, в яких були «ямки від кілків та жердин». Такі могили розповсюджені як на півночі, так і на півдні дослідженого району. Кількість ямок коливається від 4 до 10 (рис. 17).

Таблиця 7

Кількість ямок	Кількість поховань	Назви пам'яток
4	3	Лук'янівка/24 (о); Камова могила/11; Камова могила/13
6	5	Камова могила/7; ПдГЗК, гр. 2, 2/13; Златоустівка 1/14; Ремонтирська могила/3 (о); Ремонтирська могила/1 (простежено 3)
7	1	Орджонікідзе 4/22; Зелений Гай (1987) 5/10
8	4	Камова могила/5, 6; Златоустівка 1/10; Широке 3/14
10	1	ПнГЗК 1/10 (о)

Більша частина ямок виявлена на дні поховань (15), а в двох з них (Камова могила/5; Ремонтирська могила/1) – і на уступах. Ще в трьох впускних могилах – тільки на уступах, причому два з них – кам'яні ящики (Зелений Гай (1987) 5/4; ПнГЗК 1/14).

Два чашовидні заглиблення діаметром 7см і глибиною до 0,1м були на дні п. 4 (Зелений Гай (1999) к.1). У п. 9 (Зелений Гай (1999) к.5) такі ж ямки глибиною 0,13-0,15м зроблено в кутах камери.

Поза похованих у могилах з виїмками на дні та на уступах встановлена в 13 випадках: I ОГ – 11, II ОГ – 2. Переважає орієнтація у західному секторі (ПнЗ-3-ПдЗ) – 8 випадків, на ПнС – 2, на Пн – один.

Для вказаних поховань (з ямками на дні) характерними є також великі уступи, що вказує на значні трудовитрати. Ямки були на дні й двох кам'яних ящиків. Перекриття двох поховань включало деталі возів (Камова могила/5; ПдГЗК 2/13).

У чотирьох похованнях виявлені стовпчики (ПдГЗК 3/11; Гостра могила, 8/4, 10/6 (осн.); Широке, 3/11). Їх діаметр складав 8-12см. Три захоронення належали дорослим (I ОГ, орієнтація на Пн), одне – підлітку. Поховання 6 супроводжувалося сокиркою-жезлом (рис. 34).

У кургані «Камова могила» виявлено 5 поховань з ямками на дні: два – I ОГ, три – II ОГ (одне з них – з возом).

Різний інвентар мали 8 поховань. Ліпний горщик, курильниця та фрагмент горщика виявлені відповідно в Орджонікідзе 4/22; Зелений Гай (1987) 5/4; Лук'янівка/24. Серед іншого інвентарю різні дрібного хижаків в кишені зі шкіри, дерев'яна паличка, стулки Уніо (Камова могила/5), точильний камінь (Камова могила/11), крем'яні відколи (Камова могила/13). Поховання 10 (осн.) (ПнГЗК, к. 1) мало в перекритті стелу, а біля стоп кістяка лежали 3 крем'яні знаряддя. Поряд із похованням виявлені сліди вогнища. Бронзові плівки очілля, шило та дерев'яна накладка руків'я супроводжували померлого в п. 4 (Зелений Гай (1988) к. 1). Стулки перлівниці зафіксовані в двох випадках. Орієнтація переважно у ПнЗ-3-ПдЗ напрямках (4, 4, 2 відповідно), на ПдС – 3, на схід – 2.

Підстилка на дні могили. Тлін від підстилок різного кольору виявлений у 213 похованнях (55%). З них до рослинного походження (білий) віднесено 52 випадки, до тваринного (шкіра/хутро) – 95. У 15 похованнях знайдено як білий, так і коричневий тлін. Складна підстилка, що включала коричневий, білий і знов коричневий тлін була в п. 5 (Камова могила). У деяких випадках (Могила/2; Зелений Гай (1988) 1/9; Ремонтирська могила/3(о), 9) на коричневому тліні були чорні плями (сажа?). У 29 ямах дно було застелене корою, «деревом»; в одному – плашками (Близнюки 5/9).

Значного поширення набуло застосування крейди у складі підстилки – 44 випадки, причому крейда як підстилка використана тільки 7 разів. У чотирьох могилах виявлено білі крихті вапняку і крейдоподібної мінералізованої речовини. До рідко вживаних комбінацій слід віднести підстилку з кори, посипаною вохрою та перекриту шкірою (Зелений Гай (1999) 3/18).

Вохра у ролі підстилки застосована у двох могилах (Златоустівка 1/10, 11), причому в останньому посипана крейдою. Фіолетового відтінку фарба на основі руди («синька») використана в п. 9 і 10 (Зелений Гай, 1999). У п. 22 к. 6 Зеленогайської групи також зафіксовано складну підстилку з вуглинок, що лежали на дні, зверху кора, посипана вохрою та крейдою, та перекрита очеретом.

Деревне вугілля як підстилка зафіксовано у чотирьох випадках (Орджонікідзе 2/6; 4/30; 4/32; Могила/4). В Орджонікідзівській групі деревне вугілля також використано в поховальному обряді (1/4; 4/29). Вуглинок знайдено у заповненні ям (Валявко 3/1; гр. Приворотна балка 4/14).

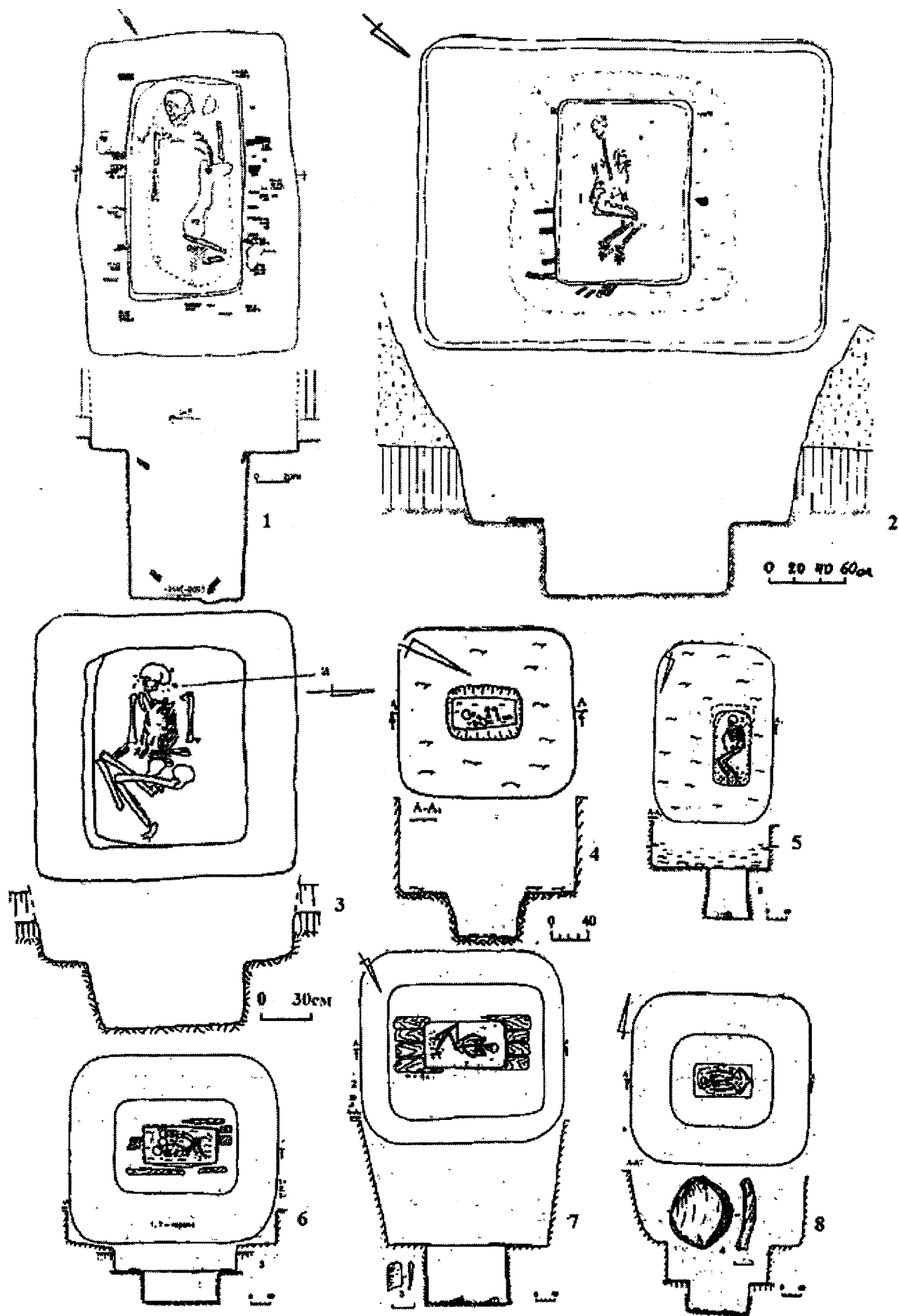

Рис. 13. Вхідні ями та уступи: 1 – Рибасово-2 4/4; 2 – Лук'янівка/12; 3 – Орджонікідзе 4/13; 4 – Зелений Гай (1999) 6/21; 5 – Зелений Гай (1999) 6/15; 6 – Зелений Гай (1999) 1/12; 7 – Зелений Гай (1999) 6/3; 8 – Зелений Гай (1999) 4/9.

Ямна культура середньої течії Інгульця

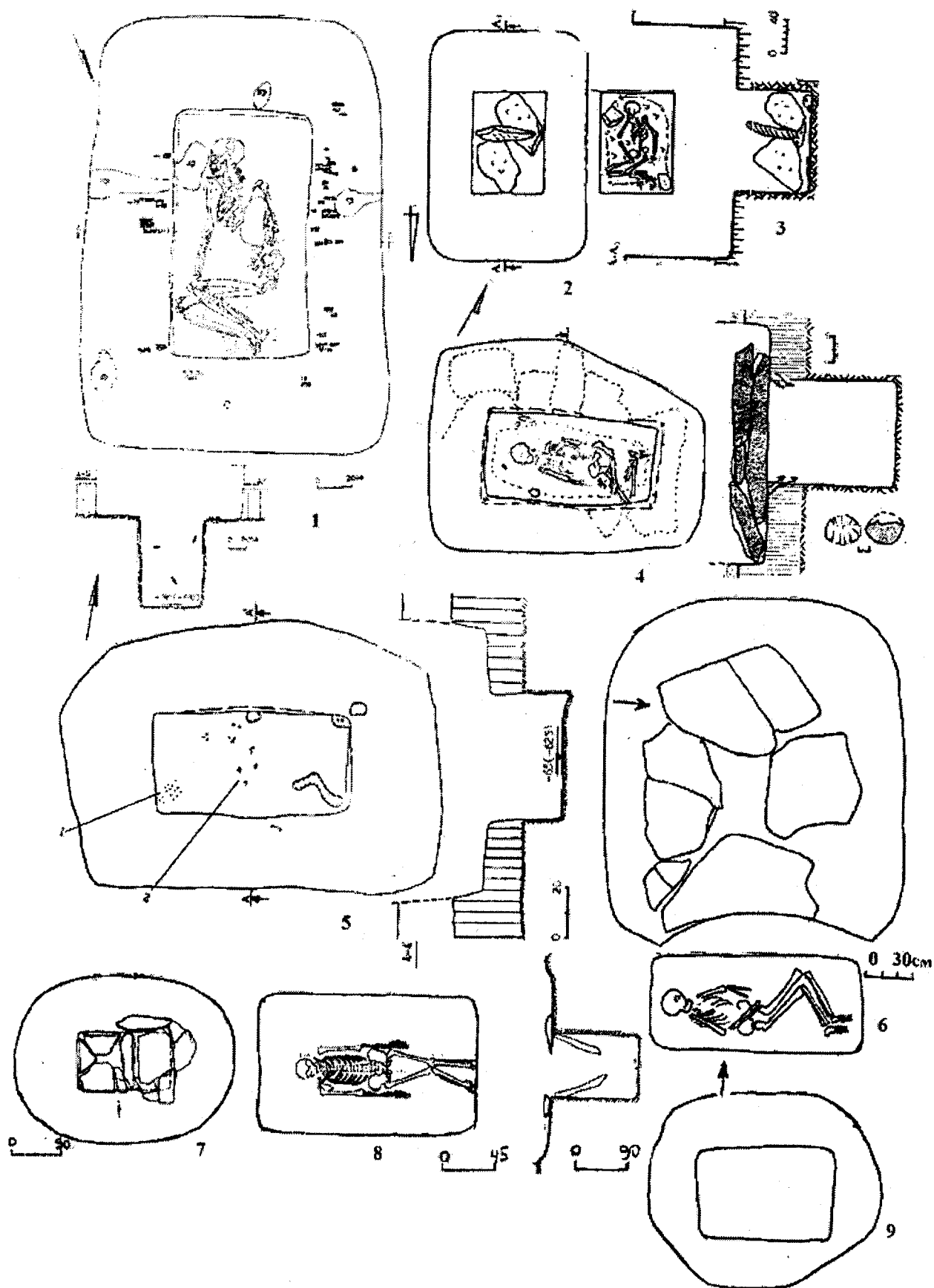

Рис. 14. Вхідні ями та уступи: 1 – Рибасово – 2 3/9; 2-3 – Зелений Гай 1/16; 4 – Зелений Гай (1988) 1/2; 5 – Могила/4; 6 – ПдГЗК к. г. 2, 2/9; 7-8 – Гостра могила 1/10; 9 – Харіна могила/9.

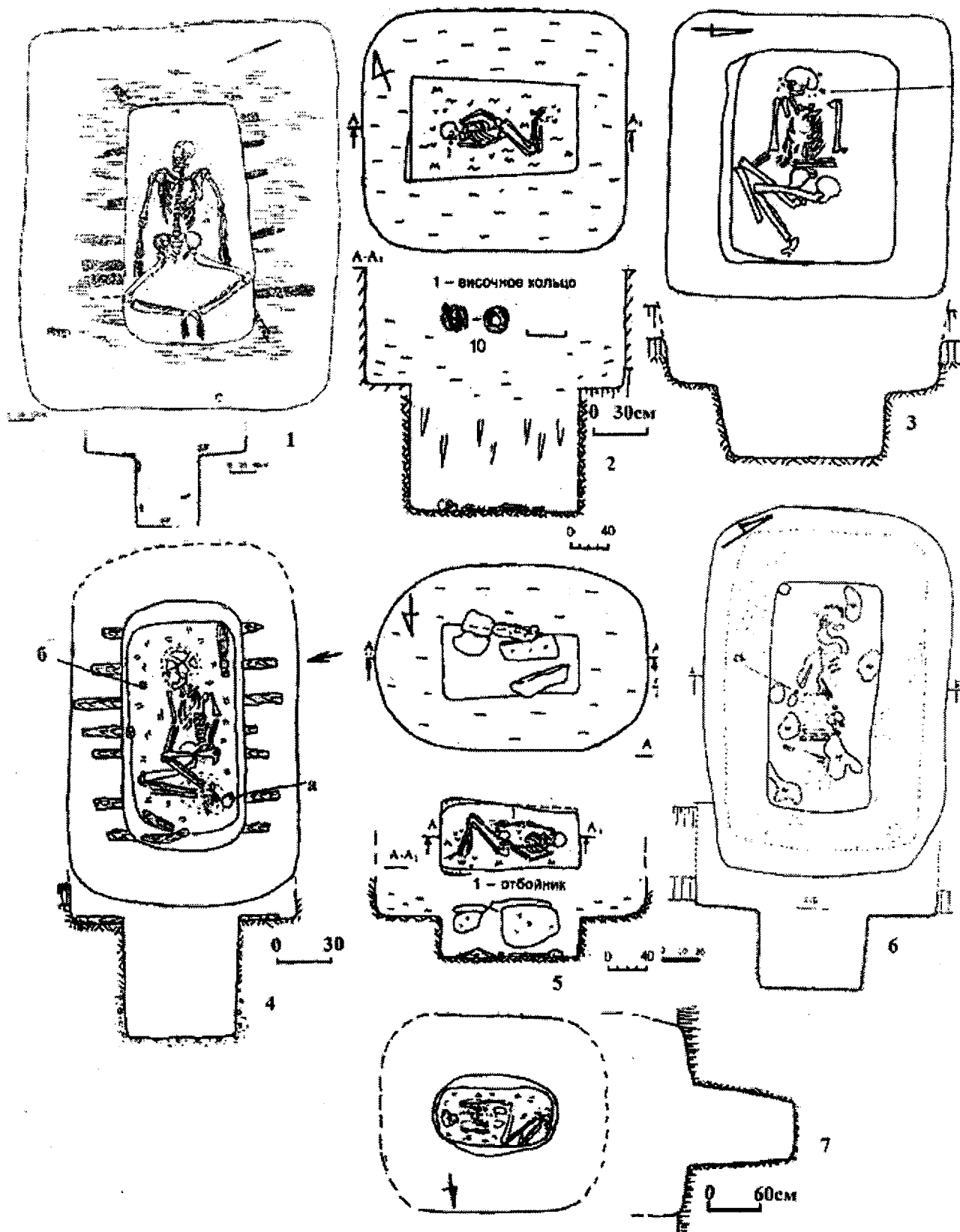

Рис. 15. Форми поховальних камер (з уступами): 1 – Рибасово-2 1/6; 2 – Зелений Гай (1999) 5/7; 3 – Орджонікідзе 2/13; 4 – Орджонікідзе 4/26; 5 – Дубова могила/2; 6 – Гейківська-2 1/9; 7 – Орджонікідзе 4/27.

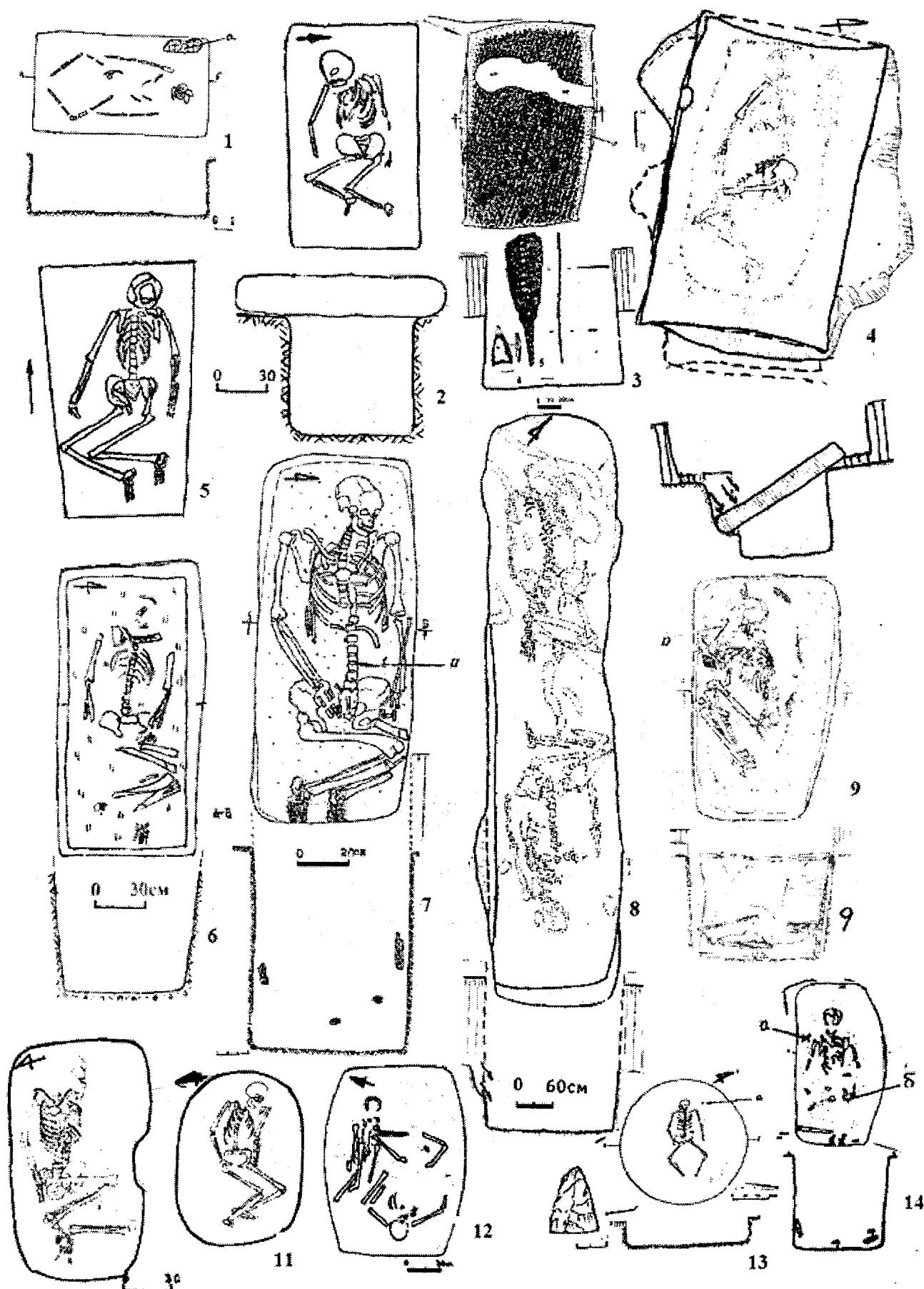

Рис. 16. Форми поховальних камер (без уступів): 1 – Валякко 1/7; 2 – Гостра могила 6/5; 3 – ПнГЗК 2/1; 4 – Ремонтирська могила 9; 5 – Гостра могила 8/4; 6 – Орджонікідзе 4/13; 7 – Рибасово-2 2/7; 8 – Зелений Гай (1988) 1/1; 9 – Східний 4/2; 10 – ПдГЗК к. р. 2, 2/23; 11 – Широке 1/9; 12 – Широке 5/1; 13 – Рибасово-2 7/8; 14 – Рибасово-2 1/5.

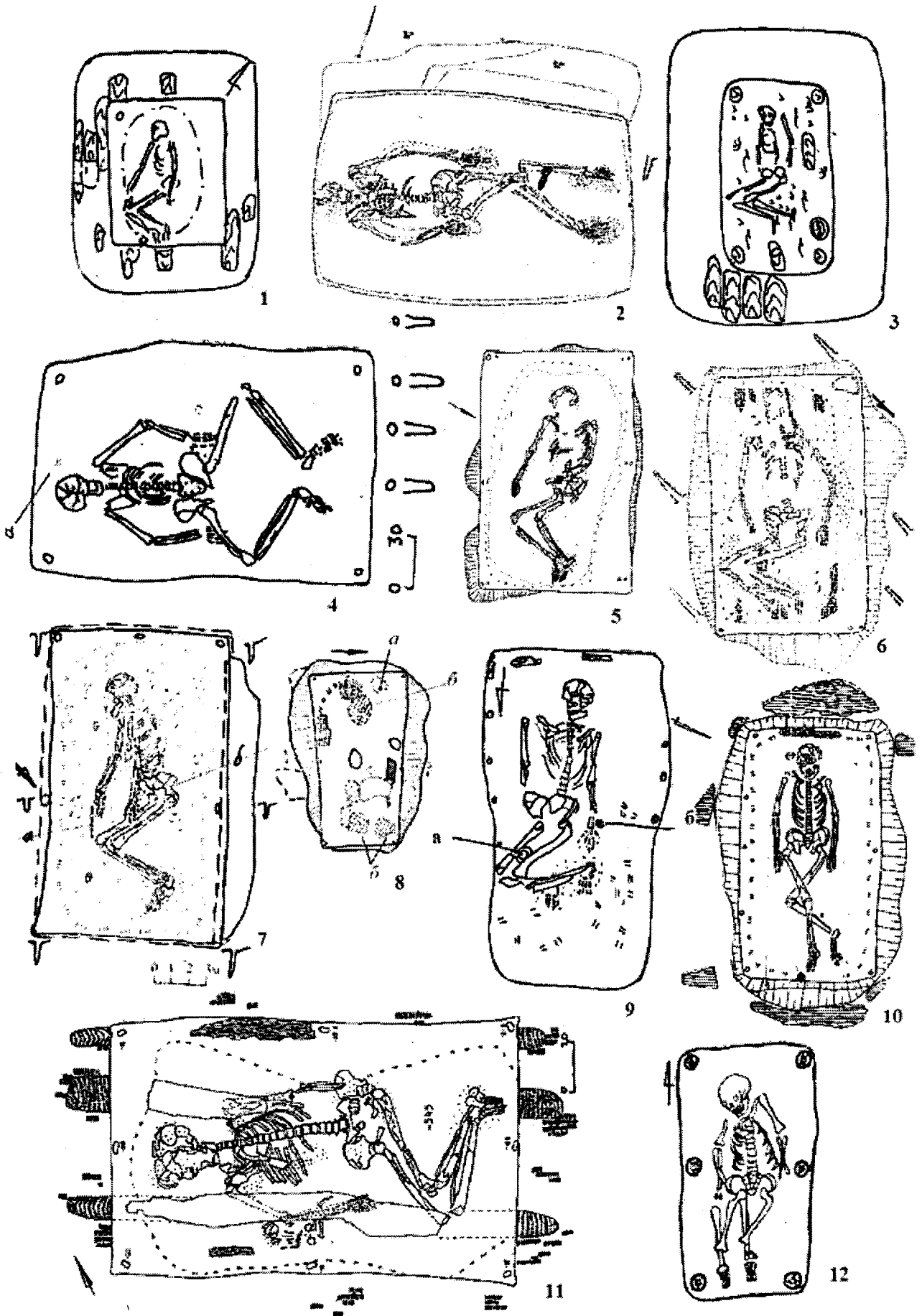

Рис. 17. Поховання з ямками на дні: 1 – Зелений Гай (1999) 1/4; 2 – Ремонтирська могила/1; 3 – Зелений Гай (1999) 5/9; 4 – Лук'янівка/24; 5 – Камова могила/7; 6 – Ремонтирська могила/3; 7 – Камова могила/5; 8 – Зелений Гай (1988) 5/10; 9 – Орджонікідзе 4/22; 10 – ПнГЗК 1/10; 11 – Камова могила/11; 12 – Широке 3/11.

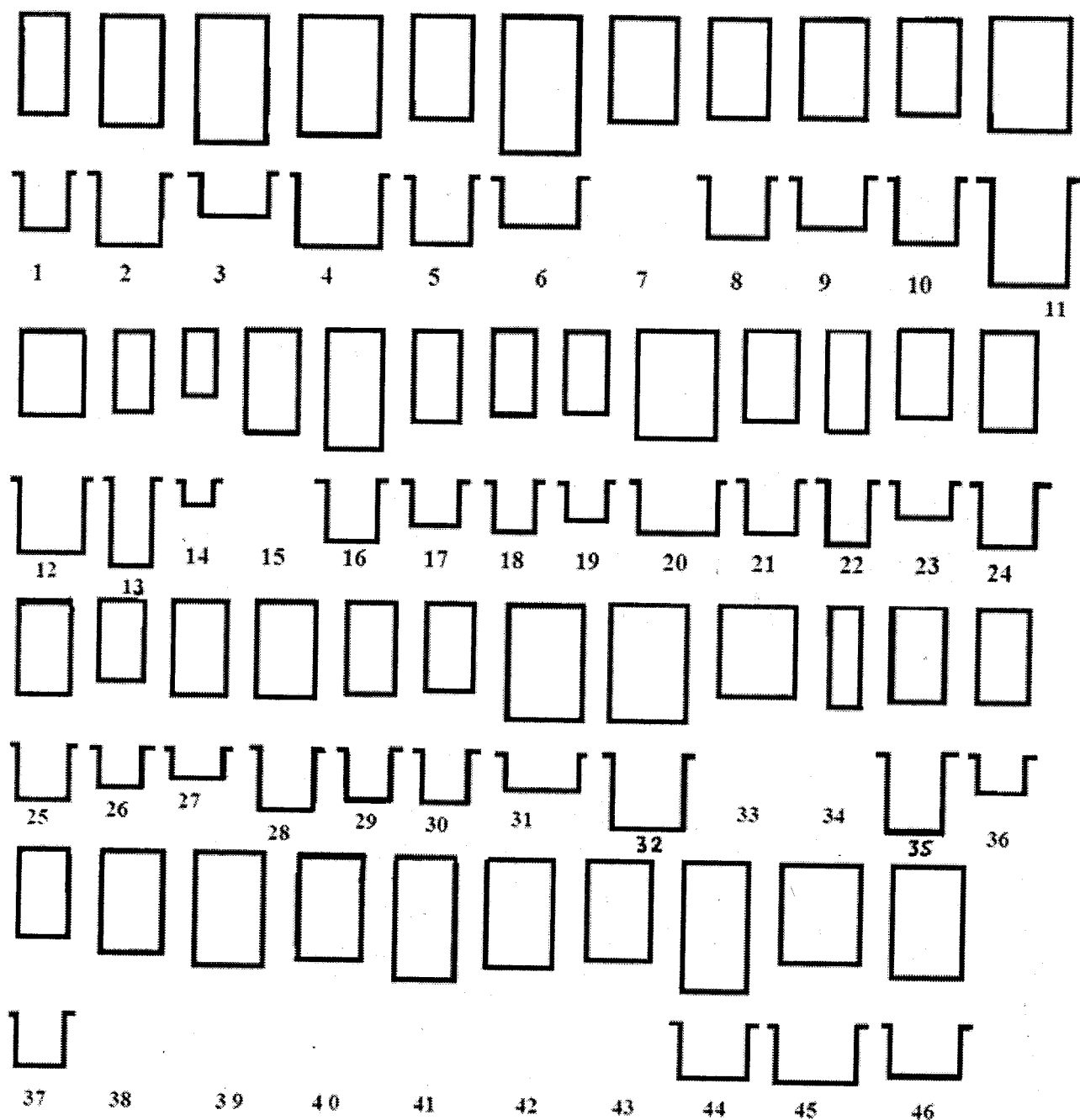

Рис. 18. Параметри основних поховань: 1 – ПнГЗК 3/2; 2 – ПнГЗК 2/1; 3 – ПнГЗК 1/10; 4 – Лук'янівка/ 24; 5 – Недайвода 4/2; 6 – Недайвода 1/2; 7 – ПнЗК, Першотравневий кар'єр 1/3; 8 – Східний 1/2; 9 – Ремонтирська могила/3; 10 – Орджонікідзе 1/10; 11 – Орджонікідзе 7/2; 12 – Родіонівка 10/1; 13 – Родіонівка 11/3; 14 – Олександрівка 4/5; 15 – Рибасово 2/7; 16 – Рибасово-2 1/3; 17 – Рибасово-2 3/5; 18 – Рибасово-2 4/5; 19 – Рибасово-2 6/3; 20 – Камова могила 1/2; 21 – Близнюки 5/5; 22 – Близнюки 6/1; 23 – Близнюки 8/5; 24 – Близнюки 10/4; 25 – Довга могила 1/3; 26 – Довга могила 2; 27 – Новоукраїнка/3; 28 – Східний 2/11; 29 – Володимирівка 3/10; 30 – Гейківська-2 1/11; 31 – Зелений Гай (1987) 5/4; 32 – Зелений Гай (1988) 1/4; 33 – Златоустівка 1/14; 34 – Златоустівка 2/2; 35 – НКГЗК 2/7; 36 – Войково/1; 37 – Катеринівка 2/4; 38 – Гостра могила 8/6; 39 – Гостра могила 10/6; 40 – Рахманівка 4/15; 41 – Рахманівка 2/1; 42 – Широке 5/1; 43 – ПдГЗК к. г. 2, 2/21; 44 – Зелений Гай (1999) 1/9; 45 – Зелений Гай (1999) 3/15; 46 – Зелений Гай (1999) 4/10.

1.4. Спосіб поховання

Всі відомі на сьогодні поховання ЯК Криворіжжя здійснені за способом інгумації.

За положенням кістяків у могилах їх можна поділити на три основні обрядові групи (далі І ОГ, ІІ ОГ, ІІІ ОГ), укладки, кенотафи та з невизначеним положенням (невизначеною ОГ). За кількістю похованих – одиночні та колективні.

Через відсутність антропологічних визначень поховання діляться тільки за віковою ознакою (дорослі, підлітки/діти).

Обрядові групи

І ОГ. До неї віднесені поховання, здійснені скорчено на спині. Руки простягнуті вздовж тулубу або відведені. Ноги з часом сповзли вниз, упали вправо, вліво, одна на одну або розпалися «ромбом», стопи на підшві чи на боці.

Поховання І ОГ були найдавнішими в 72 курганах, а вдесяти вони наслідували енеолітичним.

Досліджено 181 (47%) поховань І ОГ. Серед них 31 основне, одне з них – парне, єдине в кургані (Широке, 5/1, рис. 16.12). В основних переважає орієнтація в західному секторі (ПнЗ-З-ПдЗ) – 17; у східному (ПнС-С-ПдС) – 12; на Пд – 3, на Пн – 0 (рис. 20.1).

Серед 150 впускних І ОГ були 133 одиночні захоронення дорослих, дітей/підлітків – 18.

Орієнтація переважає в західному секторі (ПнЗ-З-ПдЗ) – 30, 31, 21 поховання відповідно, всього 82). У східному секторі: на ПнС орієнтовано 21, на С – 17, на ПдС – 11, всього 49. На Пн орієнтовано головами 15, на Пд – 5 (рис. 20.2).

ІІ ОГ. До неї входять поховання, здійснені на правому боці, іноді з розворотом на спину. Руки простягнуті, ноги зігнуті в колінах під кутом, стопи на боці. Таких поховань 63 (16,4%).

Основних ІІ ОГ всього 5, їх орієнтація: на ПнС – 2, ПнЗ – 1, З – 1, ПдЗ – 1 (рис. 20.3).

Впускні ІІ ОГ представлені в більшості одиночними дорослими (55), діти/підлітки – 3.

Орієнтація переважає в західному секторі (ПнЗ-З-ПдЗ) – 33 випадки. У східному секторі (ПнС-С-ПдС) – 18; на Пн – 2, на Пд – 3 (рис. 20.4).

ІІІ ОГ. Включає поховання на лівому боці, бувають з розворотом на спину. Руки простягнуті, ноги зігнуті в колінах під кутом, стопи на боці. Таких поховань 46 (12%).

Основних захоронень ІІІ ОГ лише три (Близнюки 10/4; Рахманівка 4/15; Рибасово 2/7). Орієнтовані протилежно – два на ПнС, один – на ПдЗ (Близнюки 10/4).

Впускні одиночні дорослі ІІІ ОГ переважають, їх 40. Дитячих/підліткових – 3. Орієнтація більшості в західному секторі – 22, у східному – 13; на Пн – 5, на Пд – 1 (рис. 20).

Основні поховання.

Досліджено 46 поховань, заради яких починали спорджуватися найдавніші кургани (рис. 21-23).

Розміри ям основних поховань (див. рис. 18).

Перекриття з плит, брил, каменів виставлено в 21 захороненні, з них плити/плити+стели – в 19 могилах з І ОГ, в одному – з ІІ ОГ та одному – з невизначеною ОГ. (рис. 21; 22.1-3).

Дерев'яні плахи перекривали чотири основні захоронення І ОГ, одне – ІІ ОГ, одне – ІІІ ОГ, два – з невизначеною ОГ.

Одне поховання мало на уступах залишки очерету (Златоустівка 2/2).

Комбіноване (камені та плахи) перекриття було в шести могилах (І ОГ – 3; ІІ ОГ – 1; ІІІ ОГ – 1; невизначеної ОГ – 1).

В дев'яти могилах не зафіксовано решток перекриття, але при таких основних І ОГ (Близнюки к. 6; Зелений Гай к. 4; Лук'янівка) були впускні, перекриті (відповідно) плитами; плитами, деревом; плитами, де-

ревом). При основному ІІІ ОГ (Рибасово/2) – впускне з дерев'яним перекриттям.

Поховання в кам'яних ящиках виявлені в трьох курганах (Зелений Гай (1987) 1/4, І ОГ, на С; Довга могила/3, ІІ ОГ, на ПнС; Недайвода 1/1, невизначена ОГ, на ПдС) (рис. 22.4-23).

Форма могили, як правило, прямокутна з округленими кутами, рідко овально-витягнутої форми (Олександрівка 4/5).

Кількість похованих. В основних похованнях знаходиться по одному кістяку, лише в одному випадку було парне (І ОГ+укладка, Широке 5/1).

Обрядові групи визначені для 36 кістяків. Переважна більшість (30) належали до І ОГ. Руки цих померлих були витягнуті вздовж тулубу або відведені; випадків покладання рук на таз чи поперек тіла не виявлено. Ноги завалені вправо або вліво. В чотирьох захороненнях ноги розпалися «ромбом», причому руки цих похованих були зігнуті в ліктях і відведені від тулубу. Двоє померлих з ногами «ромбом» були орієнтовані на схід, а двоє на – ПдЗ. Складається враження, що це – спеціальна поза, придана померлим з особливим статусом (рис.35.2). До ІІ ОГ належали 4 похованих. Їх праві руки витягнуті вздовж тулубу, ліві покладені поперек тіла. Три кістяки лежали за ІІІ ОГ. Одне поховання виявилось парним (І ОГ+укладка, Широке 5/1), а одне – укладка (Володимирівка 3/10).

Вік похованих. Два захоронення виявилися дитячими (НКГЗК 2/7, І ОГ, на ПнЗ; Близнюки 6/1, І ОГ, на ПдПдС). Всі інші – дорослих людей.

Орієнтація визначена в 40 захороненнях. Поховані за І ОГ направлені головами таким чином: на ПнЗ – 3, на З – 4, на ПдЗ – 8, на Пд – 3, на ПнС – 3, на С – 7, на ПдС – 1. З п'яти кістяків, покладених у позі ІІ ОГ, на ПнС направлені 2, на ПдЗ – 1, на З – 1, на ПнЗ – 1. Два похованих за ІІІ ОГ орієнтовані на ПнС, один – на ПдЗ. Отже, переважна кількість основних поховань 21 орієнтована у західному секторі (ПнЗ – З – ПдЗ) (рис. 20).

Підстилка у вигляді коричневого та білого/світло-сірого тліну зафіксована у 18 могилах.

Ямки на дні (в кутах і вздовж стін) в кількості від 4 до 8 знайдені в чотирьох могилах.

Вохра у вигляді порошку на кістяках і на дні присутня в 23 похованнях І ОГ, двох – ІІ ОГ, одному – ІІІ ОГ. Вироби з вохри покладено біля сімох померлих (І ОГ).

Інвентар представлений ліпною чашею, фрагментами вінчиків і дна ліпних посудин, виробами з кременю, бронзовою платівкою, кам'яним товкачем, формованою вохрою, намистинами з кісточок дерева, мідною голкою.

Цікавими є випадки, коли основними являлися поховання ІІ ОГ та ІІІ ОГ, при яких впускними були захоронення І ОГ в комплексі з ІІ та ІІІ ОГ. Такими є кургани: 2 (Орджонікідзе), 5 (Близнюки), 1 (Довга могила), 2 (ПдГЗК, гр. 2), 10 (Близнюки), 4 (Рахманівка).

Орджонікідзе, к. 2. Мав висоту 1,2м, діаметр 25см. Насип 1 висотою 1,15м, діаметром 15м. Викид суглинистої маси з поховання 7, що лежав на ДП, вказує на його зв'язок з цим насипом. Скелет дорослої людини поганої збереженості лежав скорчено на правому боці головою на захід. Ліва рука витягнута вздовж тіла, кисть на тазі, права – витягнута до коліна лівої ноги. Ноги в тазі зігнуті під тупим, і під гострим кутом у колінах (ІІ ОГ). Перекриттям могили слугували три мігматитові стели, повернуті «головами» на Пн. Під плитами – тлін дерева і зуб коня.

Впускними в цьому кургані виявилися: одне дитяче І ОГ, два дорослих ІІ ОГ, одне дитяче ІІІ ОГ, два кенотафи. Наступним за часом було поховання 19 катакомбної культури (дитяче), яке в інвентарі мало горщик, бронзовий ніж і шило, і розташовувалося в центрі кургану поруч з п.7.

Близнюки, к. 5. Повністю роззораний. У похованні 5 скелет дорослої людини лежав скорчено на правому боці, головою на ПнЗ. Права рука, судячи з фрагментів, була витягнута вздовж тулубу, ліва не збереглася, від неї залишилися незначні фрагменти (II ОГ). На кістках осіла вохра. Біля стоп – відщеп кременю.

Впускними виявилися поховання: одне – I ОГ, одне – II ОГ, одне з невизначеною ОГ.

Довга могила, к. 1. Перший насип зведено над похованням 3, здійсненому в кам'яному ящику, перекритому сланцевою антропоморфною стелою. Скелет дорослої людини лежав скорчено на правому боці, головою на СПнС. Права рука рівно витягнута вздовж тулубу, ліва зігнута в лікті під прямим кутом. В інвентарі намистини з кісточок дерева, відщеп кременю.

Впускними були поховання: одне – дорослого I ОГ, одне – без скелету (можливо, зруйнований при спорудженні п. 2 катакомбної культури).

ПдГЗК, гр. 2, к. 2. Автор розкопок Л.П. Крилова не надала в звіті плану кургану і не вказала основне поховання. Судячи з опису, можна припустити, що ним було п. 21, яке знаходилося в центрі насипу, викид простежено в бровці на рівні ДП. Поховання було перекрите великою плитою з метапісковика, яка розкололася на кілька частин і просіла в могилу. Скелет дорослої людини поганої збереженості лежав на правому боці, головою на ПнПнС. Права рука витягнута, кистю направлена до колін, ліва зігнута в лікті під прямим кутом. Ноги в тазі зігнуті під прямим кутом. На кістках осіла вохра.

Впускними були поховання: п'ять – I ОГ, два – II ОГ, чотири III – ОГ, одне парне (дорослий і дитина), одне – укладка.

Близнюки, к. 10. Висота до 1м, діаметр до 30м. Насип 1 висотою 0,55м, діаметром 14,5х9,0м мав підпрямокутну форму з округленими кутами, орієнтований довгою віссю по лінії ПнС-ПдЗ і був пов'язаний з основним п. 4 (III ОГ). Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, головою на ПдЗ. Права рука зігнута в лікті, кисть на середині плечової кістки лівої руки. Ліва витягнута до колін. Ноги зігнуті під прямим кутом. Інвентар: фрагмент виробу з діабазу і стулка Unio.

Впускними були поховання: два – I ОГ (дитячі), чотири – III ОГ, два – з невизначеною ОГ; укладки; кенотаф. Зафіксовано два випадки прорізання поховань: п. 1 і п. 2, п. 13 і п. 16.

Рахманівка, к. 4. Згідно зі звітом автора розкопок Л.П.Крилової, основним було п. 15 (хоча воно й не знаходилося в центрі кургану) дорослої людини, скелет якого лежав на скорчено на лівому боці, головою на ПнС. На нашу думку, з таким же успіхом основним могло би бути і п. 9, здійснене в ящику з вапнякових плит з розписом, де був похований підліток 15-16 років, на спині, руки витягнуті вздовж тулубу, ноги завалилися вправо (I ОГ). Воно також, судячи зі звіту, не було в центрі насипу.

Впускними при п. 15 були: два – I ОГ (одне з них в ящику), одне – II ОГ, одне – III ОГ, два – з невизначеною ОГ (одне з них дитяче).

Укладки (рис. 26). До них віднесені 13 (3,4%) захоронень з 11 курганів з порушенням анатомічної послідовності при збереженні загальних форм кістяку та компактні «конверти» кісток (рис. 26). Укладки бувають як одиночні, так і колективні (Лук'янівка/6, 23; Войково 5/1; ПдГЗК, гр. 2, 2/11; Войково 1/6 – три дитячі черепи). Могили як з уступом, так і без. В цих похованнях зафіксоване перекриття з дерева (Близнюки, 10/15; Лук'янівка, п.12, 6); циновка на уступах (там же і Ремонтирська могила/8), підстилка на дні, посипка вохрою (Близнюки 10/15; Могила/4). Інвентар (наконечник дротику) виявлений у п. 20 (курган «Войково») (рис. 26.7; 36.1).

Невизначені ОГ.

Включені поховання, в яких через погану збереженість (тлінність, руйнування землерийками тощо) неможливо точно встановити положення

та орієнтацію кістяків. Інколи можна встановити орієнтацію. Таких захоронень 64 (16,6%).

Колективні поховання (рис. 25). До них віднесені ті, де в могилах було 2 і більше кістяків, як в анатомічній послідовності, так і укладок. У 17 курганах виявлено 24 колективних захоронення. З них 19 парних, три – з трьома скелетами, одне – з двома повними скелетами і двома черепами між ними (Зелений Гай (1999) 1/12) (рис. 25.21).

В кургані «Лук'янівка» було три парних: у п. 18 (з возом) – дорослий I ОГ і дитина III ОГ; у п.6 – два дорослих з порушенням кістяків; у п. 23 – дві укладки скелетів дорослих.

Вікові комбінації похованих:
дорослий+дорослий – 6;
дорослий+дитина – 11;
дорослий+2 дитини – 1 (ПдГЗК, гр. 2, 4/1);
2 дорослих+дитина – 1 (ПдГЗК, гр. 2, 1/6);
дитина+дитина – 3 (Широке 3/8; Златоустівка 1/6; Новолозуватка 1/26);
три дитини – 1 (к. «Войково», п. 6);
2 дитини+2 черепи дорослих – 1 (Зелений Гай (1999) 1/3).

Взаємне розташування, обрядові групи та орієнтація похованих різноманітні (рис. 24-25).

Інвентар знайдено в 10 захороненнях, 9 з них – це комбінація дорослий+дитина, одне поховання – з двома дорослими. Представлені ліпні горщики (їх 8, причому в двох могилах було по 2 горщики), крем'яні відщепи, кістяні пронизки і намистини, підвіска зі сланцю у вигляді стилізованої квітки, намисто з іклів хижаків).

Дитячі поховання.

Таких зафіксовано 68 в 39 курганах, з них два – основні (Близнюки 6/1; НКГЗК 2/7) (рис. 23.9-10; 21.13-14).

Форма ями переважно прямокутна з округленими кутами; без уступу – 47, з уступом – 17; у трьох випадках форма не була зафіксована.

Одне поховання здійснене в кам'яному ящику з розписом (курган «Войково»/1) (рис. 45).

Плити слугували перекриттям у 24 одиночних захороненнях, плахи – в дев'яти, камені та рештки дерев'яного перекриття зафіксовані в двох.

Розміри дитячих могил були такими:

Таблиця 8

Довжина	Ширина	Кількість поховань
Від 0,65 до 1,09м	Від 0,36 до 0,8м	29
Від 1,1м до 1,59м	Від 0,6м до 1,1м	32
Від 1,6м до 1,8м	Від 0,65м до 1,4м	10

По одному дитячому похованню виявлено в 23 курганах, по два – у восьми, по три – у чотирьох, чотири – в одному (Близнюки, к. 10), п'ять – в одному (Златоустівка, к. 1). Одиночних поховань 63, колективних 5.

Обрядові групи встановлені в 46 захороненнях дітей: I ОГ – 35, II ОГ – 6, III ОГ – 5.

Орієнтація кістяків виявлена в 48 випадках: Пн – 3, ПнС – 9, С – 5, ПдС – 4, Пд – 2, ПдЗ – 8, З – 4, ПнЗ – 13; не встановлена – в 12 могилах.

У похованнях дорослого з дитиною розташування кістяків буває таким (рис. 24. 9-16):

- дитина справа від дорослого – 4;
- дитина зліва від дорослого – 2;
- дитина в ногах дорослого, перпендикулярно корпусу останнього – 1;
- дитина між двома дорослими – 1 (ПдГЗК гр. 2, 1/6);
- одна дитина зліва від дорослого, друга – у західному куту ями (ПдГЗК гр. 2 4/1).

Зважаючи на взаємне розташування кістяків, можна припустити, що в п'яти випадках це були захоронення матері та дитини.

Ямна культура середньої течії Інгульця

Інвентар знаходився в 28 дитячих одиночних, трьох колективних і шести похованнях дорослих з дітьми

Таблиця 9

Категорії інвентарю	Одиночні (кількість)	Колективні (кількість)	Дорослий + дитина (кількість)	Всього (кількість)
Ліпний горщик	22	3	2	27
Вироби з металу (бронза, срібло)	6	-	-	6
Вироби з кременю	2	1	1	4
Вироби з кістки	3	2	2	7
Ратиці	2	-	1	3
Ікла	2	-	1	3
Unio	2	-	1	3
Кістки тварин	1	-	-	1

Найбільш «багатими» можна назвати такі могили:

- двох підлітків II ОГ (Широке, гр. 1, к. 3, п.8), яким було покладено два ліпні орнаментовані горщики (один – з наліпками-ручками), нарізні кістяні пронизки, підвіски з просвердлених іклів хижаків (рис. 25.6-10);

- двох немовлят (Новолозуватка 1/26), інвентар включав ліпний горщик, оригінальну підвіску у вигляді квітки з чорного сланцю, 4 відщепи з кременю, вохрянний «хлібець» (рис. 25.14-20);

- п. 7 (Катеринівка, к. 2) та п.11 (Зелений Гай (1999) к. 4), де знайдені відповідно срібні підвіски (2 екз.) та кільце;

- п. 29 (Орджонікідзе, к. 4) – бронзові платівки; п. 1 та п. 3 (Новоукраїнка, к.1; Розівка) – бронзові кільця; п. 13 (Царева могила) – бронзове шило;

- п. 13 (Валявко, к. 1) – крем'яний наконечник дротика і ліпний горщик.

Отже, наведені дані є доказом того, що основні елементи поховального ритуалу ЯК Криворіжжя були спільним як для поховань дорослих, так і дітей/підлітків. Серед інвентарю останніх відсутня крем'яна та мета-

лева зброя, виключення – поховання з дротиком.

Кенотафи.

Досліджено 11 кенотафів у 10 курганах (рис. 26. 14-26). В одному з них (Орджонікідзе, к.4) було два таких захоронення (п. 18, 21). Кам'яне покриття виявлене в п.10 (Близнюки к. 10), а складне дерев'яне – в п. 18 (Орджонікідзе к. 4). Всі ями без кістяків були впускними. Три мали уступи (Орджонікідзе 4/18; Близнюки 10/10; ПдГЗК, гр. 2, 2/27). Чотири могили невеликі: від 0,75х0,33м до 1,0х0,6м. Параметри семи інших відповідали другій розмірній групі (від 1,31х0,9м до 1,54х1,3м). Зафіксована підстилка, посипка вохрою; кусок вохри (Могила/4; Орджонікідзе, 4/21), крейда (Зелений Гай, 1/12), овальне заглиблення на дні (Орджонікідзе 2/6). В інвентарі – 6 ліпних горщиків, кістяні пронизки, 11 зубів дрібного хижака, нижня щелепа вівці, вохрянний «хлібець» (Зелений Гай (1999) 5/1).

«Формула курганів».

(Е – енеолітичні поховання, ? – поховання з невизначеною ОГ) (таблиця 10).

Таблиця 10

№ п/п	Курган	ОГ основних поховань	Впускні поховання (кількість)						
			I ОГ	II ОГ	III ОГ	Колек тивні	Укладки	Кено тафи	Неви знач. ОГ
1	Лук'янівка	I	5	3	2	2	2		
2	ПдГЗК, Першотравневий кар'єр, к.1	I	3	3	3				
3	Зелений Гай (1988) к. 1	I	2	1	1				
4	Катеринівка, одиночний курган	I	2	1	1	1			
5	Рибасово-2 к. 3	I	1	1	1				2
6	Орджонікідзе к. 1	I	1	1	2				
7	Златоустівка к. 1	I	11	1		1			
8	Ремонтиська могила	I	1	1			1		
9	Гостра могила	I	4	1		1			
10	Рибасово-2 к. 4	I	6	2					
11	Зелений Гай (1999) к. 4	I	3	2					1
12	Рахманівка	I	1		2				1
13	Східний к. 4	I	1	1				1	
14	ПдГЗК к. 1	I	1		1				
15	НКГЗК к. 2	I	1		1				
16	Харіна могила	I	3			1			1
17	Родіонівка к. 7	I	1			1			
18	Зелений Гай (1999) к. 3	I	7						2
19	Гостра могила к. 8	I	2					1	
20	Близнюки к. 8	I	2						
21	Зеленгосп к. 1	I	1						
22	Новоукраїнка к. 1	I	1						
23	Рахманівка к. 2	I	1						
24	Златоустівка к. 2	I	1						

Ямна культура середньої течії Інгульця

25	Зелений Гай (1999) к. 1	I		2		1			1
26	Близнюки к. 6	I		2					
27	Олександрівка к. 4	I		2					
28	Недайвода к. 1	I			4				
29	Зелений Гай (1987) к. 1	I							1
30	Широке к. 5	I+уклад.							
31	Недайвода к. 4	I							
32	Широке к. 4	I							
33	Гостра могила к. 10	I							
34	Родіонівка к. 11	I							
35	Царева могила к. 2	I							
36	Недайвода, одиночний курган	I							
37	Східний к. 1	I							
38	ПнГЗК к. 10	I							
39	Широке к. 10	I							
40	ПдГЗК к. 2	II	5	3	3	1			1
41	Орджонікідзе к. 2	II	1	2	1		1	1	
42	Близнюки к. 5	II	1	1					1
43	Довга могила к. 1	II	1					1	
44	Близнюки к. 10	III	3	1	4		1		1
45	Рахманівка к. 4	III	2	1					1
46	Рибасово к. 2	III	2		1				
47	Володимирівка к. 3	укладка	1						
48	Зелений Гай (1999) к. 5	E	2	2	1			2	
49	Широке к. 1	E	3	1					
50	Рибасово-2 к. 7	E	1	5					
51	Зелений Гай (1999) к. 6	E	6	2				1	
52	Новолозуватка к. 1	E?	3			1			1
53	Долгінцево	E	2			1			
54	Валове к. 1	E	1						1
55	Приворотна балка к. 4	E		1					1
56	Орджонікідзе к. 4	?	8	3	2		1	2	
57	Веселі Терни к. 1	?	3	1	1	1		2	
58	Широке к. 3	?	4	1	1	1			1
59	Царева могила	?	5	1	1	1			
60	Камова могила	?	1	2		1			
61	ПдГЗК, промзона к. 1	?	5	1				1	1
62	ПдГЗК, к. г. 2, к. 4	?	2	3				1	
63	НКГЗК к. 1	?	2	2					1
64	Войково к. 1	?	3	2					1
65	Рибасово-2 к. 1	?	1	1					
66	курган Войково	?	5		2		1		3
67	Гейківська-2 к. 1	?	3		1	1			2
68	Рахманівка к. 2	?	2		1			1	
69	Могила	?	1		1			2	
70	Рибасово-2 к. 2	?	2						2
71	Гостра могила к. 6	?	2					1	
72	Валявко, одиночний курган	?	2						
73	ПнГЗК к. 2		1				1		
74	ПнГЗК к. 3		1						
75	Розівка к. 1	?		1					3
76	Новолозуватка, зруйнований курган	?		2					
77	ПдГЗ, гр. 2, к. 1	?			1	1			1
78	Довга могила к. 2	?							
79	Харіна могила к. 2	?							
80	Рибасово-2 к. 6	?							
81	Родіонівка к. 10	?							

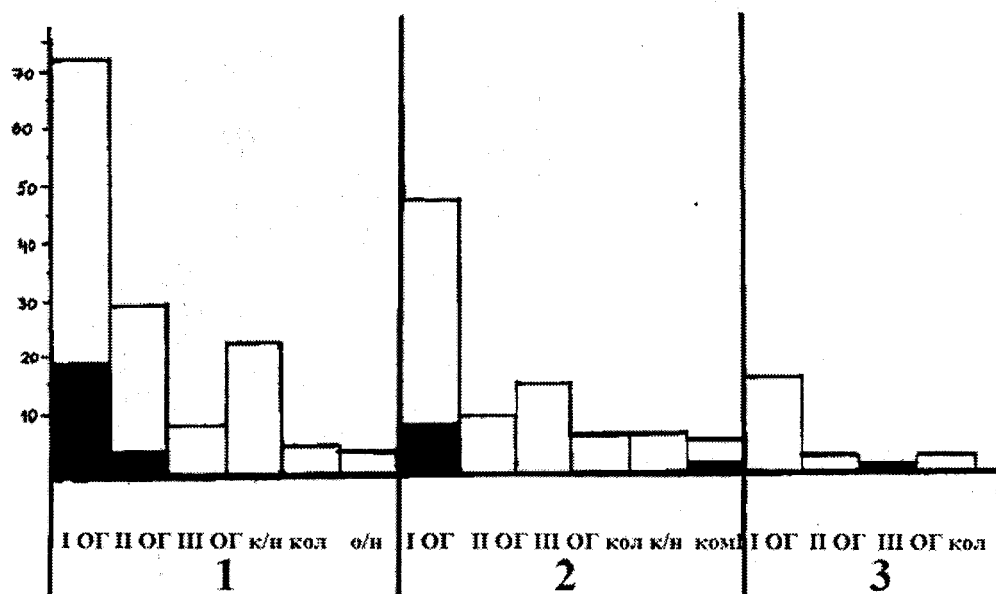

Рис. 19. Кількість основних і впускних поховань в обрядових групах.

■ Основні поховання
 □ Впускні поховання
 1 – кам'яне покриття
 2 – дерев'яне покриття
 3 – комбіноване покриття

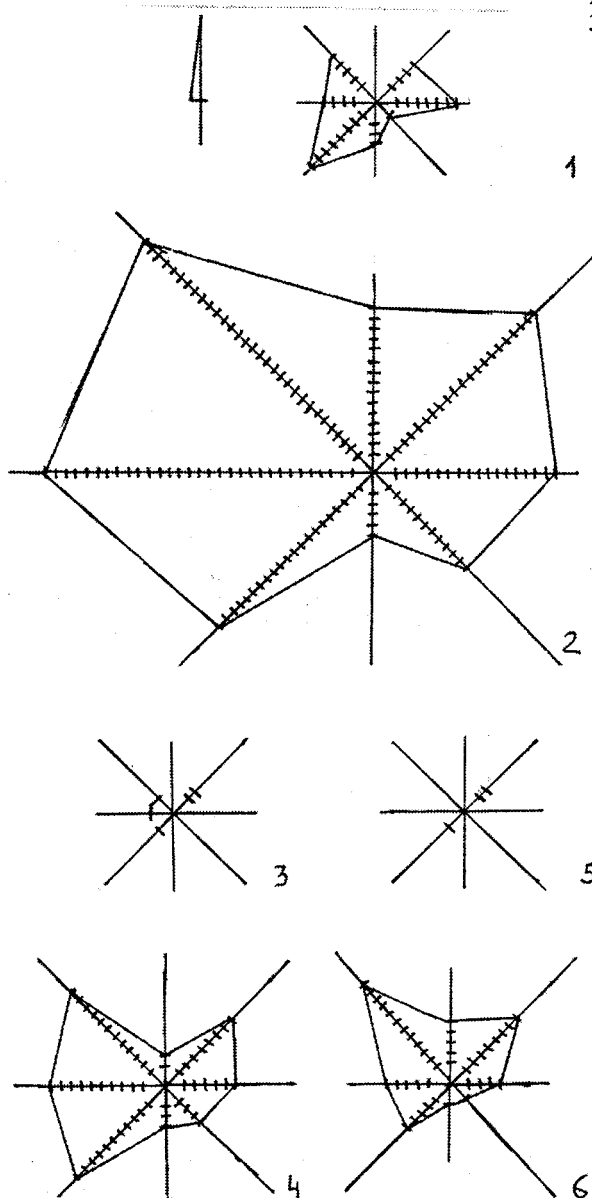

Рис. 20. Орієнтація поховань: 1 – орієнтація основних поховань I OG; 2 – орієнтація впускних поховань I OG; 3 – орієнтація основних поховань II OG; 4 – орієнтація впускних поховань II OG; 5 – орієнтація основних поховань III OG; 6 – орієнтація впускних поховань III OG.

Ямна культура середньої течії Інгульця

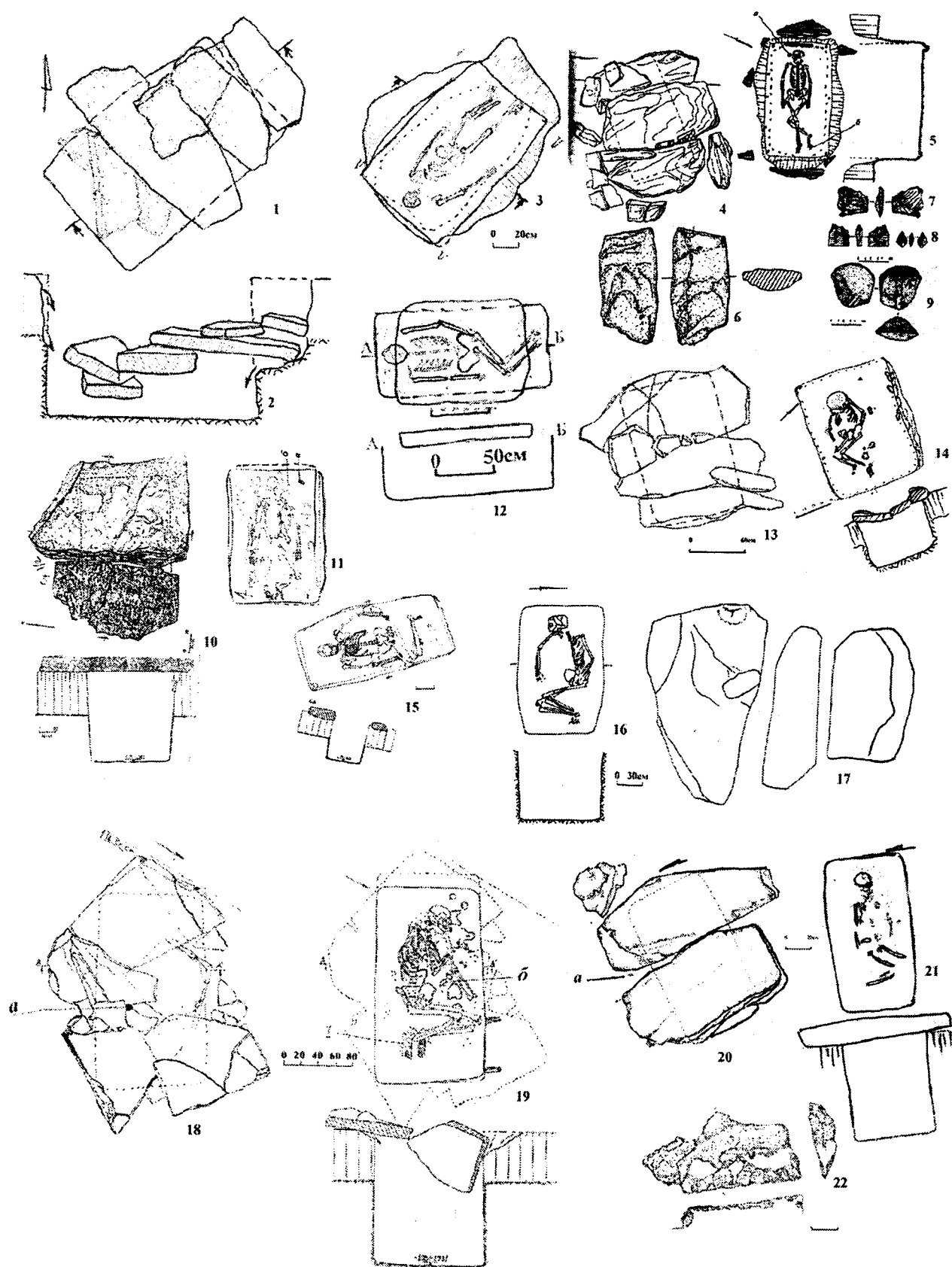

Рис. 21. Основні поховання: 1-3 – Зелений Гай (1988) 1/4; 4-9 – ПнГЗК 1/10; 10-11 – Східний 1/2; 12 – Рахманівка 2/3; 13-14 – НКГЗК 2/7; 15 – ПнГЗК 3/2; 16-17 – Орджонікідзе 2/7; 18-19 – Близнюки 10/3; 20-22 – Родіонівка 11/3.

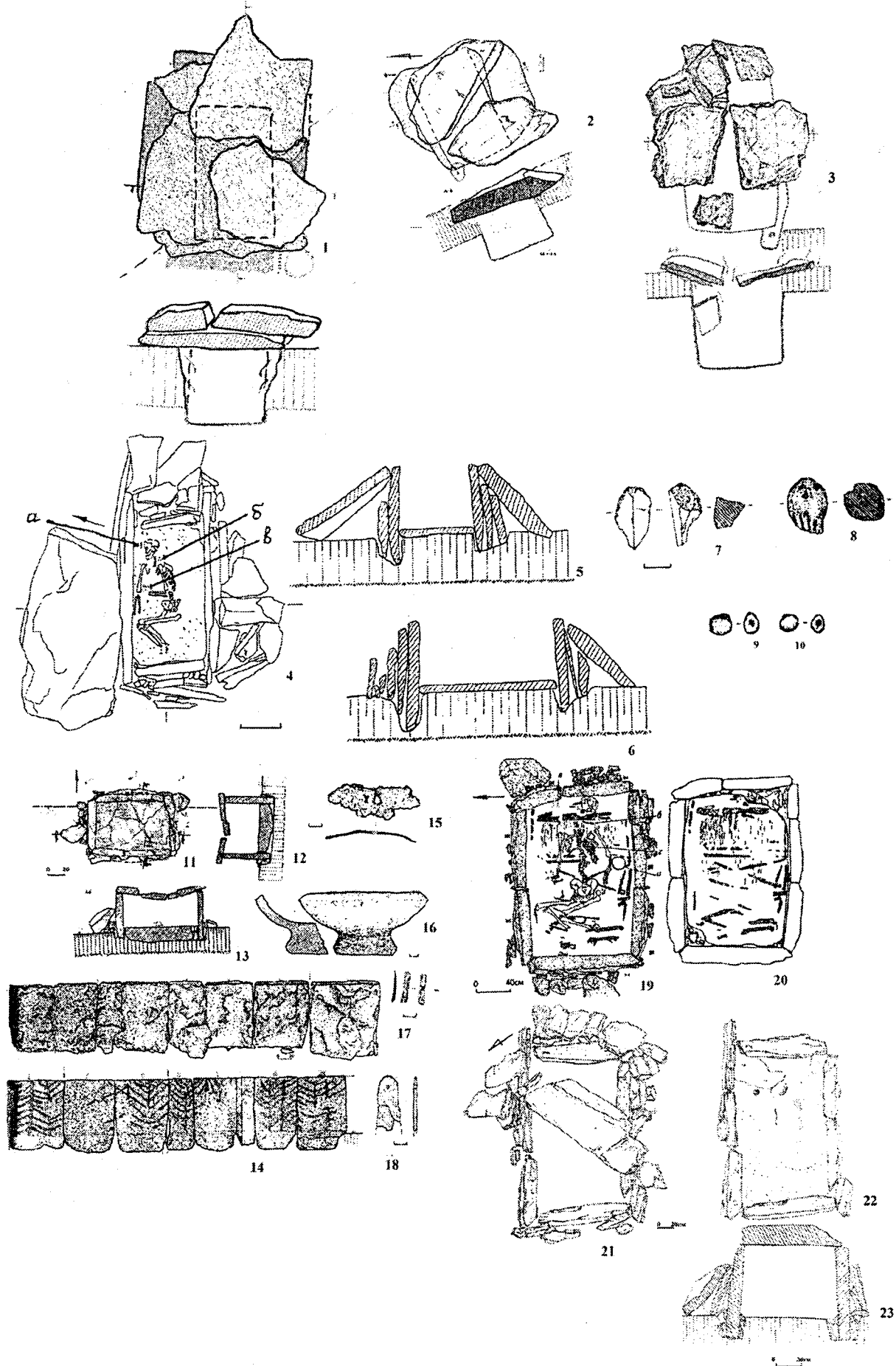

Рис. 22. Основні поховання: 1 – Ремонтирська могила/3; 2 – Гейківська-2 1/1; 3 – Східний 4/11; 4-10 – Довга могила/3; 11-18 – Зелений Гай (1987) 5/4; 19-23 – Недайвода 1/2.

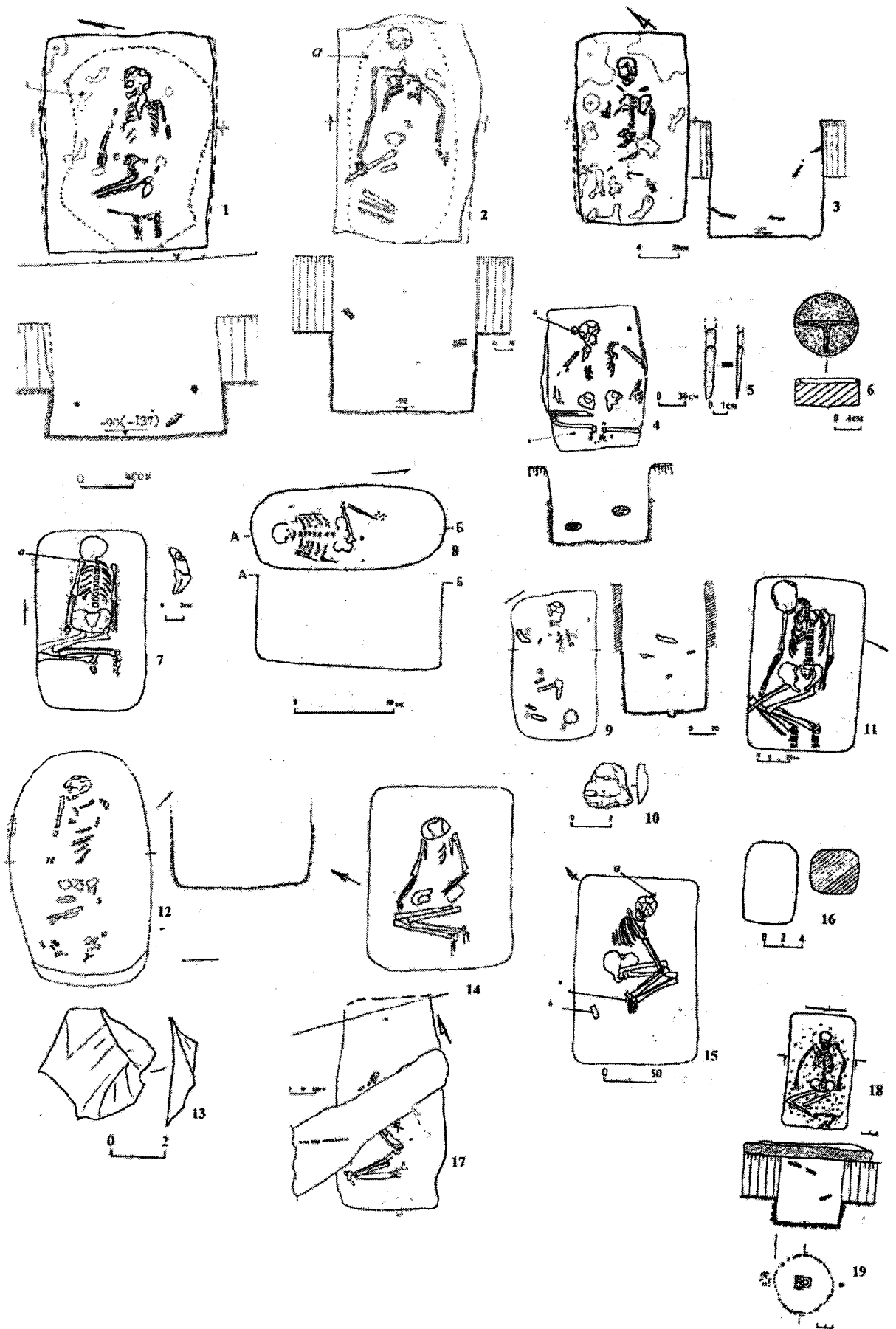

Рис. 23. Основні поховання: 1 – Камова могила 1/2; 2 – Рибасово-2 4/5; 3 – Недайвода 4/2; 4-6 – Орджонікідзе 1/10; 7 – Гостра могила 1/6; 8 – Олександрівка 4/5; 9-10 – Близнюки 6/1; 11 – Войково 2/4; 12-13 – Близнюки 5/5; 14 – ПдГЗК к. г. 2, 2/21; 15-16 – Рахманівка 4/15; 17 – Рибасово 2/7; 18-19 – Зеленгосп/1.

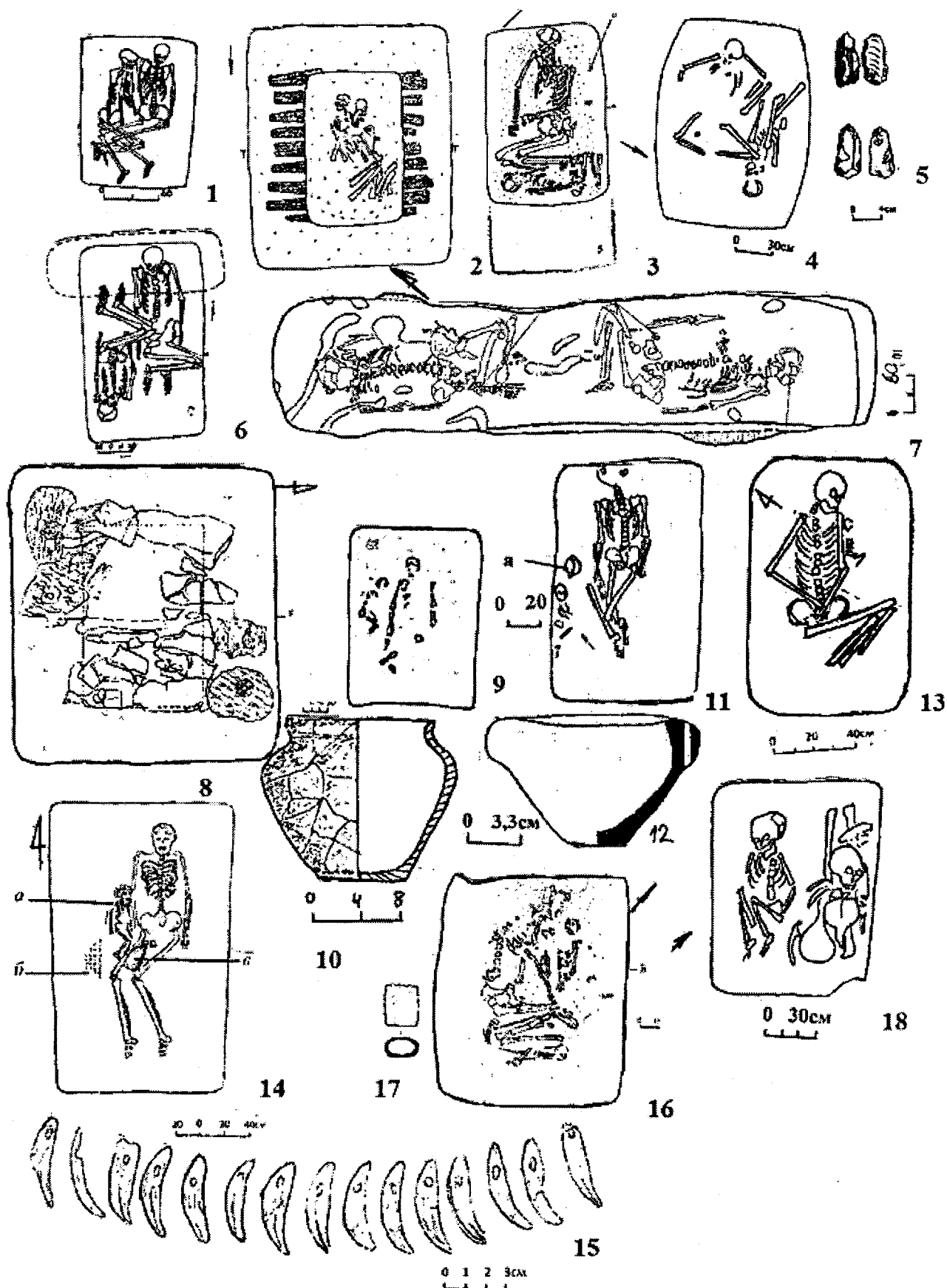

Рис. 24. Колективні поховання: 1 – Гостра могила/4; 2 – Лук'янівка/6; 3 – Родіонівка 7/5; 4-5 – Широке к. г. 1,5/1; 6 – Войково 1/2; 7 – Зелений Гай (1988) 1/1; 8-10 – Лук'янівка/18; 11-12 – Долгінцево/6; 13 – Олександрівка 4/3; 14-15 – Харіна могила/2; 16-17 – Царева могила/18; 18 – ПдГЗК к. г. 2, 2/11.

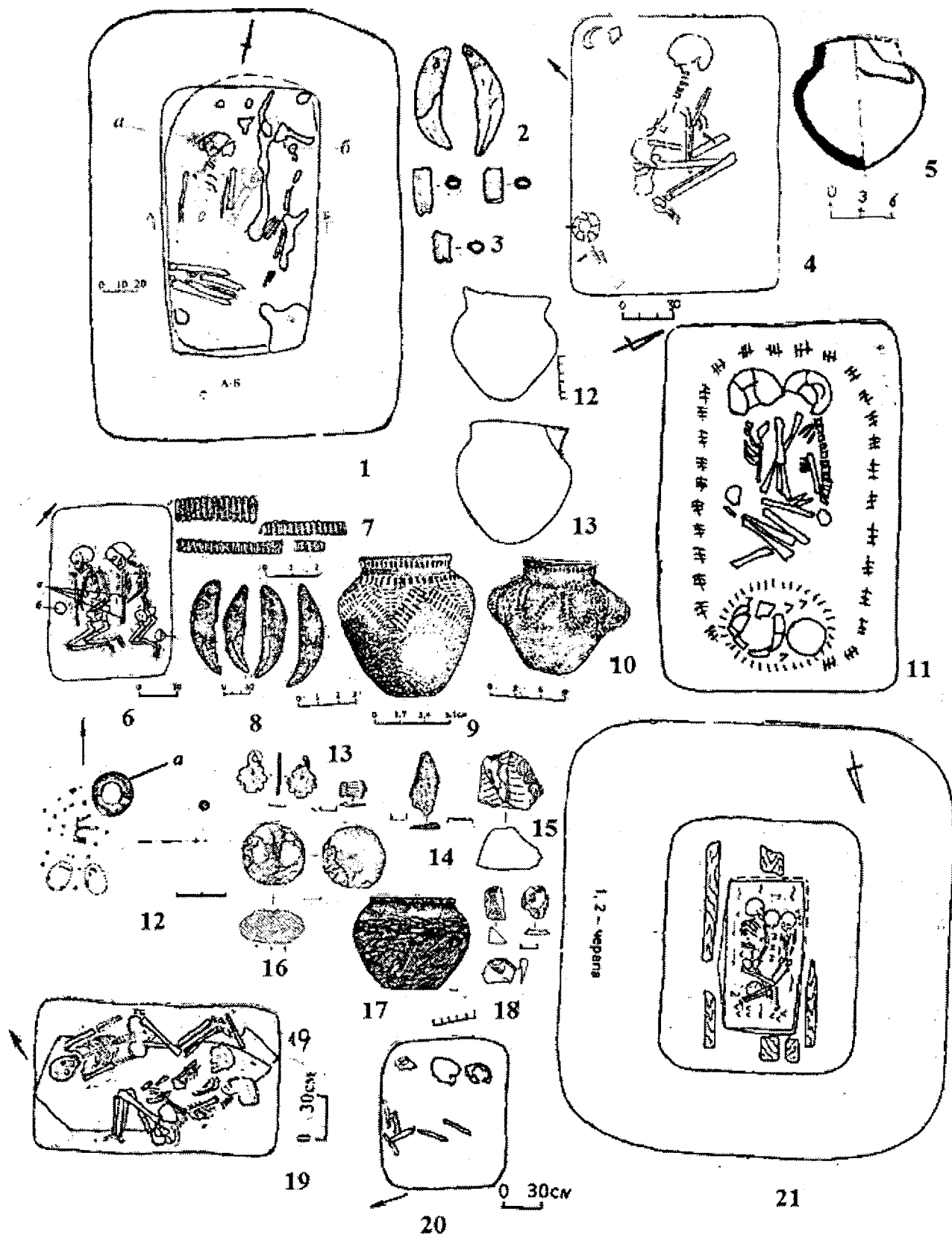

Рис. 25. Колективні поховання: 1-3 – Гейківська-2 1/4; 4-5 – ПдГЗК к. г. 2, 4/1; 6-10 – Широке к. г. 1, 3/8; 11-13 – Златоустівка 1/6; 14-20 – Новолозуватка 1/26; 21 – ПдГЗК к. г. 2, 1/6; 22 – Войково/6; 23 – Зелений Гай (1999) 1/3.

Рис. 26. Укладки, кенотафи: 1 – Близнюки 10/15; 2 – Лук'янівка/12; 3 – Ремонтирська могила/8; 4 – Володимирівка 3/10; 5 – Орджонікідзе 4/33; 6 – ПдГЗК 2/4; 7 – Войково/20; 8 – Войково/6; 9 – Лук'янівка/23; 10 – ПдГЗК к. г. 2, 2/11; 11 – Лук'янівка/6; 12 – Широке к. г. 1, 4/1; 13 – Орджонікідзе 2/2; 14 – Могила/4; 15 – ПдГЗК к. г. 2, 2/27; 16 – Орджонікідзе 4/18; 17 – Орджонікідзе 2/6; 18-19 – Орджонікідзе 4/21; 20-21 – ПдГЗК – 4/9; 22-23 – ПдГЗК к. г. 2, 3/7; 24-26 – Зелений Гай (1988) 5/1.

2. Поховальний обряд та інвентар

2.1. Кераміка

Ліпні посудини (далі ЛП) – найбільш масовий вид поховального інвентарю. Розподіл кераміки за обрядовими і віковими групами, через неповноту даних (відсутність антропологічних визначень, руйнації) зроблено в узагальненому вигляді. Виділено лише категорії дорослих і дітей/підлітків, стать не визначено. В шести дитячих похованнях не було встановлено ОГ. Також нами не виділено типологічні ряди посуду в зв'язку з відсутністю серед археологів усталених поглядів на це питання. Зроблено збивки/підрахунки за обрядовими групами (рис. 27-31).

Всього виявлено 69 ліпних посудин або їх фрагментів.

Розподіл кераміки або частин посуду в похованнях за ОГ мав таких вигляд:

- дорослі I ОГ – 15 (19,4%), II ОГ – 7 (11,3%), III ОГ – 10 (16,1%);
- діти і підлітки I ОГ – 11 (17,7%), II ОГ – 8 (13%), III ОГ – 2 (3,2%).

У восьми кенотафах було виявлено 9 (14,5%) ліпних посудин різних типів. Не визначено ОГ в 6 дитячих похованнях і одному дорослому.

У похованнях дорослих I ОГ цілі посудини знайдено в 10 могилах, фрагменти стінок – в трьох, фрагменти вінчика – в 1, дна – в 1. П'ять горщиків були орнаментованими.

За допомогою штампів нанесено ялинковий орнамент по всьому тулубу горщика (Рибасово-2 7/2, рис. 29.5). Яма тут була перекрита однією кам'яною плитою. У п. 5 кургану Харіна могила у західному куті камери знайдений невисокий (9,5см) горщик ріповидної форми з 4 наліпними вушками під плічками. Поверхня прикрашена фестонами і трикутниками (рис. 29.7). На вінчику круглобокого горщика зі сплюсненим дном нанесено ряд відбитків штампів з нахилом вліво (Новолозуватка 1/7, рис. 29.3). Ще на одному круглобокому горщику зі сплюсненим дном верхня частина прикрашена вісьмома групами зигзагоподібних відбитків шнура (Златоустівка 1/18, рис. 29.2). В останніх двох випадках посуд стояв біля черепів.

Неорнаментовані горщики представлені різними типами.

Горщик конічної форми з прямим вінчиком, з двома наліпними вушками на протилежних краях (Орджонікідзе 4/22). До поховального комплексу також входили кістки тварини, стулка перлівниці, а на дні було 7 ямок від кілків.

Ліпна амфорка з яйцевидним корпусом, високим вінчиком мала на плічках 2 вушка з горизонтальними отворами (рис. 29.8). Камера перекривалася 5 плахами, на яких відмічено білий тлін (Могила/1).

Горщик з яйцевидним тулубом, високим прямим вінчиком і сплюсненим дном стояв біля тазу похованого. Біля черепа лежали 4 куски формованої вохри (Гейківська-2 1/10, рис. 29.4).

У п.10 кургану «Долгінцево» знаходилися дорослий і дитина, яких супроводжував горщик конічної форми з наліпними вушками, що мали вертикальні отвори (рис. 29.8). Посудина і кусок вохри знаходилися на рівні тазу дорослого. В іншому випадку за черепом померлого знаходився ліпний круглобокий горщик, поруч – кам'яний розтиральник (Златоустівка, 1/11).

У похованнях, де знайдено фрагменти посуду, також виявлено стулки Уніо, деревне вугілля (Орджонікідзе 1/4). В основному п. 24 к. Лук'янівка крім фрагмента, що лежав біля черепа, виявлено 4 отвори на дні й деревне вугілля. В іншому основному похованні (Рибасово-2 3/5) біля черепу був уламок дна горщика і кусок вохри. Один фрагмент стінки лежав під черепом (Східний 4/11) і біля кисті правої руки (Златоустівка 2/2).

У похованнях дорослих II ОГ виявлено 7 посудин. Серед них круглобокий з округлим дном горщик висотою 7,5см (Орджонікідзе 4/26), що знаходився біля стоп. Біля лицевої частини черепа – кусок формованої вохри. Яйцевидний горщик висотою 10,5см лежав проти грудної клітки, в районі черепа – 4 куски формованої вохри (Близнюки, 5/2). Амфорка з високою шийкою та ручками-наліпами з вертикальними отворами на протилежних сторонах діаметру знаходилася у п. 6 (Рибасово-2 к. 7). Амфорка з ручками, приліпленими до вінчика і до плічка, лежала біля черепа (Орджонікідзе 4/6). У п.6 (ПдГЗК, к. 1) горщик розташовувався біля лівого плеча, а перед лицевим відділом – бронзове пило. Круглодонний горщик з короткою відігнутою шийкою, що лежав нижче рівня колін, виявлено у п.8 (Зелений Гай, к. 6). Край вінчика орнаментований відбитком шнура, на шийці нанесено три горизонтальні відбитки. Два наліпні вушка зроблені на протилежних кінцях діаметру на рівні плічка (рис. 29.17). Один круглобокий плоскодонний горщик, що лежав на боці біля черепа, знайдено в п. 3 (Златоустівка к. 2).

На верхній половині горщика з п. 19 кургану Лук'янівка нанесено ряд прокреслених кутів, заповнених паралельними лініями. Внизу «паркетний» орнамент (рис. 29.15). Тут же біля нижньої щелепи похованого був зафіксований зуб тварини.

У похованнях дорослих III ОГ знайдено 10 посудин, з них 4 орнаментованих. Прикрашений відбитком шнура горщик знаходився біля черепа. Чотири ромбічні фігури в 3 нитки займали всю поверхню (Орджонікідзе 1/1) (рис. 29.26). В іншому випадку в короткій шийці посудини було зроблено 2 отвори по 1см. У верхній третині штампом нанесено «ялинку». Внизу прокреслено ламану лінію, що утворювала 7 кутів. Горщик лежав на лівій плечі, біля потилиці – стулка Уніо, у заповненні – 3 стулки Уніо, крейда, плями вохри (рис. 29.23). В п.11 (Недайвода, к. 1) розвал ліпної посудини значних розмірів знайдено на уступі, перекритому плахами. Тут також виявлено фрагменти щелеп вівці-кози. У камері за черепом розташовувався ліпний горщик, поставлений догори дном. Верхня половина корпусу орнаментована «ялинкою» (рис. 29.27). Горщик, орнаментований «ялинкою» від плічка до дна, виявлений у п.19 (ПдГЗК, к. 1; рис. 29.22). Він також лежав біля черепа. Ліпний горщик яйцевидної форми з короткою шийкою і плоским дном стояв у куті ями проти лицевого відділу (Близнюки 10/21). В одному з поховань, перекритому плахами, знаходилася нижня частина круглобокого горщика (Рибасово 2/3, рис. 29.28). Ліпний горщик з короткою вертикальною шийкою і плоским дном лежав на боці у кутку ями проти черепа. Біля лівого плеча скелету знайдено дві, а біля попереку – три пташині кістки (ПдГЗК, Першотравневий кар'єр 1/9, рис. 29.20). Ліпний круглобокий горщик з короткою шийкою і плоским дном стояв перевернутий біля черепа (Широкіє 3/15). Біля тазу виявлена ратиця вівці. У п. 1 к. 4 (ПдГЗК) виявлені кістяки дорослого і двох дітей. У Пн куті проти стоп дорослого стояв круглобокий горщик з короткою прямою шийкою та округлим дном (рис. 29.20).

У дитячих похованнях I ОГ знайдено 11 горщиків, з яких три були орнаментовані, а один мав наліпні прикраси.

У п. 2 (Близнюки к. 10) біля черепа на боці лежав орнаментована амфорка яйцевидної форми з двома наліпними вушками. Від шийки на верхній половині тулубу потроєними лініями прокреслено ламану лінію, яка утворила ряд кутів (рис. 30.10). За черепом знаходилися уламки кістки тварини, куски вохри біля лівого ліктя та стоп. Подібний за орнаментом горщик з

яйцевидним тулубом та прямою шийкою знайдено в п.5 к. Гостра могила – з плічка опущено 5 трикутників, які склалися з 2-6 відбитків шнура (рис. 30.4). Цікавий та складний за семантикою горщик був відкритий в п.6 (Гостра могила к. 6). Горщик, що знаходився біля черепа, мав яйцевидний тулуб, високу шийку і округле дно. На шийці ряд зімкнутих трикутників, направлених вершинами вгору. Верхня половина корпусу поділена на три частини групами з трьох вертикальних пружок. Між ними від шийки опущені трикутники, зроблені відбитками шнура. Внутрішній простір заповнений відбитками штамп. Нижня половина прикрашена лускоподібними фестонами по 7 ліній у кожному. Округлими частинами вони направлені вгору (рис. 30.8). На одному з горщиків з яйцевидним тулубом і округлим дном на плічках знаходилися 4 пари наліпів (Златоустівка 1/3, рис. 30.6). Посудина стояла в кутку, зліва від черепа. Амфорка яйцевидної форми з короткою прямою шийкою, від якої опущені ручки з горизонтальними отворами. Біля горщика лежав кусок вохри (Царева могила/20, рис. 30.9).

У п.29 (Орджонікідзе, к. 4) між черепом і Під стіною стояв круглобокий плоскодонний горщик з короткою шийкою (рис. 30.7). На рівні попереку знайдено 6 бронзових платівок від поясу, під Під короткою стіною виявлено 4 куски вохри.

Круглодонний яйцевидний горщик з невисокою розтрубною шийкою виявлено в похованні підлітка (Східний, 4/7; рис. 30.7). В одному з поховань (НКГЗК 2/9) посудина (рис. 30.3) знаходилася біля черепа, а на уступі була антропоморфна стела з виділеною «головою». В іншому випадку горщик знаходився в ногах (Веселі Терни 1/7, рис. 27.13); біля черепа (гр. Войково 1/13) під трьома плитами перекриття.

У дитячих II ОГ відкрито 8 посудин, з яких по дві було в трьох похованнях. Найбільш цікавими виявилися горщики в п.8 (Широке, к.3). У парному захороненні підлітків один горщик стояв на лінії ліктя правої руки, другий, перевернутий догори дном – біля стоп. Ліпний горщик з короткою шийкою, округлими боками і плоским дном, на шийці та плічках нанесено орнамент вертикальними відбитками штамп. Нижня половина орнаментована подвійними вертикальними відбитками штамп, які утворюють кути вершинами до плічок. Їх розділяють подібні відбитки, зроблені від плічок (рис. 30.14). Другий горщик мав циліндричну шийку, яйцевидний корпус і сплюснене дно. На протилежних боках плічка дві ручки-наліпи з горизонтальними отворами. Під вінчиком і в основі шийки вертикальні насічки. Від останньої до середини висоти опущені півовальні фестони в дві нитки, по два між ручками і по одному навколо ручок (рис. 30.17). Біля лівого лікта кожного скелету знайдено кістяні намистини і пронизки. Справа від черепа дитини лежав ліпний горщик з прямим вінчиком, що переходив у коротку шийку та крупні плічка. В середину його був встановлений менший, висотою 7см, з яйцевидним корпусом, короткою шийкою, сплюсненим дном (Рибасово-2 7/9, рис. 30.12-13). У парному похованні дітей, один з яких належав до III ОГ, в ногах стояло 2 горщика з яйцевидними тулубами на підстилці з бурої вохри (Златоустівка 1/6, рис. 30.15-16). Горщик яйцевидної форми з короткою шийкою та сплюсненим дном лежав на боці біля черепа. Поруч знаходився кусок формованої вохри (Орджонікідзе 1/8, рис. 30.11).

Асиметрична амфорка зі сплюсненим дном і ручками з горизонтальними отворами у верхній третині висоти. Бугриста поверхня у верхній частині прикрашена косими насічками (ПдГЗК 4/12, рис. 30.18). Горщик лежав на боці нижче стоп у кутку, а біля черепа знайдено 4 ікла дрібного хижака з круглими отворами у кореневій частині.

Дитячі III ОГ представлені двома похованнями. В одному з них (Рибасово-2 3/1) виявлено горщик

яйцевидної форми з округленими плічками і дном, який лежав за черепом (рис. 30.19). Поруч знаходився кусок вохри, під рукою – крейда. У другому похованні (Катеринівка 2/7) біля черепа стояв круглобокий горщик з короткою шийкою і плоским дном (рис. 30.20). На черепі та під ним знайдено 2 срібні підвіски, поруч лежали шелепи молодого кабана і зуб дрібного хижака.

Дитячі поховання, обрядова належність яких не визначена.

Група нараховує 6 могил, де було знайдено 7 ліпних посудин.

У п.13 кургану «Царева могила» біля черепа лежав горщик, а біля стегової кістки – бронзове чотиригранне шило. Ліпний яйцевидний гостродонний горщик з відігнутим вінчиком. На верхній половині мотузочкою нанесено 7 кругових горизонтальних відбитків (рис. 31.10). Розвал горщика і черпак знайдено в центрі камери п. 15 (Гейківська-2 к. 1). Черпак півсферичної форми з боковою, круглою в перетині, горизонтальною ручкою довжиною 8см. Вінчик горизонтально зрізаний (рис. 31.15). Присадкуватий горщик з відігнутим вінчиком, невисокою прямою шийкою, покатами плічками і плоским дном. На шийці нанесено ряд косих насічок, на плічках через рівні проміжки зроблено 6 наліпних вертикальних валиків, між якими прокреслено подвійну ламану лінію, яка утворила кути (рис. 31.15). В 1969 р. при розкопках п. 21 (ПдГЗК, Першотравневий кар'єр к. 1) біля черепа дитини Л.П.Крилова виявила горщик з прямою шийкою, округленими плічками і сплюсненим дном. На плічках з чотирьох сторін зроблено наліпи з наскрізними вертикальними отворами, а під вінчиком прокреслено вертикальні риски (рис. 31.11).

Круглобокий орнаментований плоскодонний горщик з відігнутим вінчиком лежав на боці за черепом дитини (Близнюки 10/12). Нижче короткої шийки прокреслено орнамент з 9 зімкнутих кутів. Сторони кожного з них посилено паралельними рисками, яких нараховується від 4 до 11. У нижній третині прокреслено три неправильно-концентричні кола розмірами 3х2см (рис. 31.13). У похованнях 13 і 26 (Новолозуватка, к. 1) знайдено по посудині. У першому випадку це ліпний круглобокий горщик з короткою шийкою та відігнутим вінчиком (рис. 31.12). Поруч знайдено дві трубчасті пронизки, підвіску з різця дрібного хижака, крем'яний відщеп, кусок круглого «хлібця». В іншому парному захороненні був горщик з асиметричним орнаментом, короткою шийкою та плоским дном (рис. 30.14). Він стояв у ногах дітей. До інвентарю також входила підвіска зі сланцю у вигляді стилізованої квітки, 4 відщепи кременю, вохряний «хлібець».

Кераміка з кенотафів.

До них відносяться 7 поховань, в одному з яких знайдено дві ліпні посудини. Три горщики були орнаментовані.

Ліпний горщик яйцевидної форми і значних розмірів мав коротку шийку і сплюснене дно. На округлих плічках нанесено орнамент з потроєних відбитків шнура, що утворював незамкнуті кути, направлені вгору (рис. 31.4). На дні цього поховання (Орджонікідзе, 2/6) простежені крихти вугілля. В тій же групі (4/21) знайдена лійкоподібна чашечка з плоским дном і фрагмент стінки ліпної посудини. Поруч лежали два куски вохри розмірами 4х4х3см і 12х6х3см. В п.12 (Гостра могила, к. 6), перекритому кам'яною плитою, виявлено горщик з яйцевидним тулубом, прямим вінчиком і округленим дном. В іншому разі (Гостра могила 8/5) під східною стіною лежала амфорка з яйцевидним корпусом, прямою шийкою і крутими плічками, до яких на протилежних боках кріпилися ручки вушка. Верхня третина корпусу прикрашена орнаментом з 10 заштрихованих трикутників, направлених вершинами до дна (рис. 31.8). Лінії нанесено перевитим шнуром. Яма на дні мала густу посипку вохрою. Ще один

Ямна культура середньої течії Інгульця

орнаментований горщик знайдено п. 9 (ПдГЗК к. 4). На дні ями, покритому дубом, у ПнС кутку виявлено розвал посудини. Круглобокий горщик з плоским дном і округленими плічками, розташованими у верхній третині висоти. Від короткої шийки до дна нанесено 5 смуг у вигляді «ялинки», які чергуються горизонтально та вертикально (рис. 31.5).

Експедицією Дніпропетровського університету при розкопках групи біля с. Зелений Гай Широківського району (1999р.) у прямокутній ямі, перекритій плитами, знайдено горщик з високою циліндричною шийкою, крутим плічком і конічним тулубом. Ручки (одна не збереглася) кріпилися до вінчика і плічка. В інвентарі також знаходилися кістяні пронизки, 11 зубів дрібного хижака, стулка Унію, нижня щелепа вівці та «хлібець» з вохри. Все лежало у ПнЗ частині камери (рис. 31.7).

Дві фрагментовані посудини значних розмірів виявлено в різних частинах камери (Веселі Терни 1/8). Це – ліпні горщики з короткими шийками, відігнутими вінцями, покритими плічками, розташованими у верхній третині висоти (рис. 31.2, 3). Там же (1/9) біля Пн стінки, лежав на боці горщик. Він мав коротку шийку, покати плічка у верхній третині висоти, плоске дно. Середня третина висоти орнаментована «ялинкою», під нею нанесено ряд рисок з нахилом вправо (рис. 31.6).

Обмежена кількість кераміки (64 цілих горщики і 5 фрагментів) і відсутність антропологічних даних дають можливість говорити лише про тенденції. З 58 горщиків, положення яких визначено, 35 було біля черепа (59%). Розподіл положення за ОГ наведено в таблиці 11.

Таблиця 11

Місце розташування	I дор.	II дор.	III дор.	I дит.	II дит.	III дит.	Невизначена група	Всього
Біля черепа	8	3	8	7	2	1	6	35
Біля ніг	2	2	-	1	5	-	1	12
Біля плечей	1	2	-	2	-	-	-	5
Інше	4	-	1	-	1	1	-	4
Всього	15	7	9	10	8	2	7	58

Як видно, в більшості випадків, за виключенням III дитячої ОГ, розташування посуду в районі черепа має стійку закономірність (рис. 27, 28).

Орнаментовані горщики в усіх категоріях становлять 39% (з 64 горщиків 25 мали орнамент або інші прикраси). Тут також ми бачимо повний кореляційний зв'язок між загальною кількістю і з горщиків з орнаментами. Включення дала II доросла ОГ.

Таблиця 12

Обрядова група	Всього горщиків	З них	
		орнаментованих	прикрашених
I доросла	10	5	
II доросла	7		
III доросла	10	5	
I дитяча	11	3	1
II дитяча	8	3	
III дитяча	2		
Кенотафи	9		
Дитячі/дорослі невизначені	7	4	1
Всього	64	15	2

Орнаменти виконані за допомогою шнура, штампу або загостреної палички. Не спостерігається помітної різниці в типах кераміки різних груп. Майже у всіх є круглобокі плоскодонні, яйцевидні зі сплюсненим або округленим дном, амфорки, горщики з вушками-наліпами. Поховання зазвичай мали кам'яне або дерев'яне перекриття. Для всіх категорій характерним є вживання вохри у вигляді порошку і кусків, а також формованої. Підстилка – у вигляді білого або коричневого тліну. Зафіксовано деревне вугілля, крейду, кістки тварин, стулки Унію. Проте кожна ОГ має свої особливості.

I ОГ дорослих. Тільки в ній кераміка представлена п'ятьма фрагментами з 15 інвентарних одиниць, причому два поховання були основними (Лук'янівка/24 і Рибасово-2 3/5), де померлих супроводжували фрагменти стінки і дна відповідно. В цій групі також відсутні випадки, коли в камері два горщики. У двох похованнях (Орджонікідзе 4/22 і Лук'янівка/19) посуд стояв догори дном. Кераміка представлена круглобокими плоскодонними (2) і яйцевидними зі сплюсненим дном горщиками (4), горщиком з конічним тулубом і наліпними вушками (3), амфоркою (1). Бідний і супроводжувальний інвентар. Тільки в одному похованні (Златоустівка 1/11) в парі з горщиком йшов кам'яний розтиральник. Більш поширені стулки Унію, зуби дрібних хижаків, деревні вуглини, кускова і формована вохра.

II ОГ дорослих. Кераміка представлена амфорками (2), посудом з яйцевидним тулубом і сплюсненим дном (3), круглобоким горщиком з плоским дном. В одному випадку (ПдГЗК 1/6) під кістяком була крейдяна посипка. Вуглини виявлені в Зеленогайській групі (6/8).

III ОГ дорослих. Серед кераміки відсутні амфорки. З іншого боку тут найбільше (3) горщиків стояли догори дном. В одному похованні (Недайвода 1/11) одна з посудин була на уступі, а інша стояла на вінчику за черепом. В інвентарі зустрічалися стулки Унію, крейда, кускова вохра, кістки птаха, кістки тварин, ратига кози.

I ОГ дитяч. Тут найбільше горщиків з яйцевидним тулубом і сплюсненим дном (7), амфорки (2), круглобокий плоскодонний (1). На одному з яйцевидних горщиків на вінчику зроблено 6 наліпів (Златоустівка 1/3). Серед інших поховань вирізняється одне з антропоморфною стелою у перекритті (НКГЗК 2/9). У п.20 (Орджонікідзе, к.4) на попереку дитини знайдено 6 бронзових платівок і 4 куски вохри під стінкою.

II ОГ дитяч. В трьох похованнях знаходилося по 2 горщики. В одному випадку менший горщик поміщено в більший (Рибасово-2 7/9). У парному похованні один горщик стояв біля лікта, інший, перевернутий догори дном – біля стоп другого скелету (Широке 3/8). Ще в одному захороненні в ногах похованих на плямі бурі вохри стояли два горщики з яйцевидним корпусом (Златоустівка 1/6). Інший інвентар малочисельний, крім

Ямна культура середньої течії Інгульця

кусків вохри. Так, в одній могилі було знайдено 4 ікла з отворами у кореневій частині (ПдГЗК 4/12).

III ОГ дитяча. Представлена лише двома горщиками – плоскодонним і з округленим дном. З іншого інвентарю відомі кусок вохри, кусочки крейди біля рук (Рибасово-2 3/1). В другому похованні виявлено срібне в 1,5 оберти кільце, шелепу і зуби дрібного хижака (Катеринівка 2/7).

Кенотафи (рис.31.1-9). В них знайдено 9 горщиків: дві амфорки, одну чашу, два круглобоких плоскодонних і чотири яйцевидних зі сплюсненим дном. В одному з кенотавів була ямка на дні, в центрі камери горщик, на уступі – кістки тварини (Орджонікідзе 2/6). Зафіксовано випадок, коли горщик перекривав тлін дерева (ПдГЗК 1/9). Фрагменти двох горщиків значних розмірів були розкидані по дну (Веселі Терни 1/8).

У 6 дитячих похованнях не вдалося визначити ОГ. З семи знайдених там горщиків 4 мали орнамент. В

одному похованні разом з орнаментованим горщиком знаходився черпак (Гейківська-2 1/15). В наборі 4 круглобокі плоскодонні, один гостродонний і амфорка з 4 наліпами-вушками. Гостродонний орнаментований горщик супроводжувався чотиригранним бронзовим шилом (Царева могила/14). У кургані 1 біля с. Новолозуватка також знайдено вохрянний «хлібець», кістяні пронизки, крем'яний відщеп, стулку Unio (п.13). Там же, в п.26, яке включало 2 дитячих кістяки, виявлено сланцеву підвіску у вигляді стилізованої квітки, 4 крем'яні відщепи і вохрянний «хлібець».

Отже, кераміка супроводжувала хоч і не всіх померлих, але була виявлена в усіх обрядових групах і в кенотафах. Всі типи горщиків наших ямників мають аналоги в інших регіонах України [15; 16, с. 79-88]. Залишається відкритим питання виявлення центрів виробництва ямної кераміки та розшифрування смислового навантаження орнаментів.

Основні параметри ліпних круглодонних посудин

Таблиця 12а

	ОГ	Висота, см	Діаметр вінчика, см	Діаметр корпусу, см; орнамент (+)	Діаметр дна, см;
Орджонікідзе 1/8	III д.	13,0	10,0		
Орджонікідзе 2/6	кен.	18,0	15,5	20,8 +	4,1
Орджонікідзе 4/26	II	7,5	5,5		
Близнюки 10/2	I д.	12,2	10,2	12,2	
Близнюки 10/12	д	9,3	7,6	+	4,0
Близнюки 10/21	III	10,3	9,0	10,6	4,2
Царева могила/ 13	д.	13,5	9,8	10,6 +	
Царева могила/20	I	17,8	10,8		
Рибасово-2 3/1	III	13,0	11,3	14,0	
Рибасово-2 4/9	II	9,5	10,0		4,0
Рибасово-2 7/6	II	12,0	9,0		
Рибасово-2 7/9	II	10,0 7,0	9,0 6,0		4,0
Могила/1	I	11,5	9,0	12,0	
Східний 4/7	I	15,1	11,3	15,3	
Гейківська-2 1/10	I	14,0	10,0		
Новолозуватка 1/7	I	17,0	12,0	15,5 +	
Розівка/3	II	16,0	12,0	16,0 +	4,5
НКГЗК 2/9	д	13,3	9,5	13,0	
Харіна могила/5	I	9,5	5,5		4,5
Олександрівка 4/6	II	13,0	10,0		
Веселі Терни 1/7	I	12,0	9,5		
Войково 1/13	I д.	15,0	11,0	13,5	
Долгінцево/10	I+д.	7,3	9,3		4,2
Широке 3/8	д.+д.	9,6 13,5	8,8 8,5	10,5 + 17,1 +	
ПдГЗК 2, 4/12	II д.	6,0	4,0	5,3 +	
Гостра могила/5	I	16,7	11,5	16,4 +	
Гостра могила 6/2	кен.	18,8	10,3	14,9	
Гостра могила 6/6	I д.	11,0	8,8	10,0 +	
Гостра могила 7/5	кен.	13,0	8,8	11,7 +	3,5
Зел. Гай (1999) 5/1	кен.	12,0	9,5		
Зел. Гай (1999) 5/9	I	4,5	13,0	+	
Зел. Гай 91999) 6/8	II	15,3	12,0	+	
Златоустівка 1/3	I д.	14,1	11,0		
Златоустівка1/6	д.+д.	11,9 15,5	9,2 11,4	+	2,5
Златоустівка1/11	I	13,0	11,5		

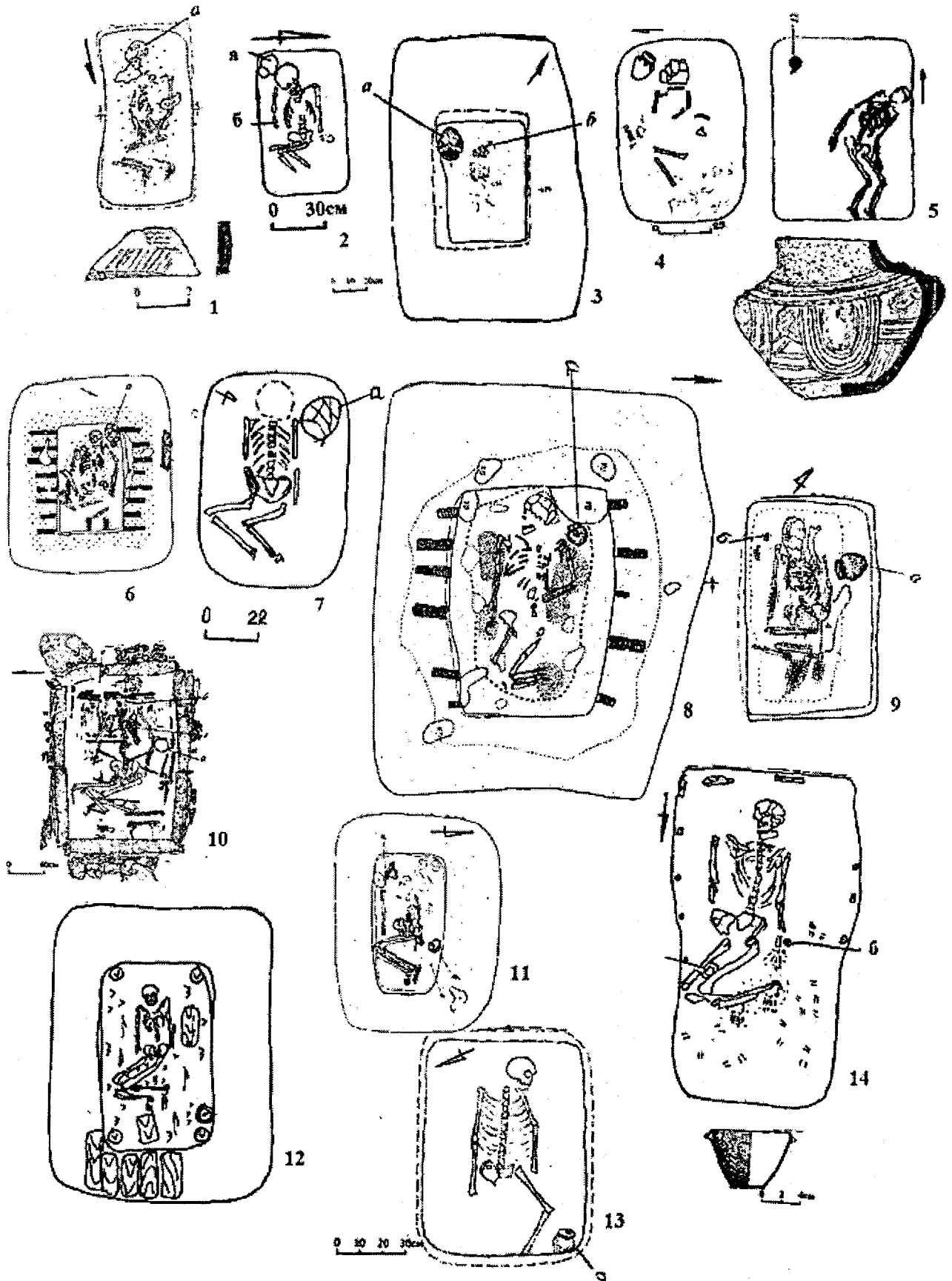

Рис. 27. Розташування ліпних посудин у похованнях I обрядової групи: 1 – Східний 4/11; 2 – Войково 1/12; 3 – Царева могила/20; 4 – Гостра могила 6/6; 5 – Харіна могила/5; 6 – Новолозуватка 1/7; 7 – Гостра могила/5; 8 – Могила/1; 9 – Східний 4/3; 10 – ПнГЗК 1/10; 11 – Гейківська-2 1/10; 12 – Зелений Гай (1988) 5/9; 13 – Веселі Терни 1/7; 14 – Орджонікідзе 4/22.

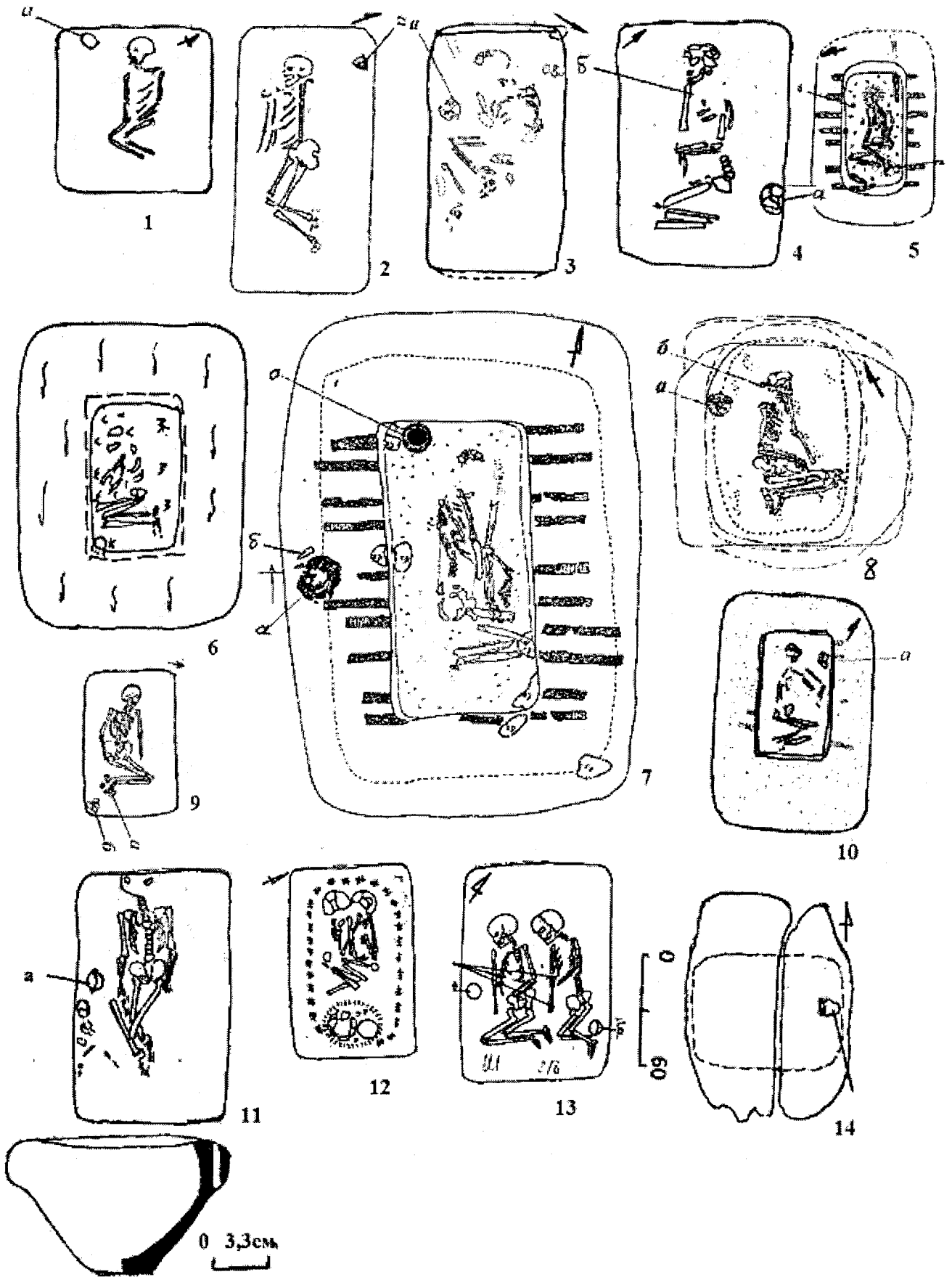

Рис. 28. Розташування ліпних посудин у похованнях II, III обрядових груп та колективних: 1 – Рибасово-2 7/9; 2 – Олександрівка 4/6; 3 – Близнюки 5/2; 4 – Лук'янівка/19; 5 – Орджонікідзе 4/26; 6 – Зелений Гай (1999) 6/8; 7 – Недайвода 1/11; 8 – Близнюки 10/14; 9 – ПдГЗК к. г. 2, 2/5; 10 – Рибасово 2/3; 11 – Долгінцево/10; 12 – Златоустівка 1/6; 13 – Широке 2/8; 14 – Гостра могила/5.

Ямна культура середньої течії Інгульця

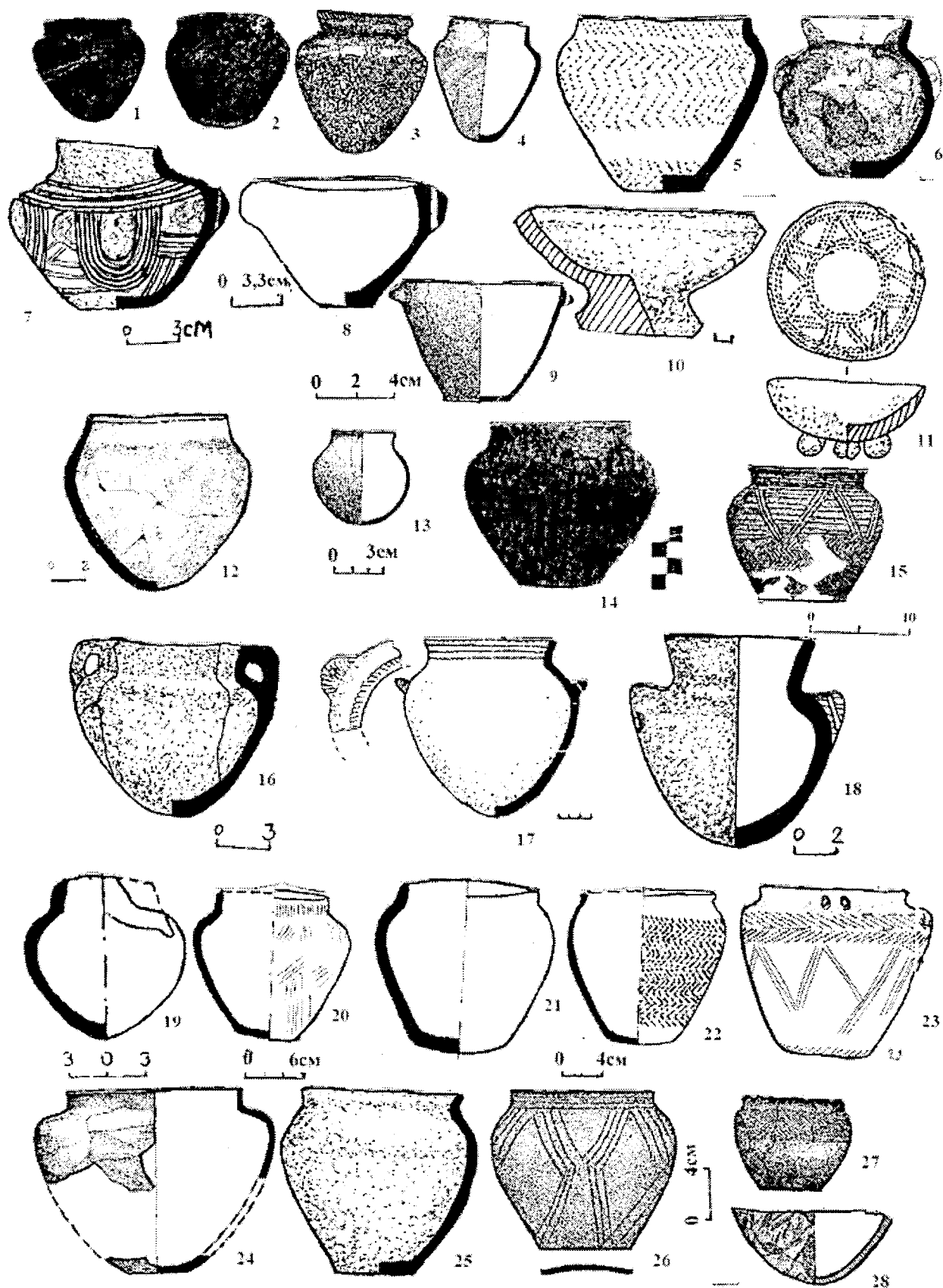

Рис. 29. Ліпні посудини з поховань I, II, III обрядових груп: I ОГ: 1 – Златоустівка 1/11; 2 – Златоустівка 1/18; 3 – Новолозуватка 1/7; 4 – Гейківська-2 1/10; 5 – Рибасово-2 7/2; 6 – Могила/1; 7 – Харіна могила/5; 8 – Долгінцево/10; 9 – Орджонікідзе 4/22; 10 – Зелений Гай (1988) 5/4; 11 – Зелений Гай (1999) – 5/9. II ОГ: 12 – Близнюки 5/2; 13 – Орджонікідзе 4/22; 14 – Златоустівка 1/18; 15 – Лук'янівка/19; 16 – Олександрівка 4/6; 17 – Зелений Гай (1999) 6/8; 18 – Рибасово-2 7/6. III ОГ: 19 – ПдГЗК 4/1; 20 – ПнГЗК Першотравневий кар'єр 1/9; 21 – Войково 3/15; 22 – ПнГЗК Першотравневий кар'єр 1/19; 23 – Близнюки 10/14; 24 – Недайвода 1/11; 25 – Близнюки – 10/21; 26 – Орджонікідзе 1/1; 27 – Недайвода 1/11; 28 – Рибасово 2/3.

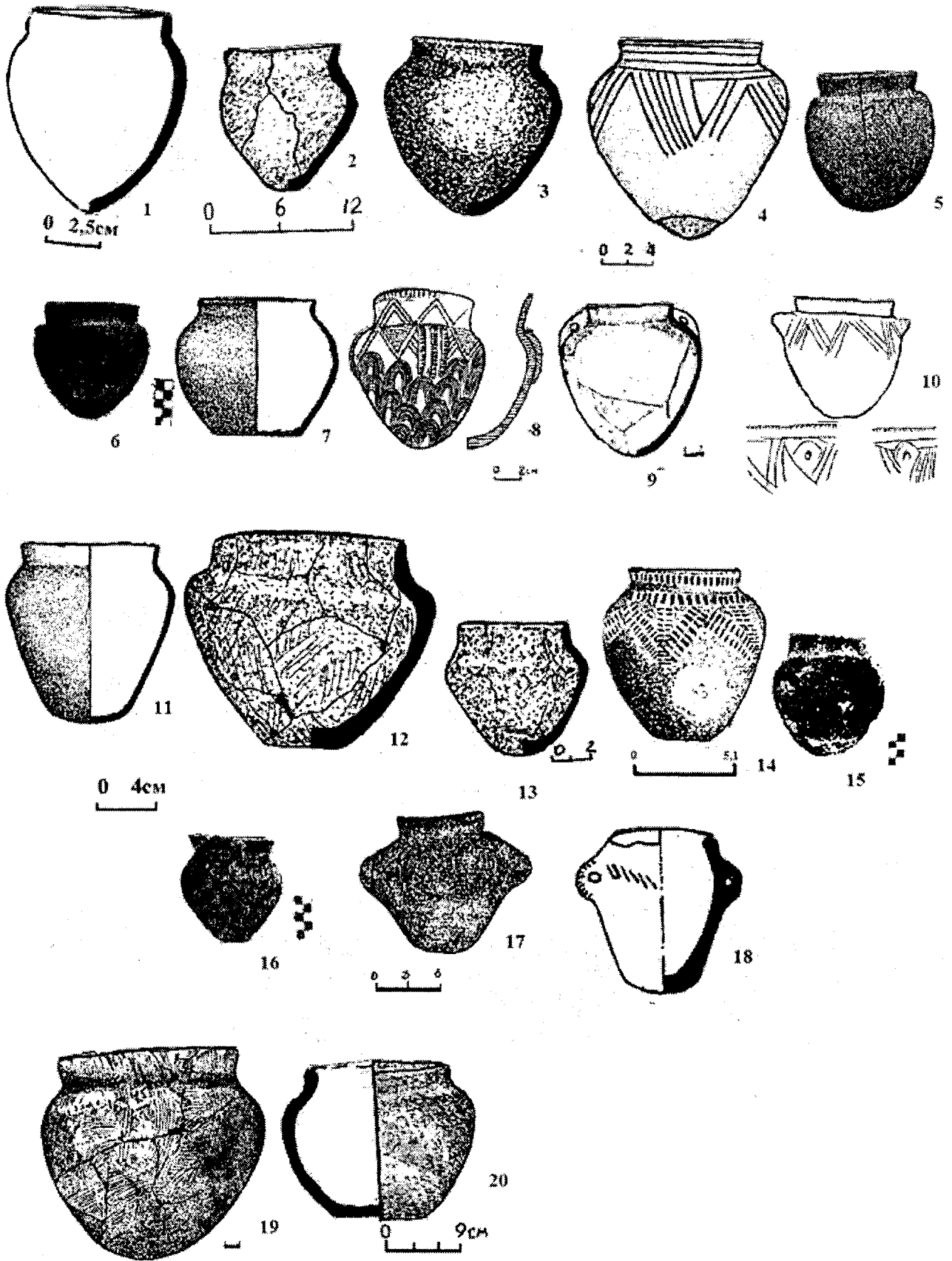

Рис. 30. Ліпні посудини з дитячих поховань I, II та III обрядових груп: I ОГ: 1 – Войково 1/13; 2 – Веселі Терни 1/7; 3 – НКГЗК 2/9; 4 – Гостра могила 5; 5 – Східний 4/7; 6 – Златоустівка 1/3; 7 – Орджонікідзе 4/29; 8 – Гостра могила 6/6; 9 – Царева могила 20; 10 – Близнюки 10/2. II ОГ: 11 – Орджонікідзе 1/8; 12-13 – Рибасово-2 7/9; 14, 17 – Широке 3/8; 15, 16 – Златоустівка 1/6; 18 – ПдГЗК 4/12. III ОГ: 19 – Рибасово-2 3/1; 20 – Катеринівка 2/7.

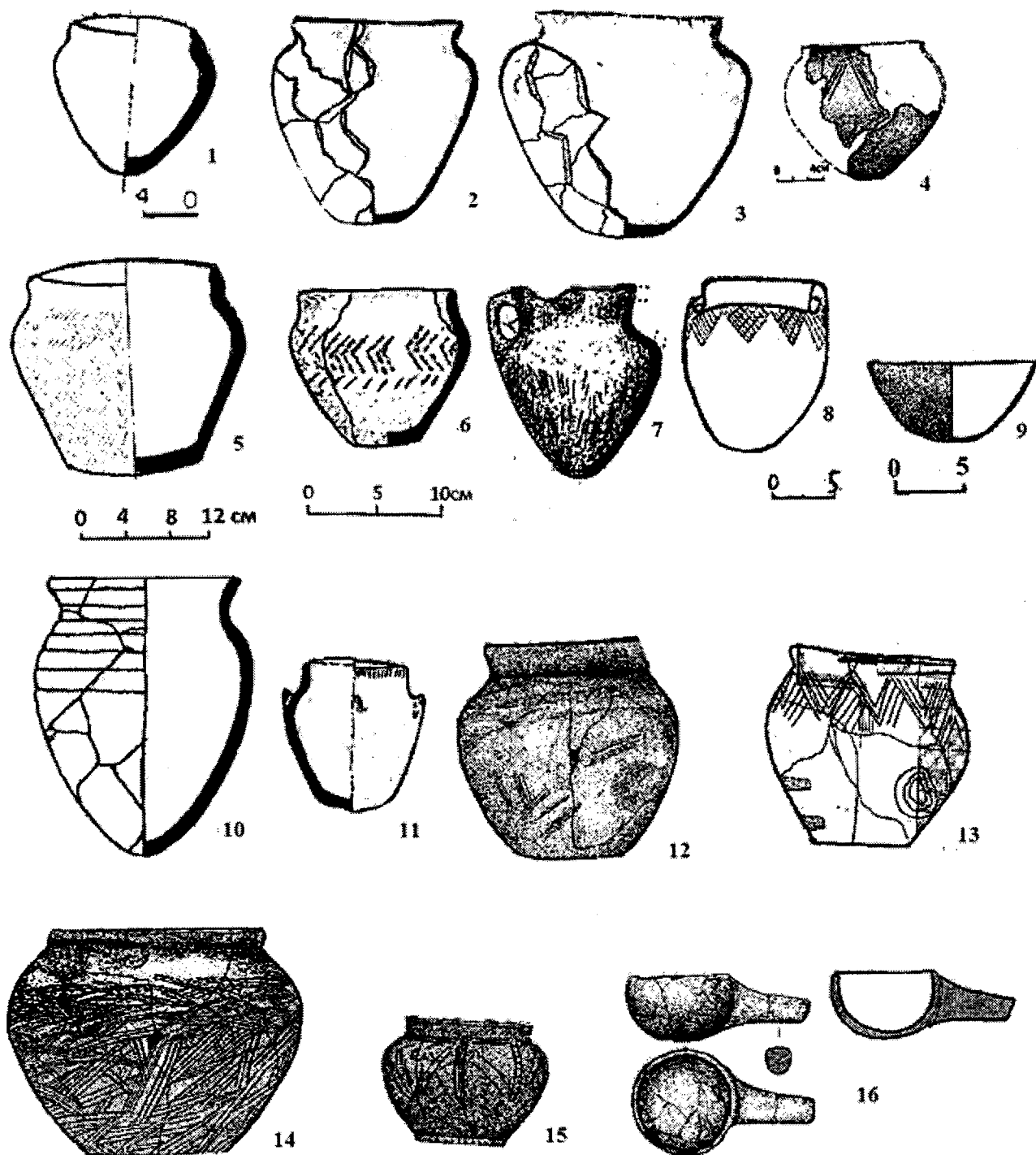

Рис. 31. Ліпні посудини з кенотафів та поховань з невизначеними ОГ. Кенотафи: 1 – Гостра могила 6/12; 2, 3 – Веселі Терни 1/8; 4 – Орджонікідзе 2/6; 5 – ПнГЗК 4/9; 6 – Веселі Терни 1/9; 7 – Зелений Гай (1999) 5/1; 8 – Гостра могила 8/5; 9 – Орджонікідзе 4/21. Невизначені ОГ: 10 – Царева могила/13; 11 – ПнГЗК Першотравневий кар'єр 1/21; 12 – Новолозуватка 1/13; 13 – Близнюки 10/12; 14 – Новолозуватка 1/26; 15, 16 – Гейківська-2 1/15.

2.2. Виробничий інвентар

У 30 похованнях знайдено значну кількість предметів з кременю, каменю та кістки, які можна пов'язати з виробничою діяльністю. На жаль, ці речі не дають великого обсягу інформації для визначення професійної та соціальної стратифікації ямного суспільства. Не викликає сумніву, що всі члени колективу були задіяні у виробничій діяльності з дитинства і до часу, коли працювати дозволяло здоров'я, проте майже половина поховань не мали супроводжувачого інвентарю. Більшість знахідок є малоінформативними для реконструкції соціальної організації ямників. Відсутність трасологічних аналізів, типологічні визначення крем'яного інвентарю дослідниками «на око» можуть також не відповідати функціональним. У п'яти похованнях вироби з кременю супроводжувалися іншим інвентарем.

З 30 поховань, де виявлено виробничий інвентар, до I ОГ дорослих відносяться 19, до II ОГ – 2, до III ОГ – 4. Дитячі/підліткові представлені тільки одним похованням з нествановленою ОГ (Новолозуватка 1/13). Одна могила була кенотафом (ПдГЗК 1/7), одна – зруйнованою (Веселі Терни 1/1).

Крем'яні вироби.

Вони виявилися найчисельнішими – були знайдені у 18 похованнях (рис. 32).

Скребачки (7 знахідок) представляють найбільшу групу знарядь. Вони розташовувалися біля стоп (2), колін (2), черепа (1), на перекритті (1), у заповненні (1). У двох похованнях крем'яні йшов з іншим інвентарем. Так, у п.16 III ОГ (ПнГЗК, к. 1) 4 скребачки входили до набору, що складався з чотирьох пісковикових абразивів, трьох випрямлячів, амфіболітового розтиральника, нуклеусу, 18 крем'яних відщепів, однієї крем'яної платівки, стулки Уніо. В п.10 (основне) того ж кургану дві скребачки разом зі скобелем лежали біля стоп. В одному випадку (Родіонівка, 7/3) скребачку знайдено у заповненні, а в іншому (основному) вона була на перекритті (Родіонівка, 10/3). Дві скребачки лежали біля коліна лівої ноги (Широке, 5/1) у парному похованні дорослих. Скребачка з куском вохри знайдена біля черепа кістяка, що був засипаний фіолетовою вохрою (Зелений Гай (1999) 4/10, основне).

Ножеподібні платівки виявлені у заповненні (Новолозуватка 1/4; Харіна могила/10) та в складі чисельного інвентарю поховання «майстра» (ПнГЗК 1/16, рис. 32.).

Нуклеуси зафіксовані у двох захороненнях (Орджонікідзе, 4/7; ПнГЗК, 1/16), причому в останньому він мав розміри 11,4x10,1x6,0см (рис. 32.2).

Різець знаходився біля кисті правої руки дорослого (Лук'янівка/22). В інвентарі були представлені також 4 вироби з трубчастих кісток тварин і стулки перлівниці.

Відщепи виявлені у восьми могилах. У двох основних похованнях (Близнюки 5/5; Рахманівка 4/15) вони були біля стоп, а в основному п. 1 (Близнюки, к.6) – у придонній частині заповнення. Відщеп у похованні дорослого лежав біля лівого плеча разом з шістьма підвісками з іклів (Златоустівка 1/4).

Кам'яний інвентар (рис. 32.12-18) супроводжував дев'ятьох померлих, з них у трьох випадках у комплекті з іншим. Захоронень дорослих I ОГ було 3, II ОГ – 0, III ОГ – 3; кенотаф – 1; невизначена ОГ – 1.

Розтиральники – найчисельніша категорія виробів з каменю. Так, в одному похованні дорослого III ОГ (ПнГЗК 1/16) їх було 4. Вони тут йшли в комплекті з чисельним інвентарем.

Абразиви з габро та діабазу виявлені в кам'яному ящику (НКГЗК 2/2) та в ґрунтовій ямі (Близнюки

10/4, осн.) В останньому випадку біля лівого лікта була стулка перлівниці, сам абразив знаходився на перекритті. У п.11 Камової могили абразив з пісковиків лежав біля стоп.

Кам'яні товкачі виявлені у чотирьох могилах. В одному випадку (кенотаф) він лежав на кам'яному перекритті та мав сліди вохри (ПдГЗК 1/7). У двох ямах знаходилися біля стоп дорослого III ОГ (Рахманівка 4/15, осн.). Його супроводжували крем'яний відщеп і кусок вохри. В іншому разі (Орджонікідзе 4/7) разом з товкачем були нуклеус і формована вохра біля правого плеча. Полірований кам'яний товкач циліндричної форми лежав біля стоп дорослої людини III ОГ (Царева могила/15); на робочій поверхні сліди вохри.

Випрямлячі (3 екз.) з озалізованого пісковиків були в числі інвентарю п. 16 (ПнГЗК, к.1), тут же був і розтиральник з габродіабазу (рис. 32).

Розтиральник з вапняку знайдено в заповненні зруйнованого поховання, а гранітний супроводжував поховання дорослого I ОГ в комплекті з ліпним горщиком, що знаходився біля черепа (Златоустівка, 1/11, рис. 32.42).

Відбийник з гальки польового шпату лежав біля кисті правої руки дорослого I ОГ (Дубова могила/2).

Вироби з кістки.

Знайдені в чотирьох похованнях дорослих і одному з нествановленою належністю. У двох похованнях кістка входила до складу інвентарного набору.

Рурки поліровані (4 екз.) виявлені у заповненні п. 22 кургану Лук'янівка (рис. 32.47-50). На дні були ще крем'яний різець і кусок вохри.

Проколка двостороння знайдена в п. 7 (Рибасово-2 к.4, рис. 32.53), а на уступі лежало 30 стулок Уніо та 2 куски вохри. Кістяні проколки зафіксовані в двох похованнях дорослих: I ОГ (біля стоп) (Катеринівка 1/1) і III ОГ (Недайвода 1/14, рис. 32.). В останньому випадку знаряддя лежало біля правого плеча разом з трьома стулками Уніо.

Трубчасті кістки тварин зі слідами обробки знайдені у Пн куті ями (Орджонікідзе 1/32). У кургані 4 (Рибасово-2) виявлено 2 знаряддя: трубчаста кістка тварини, яка могла бути штампом (п. 4) і косо зрізана трубчаста кістка (п. 6).

Вироби з металу.

Бронзові та срібні вироби – рідкісні знахідки в похованнях ЯК на Криворіжжі. Вважається, що тоді бронза мала балкансько-карпатське походження. Виявлено 11(2,8%) захоронень з металевими предметами: ножі, шила, кільця, підвіски, платівки, голка, бритва.

Шило (3 екз.). В захороненні дорослого II ОГ, яма якого була по периметру обкладена каменями, шило знаходилося перед лицевим відділом черепа (ПдГЗК 1/6) (рис. 32.62). Інше, квадратне в перетині, знайдено в дитячому похованні I ОГ біля правої стегнової кістки; тут же був ліпний горщик (Царева могила/13, рис. 32.60). Третє, квадратне в перетині шило довжиною 4,6см, із залишками руків'я, виявлено на дні ями, зруйнованої в 70-х роках XX століття.

Ніж бронзовий з лезом підтрикутної форми лежав біля правого плеча дорослого II ОГ (Орджонікідзе 2/3, рис. 32.59).

Невизначеність статеві та віковій належності померлих, відсутність стабільних інвентарних наборів не дають можливості робити будь-яку соціальну інтерпретацію. Відокремлено стоїть престижне поховання 16 (ПнГЗК, к. 1). Скелет дорослої людини лежав на лівому боці, орієнтований на ЗПдЗ. Складний обряд поховання та багатий інвентарний набір виділяє його із загальної маси (рис. 32.1-18).

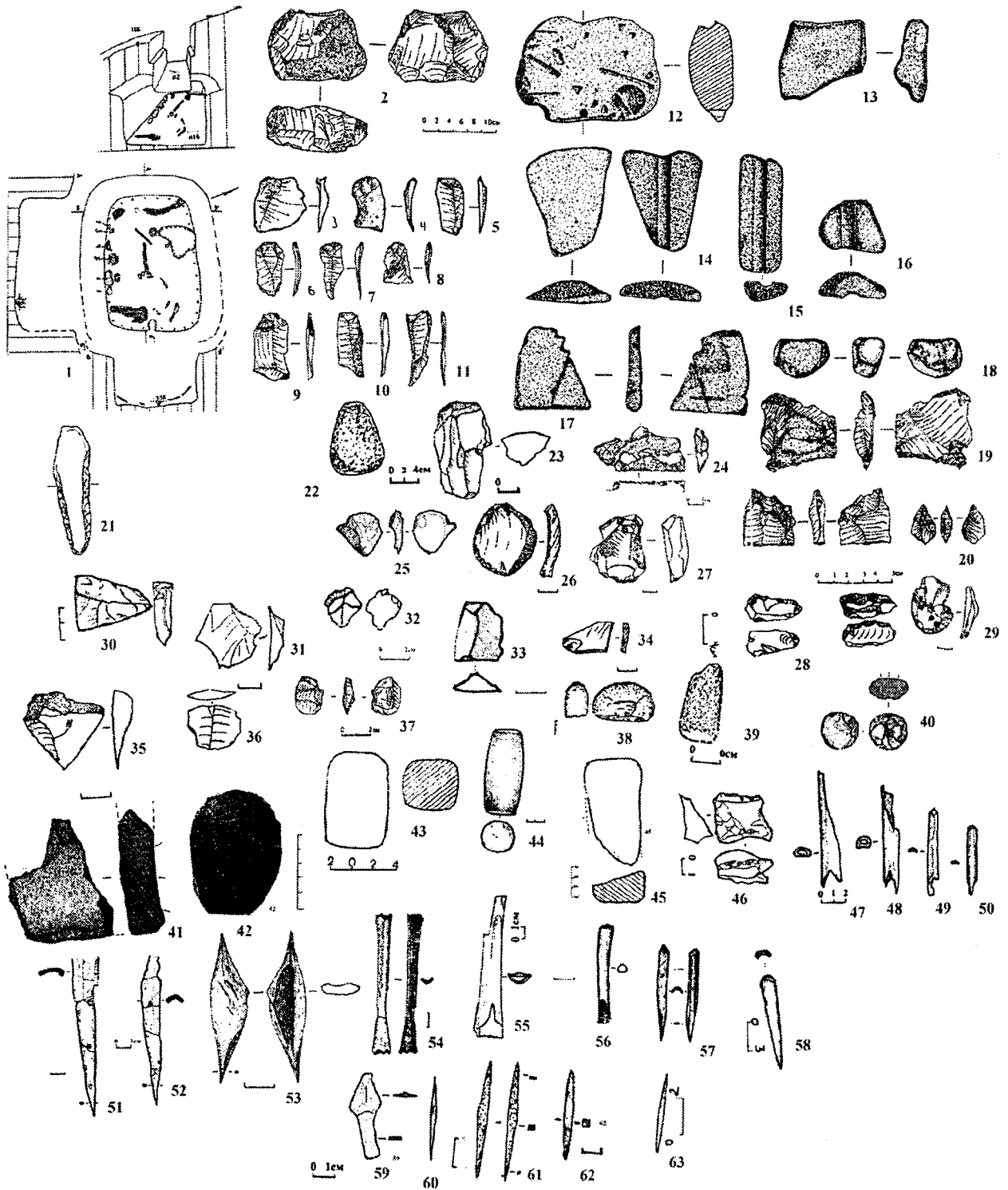

Рис. 32. Виробничий інвентар: 1-18 – ПнГЗК 1/16; 19-20 – ПнГЗК 1/10; 21 – Валявко 3/1; 22-23 – Орджонікідзе 4/7; 24 – Родіонівка 11/3; 25 – Гейківська-2 1/5; 26 – Зелений Гай (1999) 4/10; 27 – Камова могила/13; 28 – Широке 4/1; 29 – Войково 5/4; 30 – Рибасово-2 7/8; 31 – Близнюки 5/8; 32 – Широке 1/8; 33 – Новолозуватка 1/4; 34 – Зелений Гай (1987) 5/2; 35-36 – НКГЗК 1/4; 37 – Недайвода 1/12; 38 – Дубова могила/2; 39 – ПдГЗК 1/7; 40 – Новолозуватка 1/26; 41 – Східний 4/2; 42 – Златоустівка 1/11; 43 – Рахманівка 4/15; 44 – Царева могила/15; 45 – Близнюки 10/4; 46-50 – Лук'янівка/22; 51-52 – Рибасово-2 1/5; 53 – Рибасово-2 4/7; 54 – Рибасово-2 4/3; 55 – Орджонікідзе 4/33; 56 – Рибасово-2 4/6; 57 – Недайвода 1/14; 58 – Войково 2/1; 59 – Орджонікідзе 2/3; 60 – Царева могила/13; 61 – Валове 1/8; 62 – ПдГЗК 1/6.

2.3. Ритуальний інвентар

Найчисельнішою категорією виявилися вироби і прикраси з кістки. Вони зафіксовані в 16 могилах, де знаходилися скелети 20 дорослих і дітей/підлітків (дорослі I ОГ – 3, II ОГ – 3, III ОГ – 0; діти I ОГ – 0, II ОГ – 3, III ОГ – 1; дорослі + діти: I ОГ – 4, III ОГ – 1; кенотаф – 1; невизначена ОГ – 1).

Прикраси з кістки.

Намиста з пронизок та різців тварин склали більшість інвентарних одиниць. Шість намист включали кістяні гладкі та нарізні пронизки, п'ять – підвіски з іклів дрібних хижаків.

Підвіски з різців тварин (рис. 33) були в чотирьох дитячих похованнях і двох дорослих. Комбінації з пронизок і намистин знайдені у трьох дорослих і двох дітей. В одному випадку (дорослий і дитина) кістяна намистина виявлена у заповненні (Царева могила/18)(рис. 33.20). У деяких похованнях разом із намистом в інвентарі присутні куски вохри і стулка Уліо (Гейківська-2 1/4), два ліпних горщика (Широке 3/8), ліпний горщик (ПдГЗК гр. 2, 4/12). Ліпний горщик знайдений також у кенотафі, де було намисто з пронизок та іклів (Зелений Гай (1999) 5/1) (рис. 33.18). Крем'яний відщеп супроводжував поховання дорослого з шістьма підвісками з різців (Златоустівка 1/4) (рис. 33.14). У дитячому похованні (ОГ не визначена) намисто з іклів і пронизок виявлено у нижній частині заповнення, яке було насичене вохрою (Широке 3/3) (рис. 33.16).

До соціально-престижних можна віднести поховання дорослого I ОГ (Валявко, 3/1), де одяг і взуття було прикрашено великою кількістю (96 штук) кістяних намистин. В інвентарі також присутні 21 крем'яний підтрикутний наконечник стріла, срібна спіраль і крем'яний ніж (рис. 33.12).

Молоточковидна шпилька з добре виділеною голівкою та круглим у перетині стрижнем, довжиною 14,5см, що звужувався до вістря, знайдена лише в одному похованні (Східний 4/2, рис. 33.11). Вона лежала біля черепа дорослого II ОГ, орієнтованого на Пд. Біля стоп і попереку виявлені ратиці кози-вівці, а на перекритті лежав фрагмент гранітної зернотерки. Це поховання попередньо можна віднести до особи, пов'язаної з культовою практикою.

Платівка кістяна полірована у вигляді лопатки супроводжувала немовлят (Орджонікідзе 2/5, рис. 33.5).

Намисто з пронизів, іклів і зубів тварин було біля черепа дорослого III ОГ. Тут же лежали крем'яна скребачка і фрагмент стулки Уліо. Друга стулка – біля правого плеча. Кусок формованої вохри покладено поруч лівої кисті, в області тазу – 15 ратиць кози/вівці (Новолозуватка 1/13, рис. 33.23).

Різи дрібного хижаків, що лежали в рештках шкіряного мішечка/гаманця, гаптованого по краях дрібними намистинами, знайдені в могилі дорослого II ОГ (Камова могила/5; рис. 33.24). На уступі та перекритті камери лежали 4 дерев'яних колеса і деталі возу.

В цілому за розподілом прикрас з кістки ми не можемо вважати, що якась із вікових або обрядових груп мала перевагу. Не було прикрас у дитячих похованнях I ОГ і дорослих III ОГ. У чотирьох випадках спільних захоронень дорослих і дітей I ОГ знайдені відповідні прикраси. Так в одній з камер дорослий належав до I ОГ, а дитина – до III ОГ. Підвіски з 15 іклів були навколо черепа дитини (Харіна могила/2) (рис. 33.12).

Досліджено два поховання з «бабками» (астралами) (Лук'янівка/1; Східний 4/1). У першому випадку кістяк лежав у позі I ОГ, а кістки тварини були складені у стовпчик. У другому – могила виявилася кенотафом, а «бабки» знайдені у заповненні.

Ратиці кози/вівці супроводжували вісьмох померлих (два – I ОГ, три – II ОГ, два – III ОГ).

У дитячому I ОГ чотири ратиці лежали біля черепа, дві – проти лівого плеча; тут же був кусок формованої вохри (Близнюки 10/1). В цьому ж кургані біля дорослого II ОГ (п. 18) дві ратиці лежали біля черепа. Одна – біля стоп – знаходилася в похованні з молоточковидною шпилькою (Східний, 4/2). У п. 12 (Недайвода/1) біля тазу дорослого III ОГ знаходилося 15 ратиць, а крім них ще крем'яна скребачка біля черепа, стулки Уліо, намисто з кістяних пронизів, іклів і зубів тварини, кусок формованої вохри.

Прикраси з металу.

Відомо 4 комплекси зі срібними прикрасами (два – I ОГ, один – II ОГ, один (дит.) – III ОГ).

Спіралі (2 екз.) знайдені в п.9 «Цареві могили», де був скелет дорослого II ОГ. Яма перекрита плахами, по кутах – дерев'яні стовпчики.

Кільце скроневе в 1,5 оберти лежало під черепом дорослого I ОГ (Зелений Гай (1999) 5/7) (рис. 33.8). Тут же був кусок вохри. На черепі підлітка, що лежав за I ОГ, знайдено срібне кільце з розклепаними кінцями, діаметром 1см, під черепом – серга в 1,5 оберти з проволочки діаметром 2мм (Зелений Гай (1999) 4/11) (рис. 33.9). На скелеті був шар фіолетової фарби товщиною до 3-4мм.

Підвіски (2 екз.) виявлені на черепі дитини, покладеної за III ОГ (Катеринівка 2/7). В камері був також ліпний горщик (біля черепа), щелепа кабана і зуб хижаків.

Деякі поховання зі срібними прикрасами виділяються великими розмірами і трудовитратами.

Вироби з бронзи і міді.

Виявлені в 7 могилах, 4 з яких належали дорослим I ОГ, одне – III ОГ, 2 дитячих – I ОГ.

Ніж і шило (комплект) знайдені в двох захороненнях з возами (Широке 3/14; Могила/2) (рис. 33.3-4).

Ніж з п. 14 мав листовидну форму, плоский черешок зі слідами дерева; довжина 12,1см, ширина 3,4см, товщина 0,3см, довжина черешка 3,5см, ширина 0,9см. Ніж з п. 2 листовидної форми, загострений з обох сторін, ромбічний у перетині, черешок плоский, звужується до загостреного краю, є залишки дерев'яного руків'я. Довжина 8,6см, ширина леза біля черешка 2,7см, черешок довжиною 3,0см, шириною 0,7см, товщиною 0,3см.

Шило у вигляді квадратного в перетині стрижня з загостреними кінцями; довжина 5,2см, перетин 0,3х0,3см (Могила/2). Шило чотиригранне з дерев'яним руків'ям циліндричної форми. Довжина 12,5см, довжина шила без руків'я 4,9см, ширина грані 0,4см, перетин руків'я 1,3х0,8см (Широке 3/14).

В обох випадках вони супроводжувалися кузовом і розібраним возом, тобто належали до престижних і, можливо, до стану жерців.

Бритва листовидної форми з тонкої розклепаної платівки, загостреної з двох сторін, лезо на кінці розширене. По довгій осі леза з обох сторін нанесено гуансонний орнамент у вигляді кружків діаметром до 3мм. Довжина 11,3см, ширина леза в середині 3см, довжина черешка 3,8см (рис. 33.2). Знайдена в камері дорослого I ОГ. На рівні уступів і на дні лежали циновки. В області грудей – крем'яний наконечник стріли. Можливо, він був причиною смерті (ПнГЗК 2/1).

Голка мідна з обламаним вушком виявлена в похованні дорослого I ОГ (Орджонікідзе 1/10, осн.) (рис. 33.31).

Підвіска бронзова в 1,5 оберти була біля черепа дорослого I ОГ (НКГЗК 1/4). В інвентарі також крем'яний різець і скребачка (рис. 33.6).

Обойма бронзова і 4 круглі камені з вапняку знайдені у камері дорослого I ОГ (Рахманівка 2/1, осн.).

Кільце скроневе в 1,5 оберти супроводжувало дитяче поховання I ОГ (Новоукраїнка 1/1) (рис. 33.7).

Ямна культура середньої течії Інгульця

Платівки – гарнітура поясу (6 екз.) – відкриті у дитячому похованні I ОГ (Орджонікідзе 4/29) (рис. 33.10). У камері також знайдено ліпний горщик.

Вірогідно, що соціальний статус померлих з мідними і бронзовими прикрасами був нижчим, ніж похованих зі срібними виробами.

Чаші та керамічні вироби.

Чаші-курильниці (3 екз.) супроводжували дорослих I ОГ та III ОГ (ПдГЗК 2/5; Зелений Гай (1987) 5/4; Зелений Гай (1999) 5/9) (рис. 33.54). Вони розташовувалися біля стоп. У першому випадку ще був кусок вохри. У другому – чашовидні заглиблення в кутах камери, сліди вогню. Фрагмент вінчика чаші знайдено у дорослого I ОГ; за його черепом лежала стулка Уніо (Зелений Гай (1999) 6/16).

Оригінальний виріб з глини у вигляді півкола з гребенем був біля черепа дорослого I ОГ. Збереглися залишки шкіряного головного убору (Широке 1/15).

Вироби з каменю, кістки, дерева.

Відомо три поховання дорослих I ОГ, яких супроводжував кам'яний інвентар.

Ступка для розтирання вохри була покладена біля померлого (Широке 1/13) (рис. 33.60).

Кам'яний товкач і абразивний камінь, на поверхні якого були залишки вохри, лежали біля стоп кістяку (Широке, 3/7) (рис. 33.59).

Камені з вапняку округлої форми (4 екз.) лежали біля лівого плеча скелету; в інвентарі була і бронзова обойма (Рахманівка 2/1, основне).

Підвіска сланцева у вигляді стилізованої квітки (рис. 33.25) виявлена у парному дитячому похованні (ОГ не визначена); в інвентарі були також ліпний горщик, кругла галька, крем'яний відщеп (Новолозуватка 1/26) (рис. 33.35).

Фрагмент щелепи жуйної тварини лежав біля правого ліктя дорослого I ОГ (Златоустівка 1/5).

Ріг молодого бичка знаходився біля лівої кисті дорослого I ОГ, похованого у кам'яному ящику, що мав дерев'яний рамний навіс над скелетом (ПнГЗК 1/14, рис. 33.50).

Залишки руків'я з прутів дерева, перевитих джгутом, знайдено в кам'яному орнаментованому ящику. Знахідка лежала біля черепа підлітка 15-16 років, що відноситься до I ОГ (Войково, 1/1).

Вохра.

Формована вохра в трьох похованнях (2 дорослих і одне – дитяче).

Циліндр з вохри діаметром 10см, висотою 4,0см з Т-подібним знаком на крузі (Орджонікідзе 1/10, осн.) (рис. 33.53).

Кусок формованої вохри лежав біля дитячого кістяка I ОГ; тут також були 6 ратиць кози/вівці (Близнюки 10/1). Один кусок формованої вохри зафіксовано біля тазу дорослого III ОГ (Недайвода 1/12), в інвентарі було кістяне намисто, ратиця, Уніо.

Кусок жовтої вохри виявлено на грудях дорослого (Зелений Гай (1999) 6/15).

Прісноводні мушлі (Уніо). Зафіксовано 6 випадків їх знаходження. В п'яти похованнях вони лежали біля черепа, в одному – біля лівого плеча.

Загалом ритуальний інвентар є типовим для поховань ямної культури, але у наших ямників відсутні такі речі як бронзові закручені підвіски з кулькою на кінці, кам'яні булави, крем'яні кинджали.

Унікальними можна вважати знахідки комплектів бронзовий ніж + бронзове шило в двох похованнях I ОГ з возами.

Основні характеристики поховань з металевими виробами

Таблиця 13

Шифр поховання	ОГ	Вік	Розміри могили, м	Перекриття	Вироби з металу	Інший інвентар
Широке 3/14	I	Дорослий	2,4x1,6		Ніж бронзовий, шило бронзове	Віз
Могила/2	III	Дорослий	3,6x3,2 2,0x1,18		Ніж бронзовий, шило бронзове	Віз
НКГЗК 1/4	I	Дорослий	3,5x3,3 1,8x1,12	Камені, циновка	Підвіска бронзова 1,5 оберти	Віз, різець, скребачка
ПнГЗК 2/1	I	Дорослий	1,7x1,0	Плахи	Бритва бронзова	Крем'яне вістря стріли
Орджонікідзе 1/10	I (осн.)	Дорослий	1,57x1,09	Плахи	Голка мідна	Формована вохра, кусок вохри
Рахманівка 2/1	I (осн.)	Дорослий	2,0x1,0	Камені	Обойма бронзова	4 круглих камені
Новоукраїнка 1/1	I	Дитина	1,0x0,7	Камені	Кільце скроневе бронзове	
Орджонікідзе 4/29	I	Дитина	3,2x2,1 1,72x0,92		Платівки (гарнітура поясу)	Ліпна посудина
Царева могила/9	II	Дорослий	?	Плахи, стовпчики	2 срібні спіралі	
Зелений Гай (1999) 5/7	I	Дорослий	2,6x2,37 1,7x1,5	Камені, жердини, циновка	Кільце срібне	Кусок вохри
Зелений Гай (1999) 4,11	I	Підліток	3,5x2,5 1,5x0,9		Серга срібна, кільце срібне	Фіолетова фарба на кістках
Катеринівка 2/7	III	Дитина	1,2x0,8		2 срібні підвіски	Ліпна посудина, щелепа кабана, зуб хижака

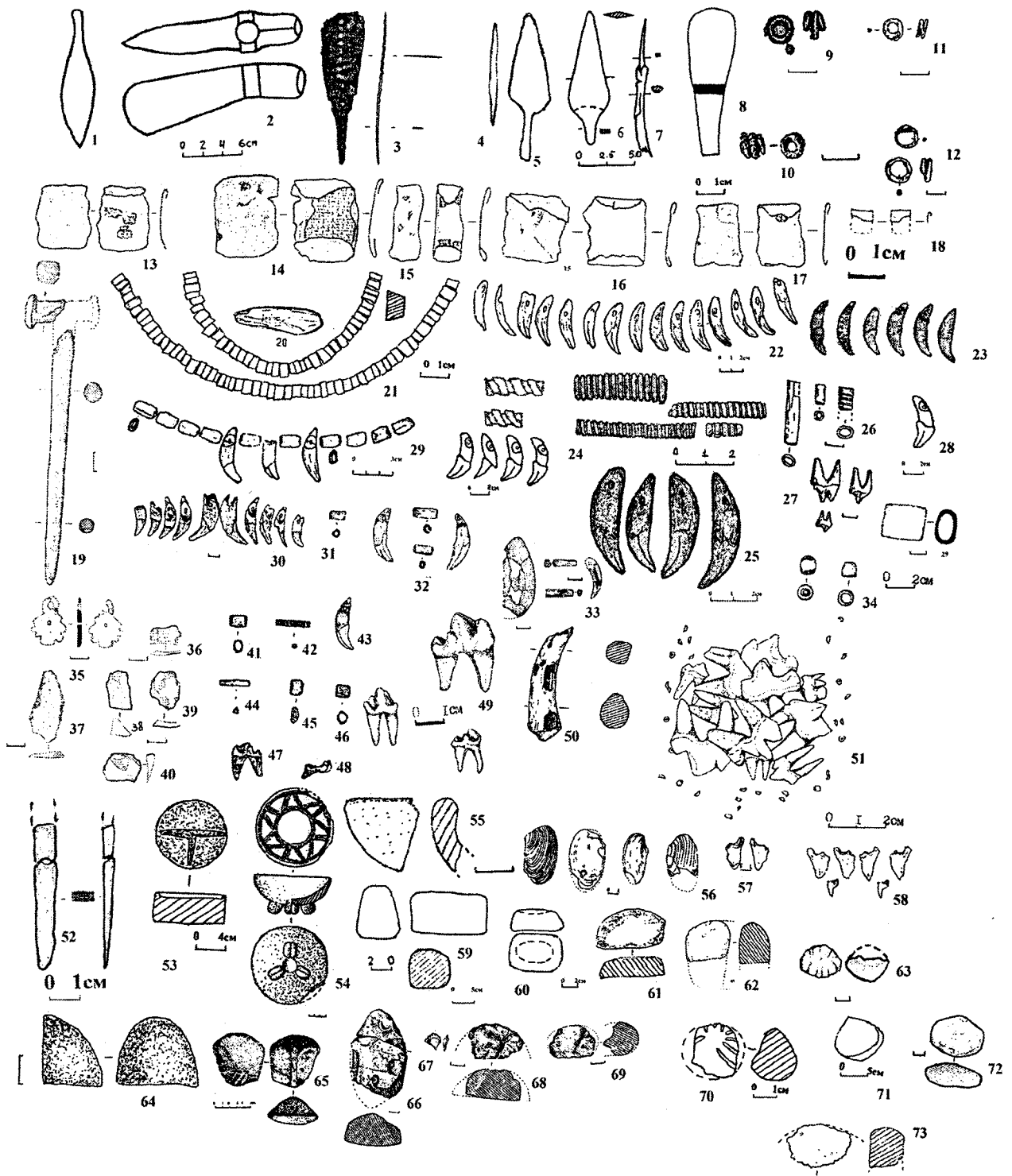

Рис. 33. Ритуальний інвентар: 1-2 – Гостра могила 8/9; 3 – ПнГЗК 2/1; 4-5 – Могила/2; 6-7 – Широке 3/14; 8 – Орджонікідзе 2/5; 9 – НГЗК 1/4; 10 – Зелений Гай (1999) 5/7; 11 – Новоукраїнка 1/1; 12 – Зелений Гай (1999) 4/11; 13-18 – Орджонікідзе 4/29; 19 – Східний 4/2; 20-21 – Валявко 3/1; 22 – Харіна могила/2; 23 – Златоустівка 1/4; 24 – Широке 3/3; 25 – Широке 3/8; 26-27 – Зелений Гай (1999) 5/1; 28 – Гостра могила/6; 28а – Царева могила/18; 29 – Орджонікідзе 2/13; 30 – Камова могила 1/1; 31-32 – Гейківська-2 1/4; 33 – Новолозуватка 1/13; 34, 49, 51 – Камова могила/5; 35-40 – Новолозуватка 1/26; 41-48 – Недайвода 1/12; 50 – ПнГЗК 1/14; 52-53 – Орджонікідзе 1/10; 54 – Зелений Гай (1999) 5/9; 55 – Зелений Гай (1957-99) 6/16; 56 – Близнюки 10/14; 57 – Близнюки 10/16; 58 – Близнюки 10/1; 59 – Широке – 3/7; 60 – Широке 1/13; 61 – Валявко – 3/10; 62 – Новолозуватка 1/3; 63 – Зелений Гай (1988) 1/12; 64 – Близнюки 8/1; 65 – ПнГЗК 1/10; 66 – Рибасово-2 3/6; 67-68 – Новолозуватка 1/13; 69 – Новолозуватка 1/7; 70 – Орджонікідзе 4/7; 71 – ПнГЗК 1/8; 72 – Зелений Гай (1988) 1/10; 73 – Близнюки 10/15.

2.4. Інсигнії влади

Лише одне поховання мало в супроводжуючому інвентарі сокирку-жезл. Воно виявилось основним (Гостра могила 10/6) і знаходилося в центрі насипу. Прямокутна яма, 1,8х1,1м, була перекрита поперек чотирма великими плитами. У кутах камери зафіксовані дерев'яні стовпчики, що стояли вертикально (автор звіту Л.П.Крилова не відобразила їх на рисунку).

Скелет дорослої людини лежав на спині, головою на ПнС. Руки випростані вздовж тулубу, підігнуті в колінах ноги завалилися вправо. На кістках густо осіла вохра. Біля правого плеча лежали кам'яна сокирка, бронзовий ніж і формована вохра (рис. 34.1).

Інвентар поховання: 1). Сокирка з граніту граційної

форми (чекан згідно з В.М. Ступкою [Ступка М.В. каменные топоры-молотки в системе ямно-катакомбных древностей // История оружия. История зброї. Альманах № 1. – Запорожье, 2008. – с.11-34]), мала видовжене розширене лезо, сплюснені щічки, округлий загнутий вниз обухок. Тіло сокирки дугоподібно загнуто до брошка, поверхня полірована. Довжина 18,0см, ширина лопастевидного леза – 4,8см, обух 4,3х3,5см, діаметр втулки 1,9см (рис. 34.3): 2). Бронзовий ніж листовидної форми, заточений з обох боків, черешок плоский, розклепаний на кінці. Довжина 12,5см, ширина леза 3,0см, довжина черешка 4,0см, ширина черешка 1,1см, товщина 0,3см (рис. 34.2).

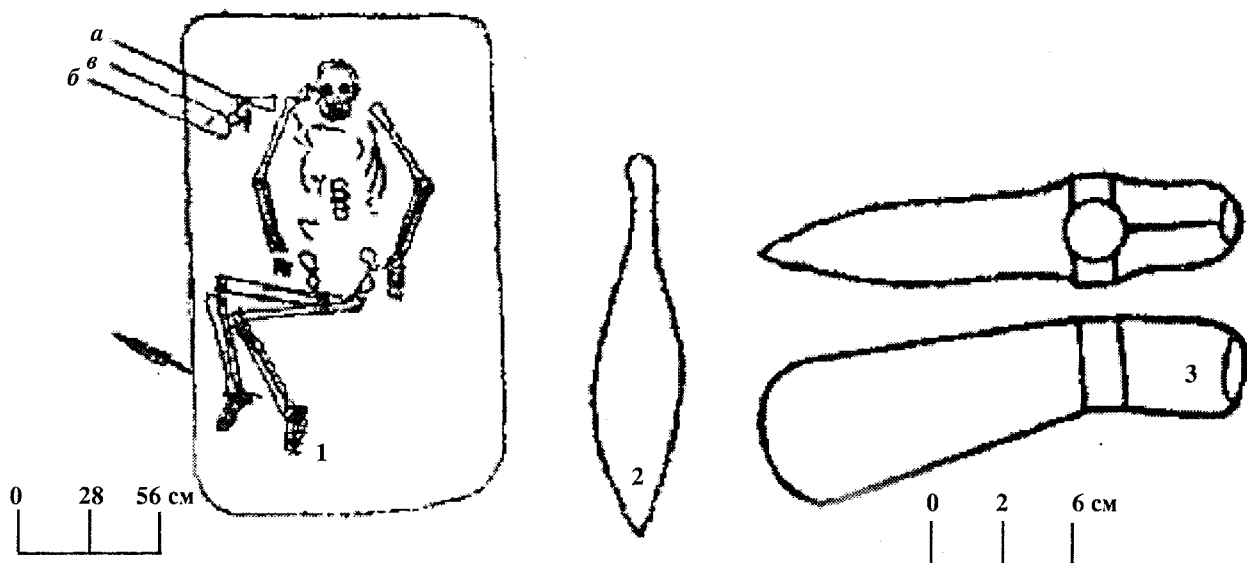

Рис. 34. Інсигнії влади. ПідГЗК, Гостра могила, 10/6: 1 – план поховання б (а – кам'яна сокирка, б – бронзовий ніж, в – формована вохра); 2 – бронзовий ніж; 3 – кам'яна сокирка.

2.5. Вохра

Вохра у вигляді виробів або кусків виявлена у 56 (14,5%) похованнях. Найбільше випадків – у дорослих першої ОГ – 18, другої – 5, третьої – 4. Серед дитячих захоронень розподіл наступний: у I ОГ – 5, у II ОГ – 0, у III ОГ – 1. В одному випадку формована вохра була у похованні дорослого, укладеного «конвертом» (Володимирівка 3/10); у кенотафі – 2 куски (Рахманівка 2/2). У чотирьох могилах вік і обрядову групу визначити не вдалося.

Вироби з вохри поділяються на циліндри (2), «хлібці» (5), у вигляді формованих кусків (6), кусків (24). В одному похованні знайдено тригранну пірамідку висотою 7,5см (ПідГЗК, 1/8) (рис. 35.28).

По відношенню до кістяку вохра розташовувалася таким чином: біля черепа – 22, біля плеча – 4, стоп – 3, колін – 1, ліктя – 1, у горщику (Новолозуватка 1/7). З тих, що лежали біля черепа, формованої вохри було 6 кусків, один «хлібець», всі інші – у вигляді кусків.

Циліндри були знайдені у похованні дорослого I ОГ, ноги «ромбом» (Орджонідзе 1/10, осн.) та дитячому (Рибасово-2 3/2). У першому випадку виріб з темно-червоної вохри діаметром 10см, висотою 4,0см з прокресленим знаком у вигляді літери Т (рис. 35. 2,13) лежав впритул до лобної кістки, ще один кусок був в районі лівого плеча.

«Хлібці» знайдені у двох дитячих захороненнях (Близнюки 8/1; Зелений Гай (1988) 1/9) (рис. 35.19, 26),

в одному колективному та у двох дорослих. У першому випадку він лежав біля грудей, в іншому – біля черепа. У дорослого «хлібець» знаходився біля лівої стопи. В іншому похованні (Рибасово-2 3/6, рис. 35.15) скелет виявився зруйнованим землерийками.

Два куски вохри виявлено у кенотафі, перекритому вапняковою плитою (Рахманівка 2/2). Чотири формовані куски були покладені біля черепа дорослого I ОГ (Гейківська-2 1/10). Воно також супроводжувалося горщиком, що стояв біля тазу.

Формована вохра разом з іншим інвентарем (2 ліпні посудини, вироби з кременю, бронзовими ножом і шилом, щелепами і зубами тварин, намистом) в різних комбінаціях була в шести могилах.

Куски вохри з іншими речами (6 ліпних посудин, скребачка, кістяна проколка, «бабки», Unio) виявлені в 9 захороненнях.

Цікаві випадки застосування порошкової вохри дало поховання дорослого II ОГ (Рахманівка 4/11), де скелет знаходився у шарі вохри завтовшки 15см. Велика кількість вохри виявлена у похованні 3 кургану 3 біля сел. Широке.

Посипка дна/кістяка вохрою виявлена в 125 захороненнях I ОГ, 30 – II ОГ, 16 – III ОГ.

Не зафіксовано застосування вохри в 37 могилах з I ОГ, у 18 – II ОГ, в 17 – III ОГ, в 15 – кенотафах, у 27 – з невизначеною ОГ.

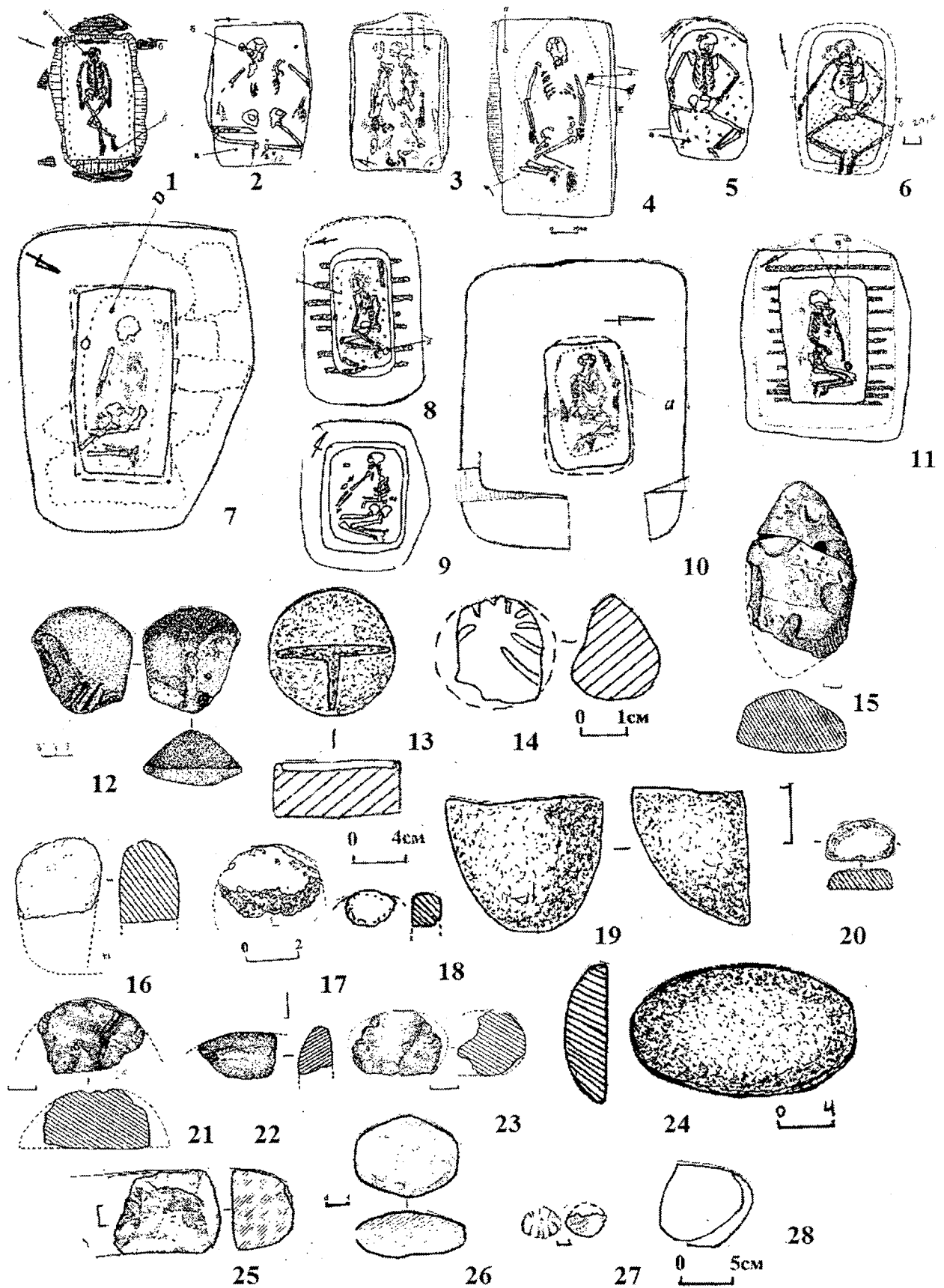

Рис. 35. Розташування формованої вохри в похованнях I, II, III обрядових груп та зразки форми кусків вохри: 1 – ПнГЗК 1/10; 2 – Орджонікідзе 1/10; 3 – Східний 1/2; 4 – Рибасово-2 4/7; 5 – Орджонікідзе 4/24; 6 – Новолозуватка 1/18; 7 – Зелений Гай (1988) 1/2; 8 – Орджонікідзе 4/26; 9 – Орджонікідзе 2/3; 10 – Зелений Гай (1988) 1/7; 11 – Недайво-да 1/12; 12 – ПнГЗК 1/10; 13 – Орджонікідзе 1/10; 14 – Орджонікідзе 4/7; 15 – Рибасово-2 3/6; 16 – Близнюки 10/4; 17 – Близнюки 10/8; 18 – Близнюки 10/15; 19 – Близнюки 8/1; 20 – Володимирівка 3/10; 21 – Новолозуватка 1/13; 22 – Новолозуватка 1/18; 23 – Новолозуватка 1/7; 24 – Могила/2; 25 – Зелений Гай (1987) 5/10; 26 – Зелений Гай (1988) 1/9; 27 – Зелений Гай (1988) 1/2; 28 – ПдГЗК 1/8.

2.6. Зброя

В наявності 13 поховань зі зброєю (3,4%). Захоронення з бойовими сокирами в Криворізькому ареалі середнього Інгульця невідомі.

Згідно з підрахунками, могил дорослих I ОГ було 8, II ОГ – одна, III ОГ – дві. У двох похованнях дорослих кістяки укладені з імітацією анатомічної послідовності (Близнюки, 10/18; Войково, 1/20). Одне дитяче належало до I ОГ.

Основною категорією є крем'яні вістря стріл (10 поховань) і наконечники дротиків – три поховання (Рибасово-2 2/7; Войково 1/20; 1/13). Два захоронення були основними (Новоукраїнка 1/3; Родіонівка 1/5). В обох випадках стріли застрягли у хребті та шії відповідно, що стало причиною смерті.

Наконечники стріл (28 екз.) мають двосторонню ретуш і таку форму (рис. 36.5-13):

- трикутні зі слабовираженою виїмкою внизу – 6;
- трикутні без виїмки внизу – 13;
- трикутні з поглибленою виїмкою внизу – 3;
- трикутні з округленою нижньою частиною (листовидні) – 5;
- ромбовидної форми – 1.

У деяких могилах в інвентарі, крім стріл, присутні кістяні проколки (Близнюки, 10/9; Рибасово 2, 1/5 (2 екз.)); горщик (Войково, 1/13), товкач і абразив (Широке, 3/7), стулки Unio (Родіонівка, 7/2). Три «стопи» з вохри зафіксовані в похованні з укладкою (Близнюки, 10/15).

Знаходження в п'яти похованнях наконечників стріл, що застрягли у хребті, шії, грудях, тазі вказують на вірогідну причину смерті.

Наконечники дротиків (3 екз.) характеризуються ромбовидною формою та двосторонньою ретушю:

- із сіро-коричневого кременю, з симетричним трикутним лезом; вздовж країв двостороння ретуш; черешок трикутної форми, ширший ніж лезо; довжина леза

7см, ширина біля руків'я 1,8см, довжина черешка 4,3см, ширина 2,1см, (Рибасово-2 2/7) (рис. 36.2);

– довжина 11,5см, ширина 3,0см, товщина 0,8см (Войково/20) (рис. 36.1);

– довжина 4,8см, овальний у перетині, 1,1x0,9см (Войково 1/13) (рис. 36.3).

У п'яти захороненнях зі зброєю камери були перекриті деревом, у чотирьох – плитами, в одному (Новоукраїнка, 1/3, основне) воно було комбінованим. Широко застосовувалася вохра: осіла на восьми кістяках, один раз – посипано дно, один раз – плями на дні, біля черепа і стоп (Близнюки, 10/9).

Відомо одне так зване соціально-престижне поховання серед досліджених тринадцяти (Валявко 3/1). Скелет дорослого лежав на спині головою на схід. На кістяку та навколо нього знаходилася велика кількість намистин (96). Особливо багато їх було біля кистей і стоп. Автор розкопок М.М.Нікітенко вважав, що вони прикрашали одяг померлого. Біля кисті лівої руки виявлено крем'яні наконечники стріл у кількості 21 екземпляр. На мечовидному відростку лежав крем'яний ніж вістря до правої руки. На грудній клітці виявлено фрагменти срібної стрічки товщиною 1,0мм, біля лівої ключиці – бронзову намистину (рис. 32.12; 36.5).

Дитяча могила (Войково, 1/13) також виділяється: біля правої руки був крем'яний наконечник дротику (рис. 36.3), біля черепа – ліпний горщик (рис. 30.1). Ще два ретельно оброблені наконечники виявлені у двох похованнях (Войково 1/20 (укладка); Рибасово-2 2/7).

Треба виділити також поховання з трьома вістряма стріл, які супроводжувалися абразивом з пісковика і товкачем (Широке 3/7).

Таблиця 14

№ п/п	Назва пам'ятки	Вік	ОГ	Зброя	Інший інвентар
1	Новоукраїнка 1/3	дор.	I	стріла у хребті	
2	Близнюки 10/9	дор.	III	стріла	проколка кістяна
3	Близнюки 10/15	дор.	укладка	стріла	
4	Родіонівка, 7/2 (осн.)	дор.	I	стріла	
5	Рибасово-2 1/5	дор.	I	стріла	2 проколки
6	Рибасово-2 2/7	дор.	I	дротик	
7	Валявко 3/1	дор.	I	21 стріла	крем'яний ніж, срібна стрічка, 96 кістяних намистин
8	Войково 1/3	дор.	II	стріла	
9	Войково 1/13	дит.	I	дротик	ліпний горщик
10	Войково 1/17	дор.	I	стріла в грудній клітці	
11	Войково/20	дор.	укладка	дротик	
12	Широке 3/7	дор.	I	стріла в попереку	абразив, пофарбований вохрою; товкач
13	Рахманівка 4/7	дор.	III	стріла	

Мала вибірка інвентарю, яку ми можемо, з певними застереженнями, віднести до зброї та відсутність бойових сокир – основної ознаки соціального прошарку воїнів, – не дозволяють зробити конкретні уза-

гальнення. Вірогідно, серед носіїв ЯК Криворіжжя ще не відбулося виділення варни кшатріїв. Всі дорослі чоловіки користувалися зброєю (луком, стрілами та дротиком) на полюванні та в бойових сутичках.

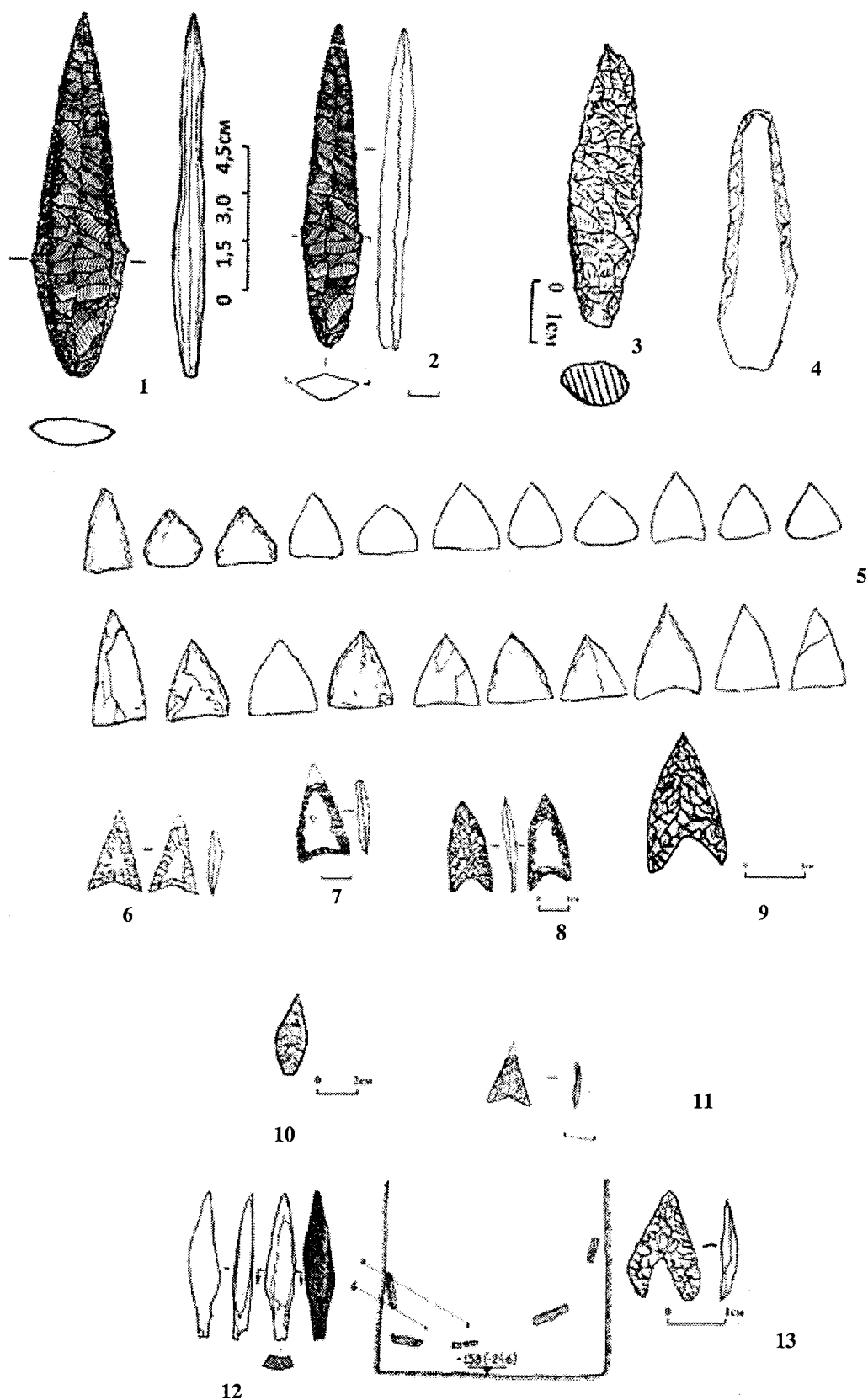

Рис. 36. Зброя: 1 – Войково /20; 2 – Рибасово-2 2/7; 3 – Войково 1/13; 4, 5 – Валявко 3/1; 6 – Родіонівка 7/2; 7 – ПнГЗК 2/1; 8 – Рибасово-2 7/2; 9 – Широке 3/7; 10 – Рахманівка 4/7; 11 – Новоукраїнка 1/3; 12, 13 – Близнюки 10/9.

Ямна культура середньої течії Інгульця

2.6. Склад інвентарю в обрядових групах

ЛП – ліпна посудина, КТ – кістки тварин, ф/в – формована вохра, к/в – кусок вохри, ф-т– фрагмент, (о) – основне, (п) – парне

Таблиця 15

№ п/п	Назва пам'ятки	Склад інвентарю
I ОГ		
1	Валове 1/5	Дерев'яна посудина, 2 ф/в
2	Зеленгосп 1/3(о)	Вістря стріли
3	Новоукраїнка 1/1	Кільце бронзове
4	Новоукраїнка 1/3 (о)	Вістря стріли
5	Орджонікідзе 1/10 (о)	Голка мідна , ф/в (циліндр), к/в
6	Орджонікідзе 4/7	Нуклеус, розтиральник гранітний, ф/в
7	Орджонікідзе 4/22	ЛП
8	Орджонікідзе 4/24	Ф/в
9	Орджонікідзе 4/29	ЛП, 6 бронзових платівок
10	Лук'янівка/13	Unio (ф-ти)
11	Лук'янівка/15	2 ратиці, 4 дрібні КТ
12	Лук'янівка/18	Віз, ЛП (ф-т)
13	Лук'янівка/22	Крем'яний різець, 4 кістяні трубочки, Unio
14	Лук'янівка/24 (о)	ЛП (ф-т)
15	НКГЗК 1/2	А/стела
16	НКГЗК 1/4	Віз, бронзова підвіска, різець крем'яний, скребачка
17	НКГЗК 2/9	ЛП, к/в
18	Близнюки 6/1 (о)	Відщеп кременю
19	Близнюки 8/1	Ф/в («хлібець»), 4 к/в
20	Близнюки 10/1	Ф/в
21	Близнюки 10/2	ЛП, 2 к/в
22	ПнГЗК 2/1	Бритва бронзова, вістря крем'яне
23	ПнГЗК 1/10 (о)	Стела, 2 скребачки, скобель, ф/в («хлібець»)
24	ПнГЗК 1/14	Ріг
25	Родіонівка 7/2 (о)	Вістря стріли, Unio
26	Родіонівка 7/3	Скребачка
27	Родіонівка 11/3 (о)	Скребачка
28	Камова могила/11	Кусок озалізованого пісковика
29	Камова могила 1/2 (о)	Ф/в
30	Рибасово 2/4	Кусок залізистого кварцу
31	Царева могила/20	ЛП, к/в
32	Рибасово-2 1/5	Вістря стріли, 2 проколки
33	Рибасово-2 2/7	Наконечник дротику
34	Рибасово-2 3/5 (о)	ЛП (ф-т), к/в
35	Рибасово-2 3/6	Ф/в («хлібець»)
36	Рибасово-2 4/4	КТ
37	Рибасово-2 4/5 (о)	к/в
38	Рибасово-2 4/6	Знаряддя з трубчастої КТ
39	Рибасово-2 4/7	Проколка кістяна, 2 к/в, Unio
40	Рибасово-2 7/8	Вістря крем'яне
41	Зелений Гай (1987) 5/4	ЛП, мідна платівка, ф-т мідної платівки, дерев'яна платівка
42	Зелений Гай (1988) 1/9	Ф/в («хлібець»)
43	Могила/1	ЛП
44	Східний 1/2 (о)	ф/в
45	Східний 4/7	ЛП, астрагал, к/в
46	Східний 4/11 (о)	ЛП (ф-т)
47	Гейківська-2 1/5	Скребачка
48	Гейківська-2 1/10	ЛП, 4 ф/в, Unio
49	Новолозуватка 1/7	ЛП, ф/в
50	Новолозуватка 1/18	а/стела, ф/в («хлібець»)
51	НГЗК 2/9	ЛП, ф/в, к/в
52	Харіна/4	Дерев'яна гирлига
53	Харіна/5	ЛП
54	Харіна/9	Віз
55	Харіна/10	Ножеподібна платівка
56	Веселі Терни 1/7	ЛП
57	Валявко 3/1	21 вістря стріли, крем'яний ніж, ф-т срібної стрічки, бронзова намистина (?), 96 кістяних намистин
58	Катеринівка 2/1	Проколка
59	ПнГЗК, Першотравневий кар'єр, 1/3	7 відщепів
60	к. Войково/1	«Залишки дерев'яних стеблин і перевитих джгутів» (жезл?)
61	к. Войково/17	Вістря стріли
62	Войково 1/13	ЛП, наконечник дротику
63	Долгінцево/10	ЛП, к/в
64	Широке 1/8	2 відщепи
65	Широке 1/15	Виріб у вигляді півкола, ратиці

Ямна культура середньої течії Інгульця

66	Широке 3/7	Вістря, товкач, абразив
67	Широке 3/14	Віз, ніж бронзовий, шило бронзове
68	Гостра могила/5	ЛП
69	Гостра могила/6(о)	Ікло, 10 намистин з пасти, Unio
70	Гостра могила/11	ф/в
71	Гостра могила 6/6	ЛП
72	Гостра могила 10/6 (о)	Сокирка, бронзовий ніж, ф/в
73	Зелений Гай (1999) 3/20	Ф/в («хлібець»)
74	Зелений Гай (1999) 4/10 (о)	Скребачка, к/в
75	Зелений Гай (1999) 4/11	Срібне кільце, срібна серга
76	Зелений Гай (1999), 5/2	Відщеп
77	Зелений Гай (1999), 5/9	ЛП
78	Зелений Гай (1999) 6/16	ЛП (ф-т), Unio
79	Зелений Гай (1999) 6/19	Unio
80	Дубова могила/2	Відбійник
81	Златоустівка 1/3	ЛП
82	Златоустівка 1/4	Відщеп, підвіски
83	Златоустівка 1/10	К/в
84	Златоустівка 1/11	ЛП, розтироч, кусочки залізної руди
85	Златоустівка 1/14	Unio
86	Златоустівка 1/15	Ф-т щелепи жуйної тварини
87	Златоустівка 1/18	ЛП
88	Златоустівка 2/2	ЛП (ф-т)
89	Златоустівка 2/3	ЛП
II ОГ		
90	Орджонікідзе 1/8	ЛП
91	Орджонікідзе 2/3	Бронзовий ніж
92	Орджонікідзе 2/7 (о)	а/стела, 2 стели, зуб коня
93	Орджонікідзе 2/13	Намисто з іклів, ратиці
94	Орджонікідзе 4/26	ЛП
95	Лук'янівка/1	Віз, кістяна шпилька, кістяне знаряддя
96	Лук'янівка/11	Ратиця кози-вівці
97	Лук'янівка/19	ЛП, зуб тварини
98	Приворотна балка 4/14	К/в
99	НКГЗК 1/6	К/в
100	Близнюки 5/2	ЛП, 4 к/в
101	Близнюки 5/5 (о)	Відщеп кременю
102	Родіонівка 7/5 (п)	2 ратиці

103	Камова могила/5	Віз, намистини з насіння, різці хижака, Unio
104	Камова могила/13	Відщеп, Unio
105	Камова могила 1/1	Намисто з 10 іклів
106	Довга могила/3 (о)	Відщеп, намистини, ф/в, к/в
107	Рибасово-2 4/9	3 а/стели, ЛП, к/в, 2 ратиці
108	Рибасово-2 7/2	ЛП
109	Рибасово-2 7/6	ЛП
110	Рибасово-2 7/9	2 ЛП
111	Зелений Гай (1988) 1/2	Ф/в
112	Ремонтирська могила/9	а/стела
113	Східний 4/2	Молоточкоподібна шпилька, ф-т гранітної зернотерки, ратиці
114	Розівка/3	ЛП
115	Олександрівка 4/6	ЛП
116	Веселі Терни 1/10	к/в
117	ПдГЗК промзона, 1/6	ЛП, шило бронзове
118	ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/16	Ратиці (9екз.)
119	ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/17	ЛП (2 ф-ти)
120	Широке 3/8	2 ЛП, 4 кістяні пронизки, 4 ікла
121	Широке 3/14	Віз, дротик (ніж?) бронзовий, шило бронзове
122	ПдГЗК, к.група 2 4/12	ЛП, 4 ікла
123	Гостра могила/11	Ф/в
124	Зелений Гай (1999) 5/7	Срібне кільце
125	Златоустівка 1/7	Підвіски з іклів
III ОГ		
126	Орджонікідзе 1/2	ЛП
127		
128	Орджонікідзе 2/5	Кістяна платівка
129	Орджонікідзе 4/32	КТ
130	Орджонікідзе 4/11	Ратиця кози-вівці
131	Орджонікідзе 4/12	К/в
132	Орджонікідзе 4/23	К/в
133	Лук'янівка/21	Ратиця кози-вівці
134	Близнюки 10/4 (о)	Виріб з діабазу, Unio
135	Близнюки 10/9	Проколка кістяна, вістря стріли кременя
136	Близнюки 10/14	ЛП, Unio
137	Близнюки 10/16	2 ратиці
138	Близнюки 10/21	ЛП

Ямна культура середньої течії Інгульця

139	ПнГЗК 1/16	Нуклеус, 4 абразивні камені, 3 випрямлячі древків, 17 платівок-відколів, 4 кінцеві скребачки, розтиральник
140	Рибасово 2/3	ЛП, к/в
141	Царева могила/15	Товкач циліндричної форми
142	Царева могила/18 (п)	Кістяна намистина
143	Рибасово-2 3/1	ЛП, к/в
144	Рибасово-2 3/2	Ф/в (циліндр)
145	Зелений Гай (1988) 1/7	К/в
146	Могила/2	Віз, ніж бронзовий, шило бронзове, ф/в
147	Недайвода 1/10	к/в
148	Недайвода 1/11	2 ЛП
149	Недайвода 1/12	Скребачка, намисто з пронизок та іклів, 15 ратиць, ф/в
150	Недайвода 1/14	Проколка, 4 Упіо
151	НКГЗК 2/2	Розтиральник
152	Харіна могила /2	Намисто з 15 різців
153	Катеринівка 2/7	ЛП, підвіска срібна, щелепа молодого кабана, зуб дрібного хижака
154	ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/9	ЛП, 3 пташині кістки
155	ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/19	ЛП
156	Широке 3/15	ЛП, ратиця
157	ПдГЗК к. гр. 2 2/5	ЛП, к/в
158	ПдГЗК к. гр. 2 4/1	ЛП
159	Рахманівка 4/7	Вістря
160	Рахманівка 4/15 (о)	Товкач, відщеп, к/в
Поховання з невизначеною ОГ		
161	Валове 1/8	Бронзове шило
162	Орджонікідзе 7/2	ЛП (2 ф-ти)
163	Близиюки 10/8	Ф-т щелепи, зуби дрібного хижака, ф/в
164	Близиюки 10/12	ЛП
165	Царева могила/13	ЛП, шило бронзове
166	Рибасово-2 2/1	ЛП
167	Рибасово-2 3/2	ф/в (циліндр)
168	Рибасово-2 6/3(о)	ЛП (ф-т)
169	Рибасово-2 7/2	ЛП
170	Зелений Гай (1987) 5/10	к/в

171	Недайвода 1/2	к/в
172	Гейківська-2 1/2	Упіо
173	Гейківська-2 1/5	2 ЛП
174	Новолозуватка 1/4	Ножевидна платівка
175	Новолозуватка 1/13	ЛП, 2 пронизки, підвіска з різця відщеп, ф/в («хлібець»)
176	Веселі Терни 1/1	Розтиральник
177	Веселі Терни 1/2	2 камені без обробки
178	ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/21	ЛП
179	Войково/16	ЛП
180	Широке 3/3	4 ікла, 2 пронизки
181	Розівка 1/8	Кусок авантюринового шпату
182	Гостра могила/7	ЛП (ф-ти)
183	ПдГЗ промзона 1/7	Розтиральник
184	ПдГЗ промзона 1/8	ф/в
185	Рахманівка 2/2	2 к/в
Колективні поховання		
186	Гейківська-2 1/4	Намисто з 8 іклів
187	Новолозуватка 1/26	ЛП, підвіска сланцева («квітка»), ф/в («хлібець»)
188	Веселі Терни 1/8	2 ЛП
189	Веселі Терни 1/9	ЛП
190	Широке 3/8	2 ЛП, 4 ікла, 4 трубчасті пронизки
191	Широке 5/1	2 скребачки
Укладки		
192	Близиюки 10/15	Вістря стріли крем'яне, ф/в
193	Войково/20	Наконечник дротику
194	Лук'янівка/12	Астрагали
195	Володимирівка 3/10 (о)	Ф/в
Кенотафи		
196	Орджонікідзе 2/6	ЛП
197	Орджонікідзе 4/21	2 ЛП, ф/в, к/в
198	ПдГЗК гр. 2 4/9	ЛП
199	Гостра могила 6/2	ЛП
200	Гостра могила 8/5	ЛП
201	Зелений Гай (1999) 5/1	ЛП, 2 пронизки, 11 зубів хижака, щелепа вівці, Упіо, ф/в («хлібець»)
202	Могила/4	к/в
203	Східний 4/1	КТ

2.7. Комбінації інвентарю

ЛП – ліпна посудина; а/стела – антропоморфна стела; ф/в – формована вохра; к/в – кусок вохри; КТ – кістки тварини

Таблиця 16

№ п/п	Комбінації інвентарю	Кількість поховань
1	А/стела	2
2	А/стела, 2 стели, зуб коня	1
3	А/стела, ф/в («хлібець»)	1
4	А/стели (3), ЛП, к/в, 2 ратиці	1
5	Астрагали	2
6	Бритва бронзова, вістря крем'яне	1
7	Бронзовий ніж	1
8	Виріб з діабазу, Unio	1
9	Виріб у вигляді півкола, ратиці	1
10	Відбійник	1
11	Відщеп	2
12	Відщеп, Unio	1
13	Відщеп, намистини, ф/в, к/в	1
14	Відщеп, підвіски	1
15	Відщепи (2)	1
16	Відщепи (7)	1
17	Віз	1
18	Віз, бронзова підвіска, різець, скребачка	1
19	Віз, дротик (ніж?) бронзовий, шило бронзове	1
20	Віз, кістяна шпилька, кістяне знаряддя	1
21	Віз, ЛП (ф-ти)	1
22	Віз, намистини з насіння, різці хижака, Unio	1
23	Віз, ніж бронзовий, шило бронзове	1
24	Віз, ніж бронзовий, шило бронзове, ф/в	1
25	Вістря стріли	5
26	Вістря стріли (21 екз.), крем'яний ніж, ф-т срібної стрічки, бронзова намистини (?), 96 кістяних намистин	1
27	Вістря стріли, 2 проколки	1
28	Вістря стріли, Unio	1
29	Вістря стріли, проколка кістяна	1
30	Вістря стріли, ф/в	1
31	Вістря стріли, товкач, абразив	1
32	Голка мідна, ф/в (циліндр), к/в	1
33	Дерев'яна гирлига	1
34	Дерев'яна посудина, 2 ф/в	1
35	Знаряддя з трубчасті КТ	1
36	«Залишки дерев'яних лжгутів» (жезл?)	1
37	Ікло, 10 намистин з пасти, Unio	1
38	4 ікла, 2 пронизки	1
39	к/в	12
40	2 к/в	1
41	Камені без обробки	1
42	Кільце бронзове	1

43	Кільце срібне	1
44	Кільце срібне, серга срібна	1
45	Крем'яний відщеп	1
46	Крем'яний різець, 4 кістяні трубочки, Unio	1
47	КТ	3
48	Кусок авантюринового шпату	1
49	Кусок озалізованого кварциту	1
50	Кусок озалізованого пісковика	1
51	ЛП	30
52	ЛП (2 ф-ти)	3
53	ЛП (ф-т)	4
54	ЛП (ф-т), Unio	1
55	ЛП (ф-т), к/в	1
56	ЛП, 2 к/в	1
57	ЛП, 2 пронизки, 11 зубів хижака, шелепа віви, Unio, ф/в («хлібець»)	1
58	ЛП, 2 пронизки, підвіска з різця, відщеп, ф/в («хлібець»)	1
59	ЛП, 3 пташині кістки	1
60	ЛП, 4 ікла	1
61	ЛП, 4 к/в	1
62	ЛП, 4 ф/в, Unio	1
63	ЛП, 6 бронзових платівок	1
64	ЛП, Unio	1
65	ЛП, астрагал, к/в	1
66	ЛП, зуб тварини	1
67	ЛП, к/в	6
68	ЛП, мідна платівка, ф-т мідної платівки, дерев'яна платівка	1
69	ЛП, наконечник дротику	1
70	ЛП, підвіска сланцева («квітка»), ф/в («хлібець»)	1
71	ЛП, підвіска срібна, шелепа молодого кабана, зуб дрібного хижака	1
72	ЛП, ратиця	1
73	ЛП, розтирач, кусочки залізної руди	1
74	ЛП, ф/в	1
75	ЛП, ф/в, к/в	1
76	2 ЛП	4
77	2 ЛП, 4 трубчасті пронизки, 4 ікла	2
78	2 ЛП, ф/в, к/в	1
79	Намистина кістяна	1
80	Намисто з 8 іклів	1
81	Намисто з 10 іклів	1
82	Намисто з 15 різців	1
83	Намисто з іклів, ратиці	1
84	Ножеподібна платівка	1
85	Нуклеус, 4 абразивні камені, 3 випрямлячі дерев'яні, 17 платівок-відколів, 4 кінцеві скребачки, розтиральник	1

Ямна культура середньої течії Інгульця

86	Нуклеус, розтиральник гранітний, ф/в	1
87	Підвіски з іклів	1
88	Платівка кістяна	1
89	Платівка ножевидна крем'яна	1
90	Поколка, 4 Unio	1
91	Проколка	1
92	Проколка кістяна, 2 к/в, Unio	1
93	Ратиці (2), 4 дрібні КТ	1
94	Ратиці (2)	2
95	Ратиці (9)	1
96	Ратиця	3
97	Pig	1
98	Розтиральник	3
99	Скребачка	3
100	Скребачка, к/в	1
101	Скребачка, намисто з пронизок та іклів, 15 ратиць, ф/в	1

102	Скребачки (2)	1
103	Сокирка, бронзовий ніж, ф/в	1
104	Стела, 2 скребачки, скобель, ф/в («хлібець»)	1
105	Товкач циліндричної форми	1
106	Товкач, відщеп, к/в	1
107	Ф/в	9
108	Ф/в («хлібець»)	3
109	Ф/в («хлібець»), 4 к/в	1
110	Ф/в (циліндр)	2
111	Ф-т щелепи жуйної тварини	1
112	Ф-т щелепи, зуби дрібного хижака, ф/в	1
113	Шило бронзове	1
114	Unio	3
115	Unio (ф-ти)	1

3. Поховання з особливим обрядом

3.1. Кромлехи

На Криворіжжі досліджено 5 курганів з кромлехами, спорудженими навколо ямних поховань. Наводимо їхній опис у послідовності з півночі на південь.

Недайвода, одиночний курган

Розташовувався біля західної околиці села, на першій терасі, в 200м від лівого берега р. Інгулець (рис. 1). На час дослідження насип мав висоту 0,5м, діаметр 28м. Поверхня ушкоджена сучасними ямами. Пам'ятка розкопувалася вручну із залишенням однієї центральної бровки. Стратиграфічними спостереженнями виявлено, що курган зведено в один прийом, при цьому був перекритий «вісімковидний» у плані кромлех, який не був пов'язаний з похованнями (рис. 5.7). В подальшому в середині кромлеху було здійснене ямне поховання 4, а за кромлехом (у ПдС секторі) – поховання 7. У межах більшої (східної) частини було впушено катакомбне і 4 поховання доби пізньої бронзи. Насип складений з темно-сірого грудкувато-зернистого чорнозему. Материнська порода починалася з глибини 1,0м.

Кромлех в плані «вісімковидний», орієнтований у напрямку С-З (рис. 38.1,2). Складався з двох кам'яних кілець, які близько підходили одне до одного, але не з'єднувалися. Діаметр східного кола складав 9,0м, західного – 6,0м. З плит, які стояли вертикально у канавці шириною 0,35-0,5м, глибиною 0,3-0,4м, збереглися тільки дві висотою 0,9м і 0,86м, та нижня частина третьої. Ширина брил коливалася від 0,56м до 0,75м, середня товщина 0,2м. Про можливу наявність інших свідчить заповнення канавки дрібними уламками, які слугували для вертикальної фіксації. Куски граніту мали довжину від 0,1м до 0,35м. Якщо припустити, що середня ширина плит складала 0,6м, то їх мало бути не менше 40 штук.

У центрі кромлеху, на давній поверхні, зафіксовані залишки прямокутної викладки розмірами 2,5х1,5м, орієнтованої з ПнЗ на ПдС. Вона складена з кусків граніту розмірами 0,15-0,25м у поперечнику, на кутах – до 0,3м. Грунт на ДП посипаний червоною вохрою, а в межах конструкції виявлено кусок формованої вохри розмірами 12х7х6см. Викладка, вірогідно, мала культовий характер.

Західне кільце діаметром 6,0м було гіршої збереженості, так як його західна частина знаходилася поза межами сучасного насипу. Цілих плит не було. В канавці виявлені уламки, що фіксували низ плит.

Їх поперечник складав 0,1-0,28м. У західній половині цього кільця знаходилася округла яма діаметром 0,55м, глибиною 0,28м, у придонній частині якої знаходилися дрібні кам'яні уламки. Поруч з ямою лежала переламана надвое гранітна стела. Друга, антропоморфна стела знаходилася в двох метрах на Пн від місця зближення кілець. Антропоморфна стела прямокутних обрисів, краї грубо оброблені, розміри 1,63х0,8х0,18м. Голова виділена прямокутним виступом висотою 0,12м, плічка сплюснені, асиметричні. Нижня частина звужується й загострюється. Вірогідно, спочатку вона стояла між кільцями, де були залишки викладки з розривом в 0,75м, який відповідає ширині нижньої частини стели (рис. 38.3,4).

У межах меншого кільця знаходилася овальна в плані яма, 0,5х0,3м, глибиною 0,28м від ДП. У придонній частині виявлено деревні вуглики. З Пд біля ями розташовувалася овальна в плані пляма попелу, 0,5х0,35м, товщиною 2-3см, що вміщувала деревні вуглики. Друга яма була в 0,7м на Пд від центру, за межами східного кільця. В плані вона підпрямокутна, 0,65х0,4м, витягнута з Пн на Пд. У чорноземному заповненні зустрічалися куски випаленої до червоного кольору глини. Кострище, що було поруч, овальне, 0,5х0,35м, товщина попелу до 2см. Можливо, маємо святилище, яке повторює міфологічний прецедент боротьби Індри і Врітру. Так, планіграфічне положення розбитої стели може відповідати голові змія, а дуга з дрібного каміння – його хвосту. Антропоморфна стела, яка роз'єднала кільця – переможець Індра. Побиті й відсутні брили – тіло Врітру [Рігведа. I, 32,3; I, 32,7].

Новолозуватка, курган 1

Одиночний курган висотою 1,2м, розмірами 19м(С-З)х28м(Пн-Пд) розташовувався на вододілі лівого берега р. Бокова (зараз півострів у Карачунівському водосховищі). Висота рельєфу складала 75м. Пам'ятка знаходилася в 3,0км на Пд від с. Новолозуватка, на території дачного кооперативу Центрального ГЗК (рис. 1).

Курган розкопувався вручну із залишенням двох взаємно перпендикулярних бровок. В кургані досліджено 38 поховань (з них 5 ямних) і одна культова площадка в центрі.

Співставлення стратиграфічних розрізів кургану (рис. 37.1,2) дозволяє виділити в ньому 4 будівельні

горизонти: кромлех, який включав стели, та три послідовних насипи.

Спочатку на рівні ДП було викопано рів розмірами 14,7х16,7м(З-С). Він у перетині коритоподібний, глибиною 0,35-0,45м, шириною по дну від 0,3м до 0,6м. В ньому через 45° було вертикально встановлено 8 стел з вапняку та граніту. Слід зазначити, що та, яка знаходилася на півдні (А=180°), була антропоморфною.

Антропоморфна стела 1 (рис. 37.3) з вапняку знайдена у заповненні катакомбного поховання 39 і, вірогідно, була використана як затулка. Спочатку вона стояла перед входом у святилище. Простір між стелами був закладений кусками граніту та вапняку на висоту до 0,7м (реконструкція). Вхід був зроблений з ПнС. У проході шириною до 2,7м була встановлена прямокутна плита 1 розмірами 0,80х0,70х0,18м, орієнтована по лінії С-З. Вдвозж її коротких стін на глибину 0,2м було вкопано по дві пласкі плити 0,65х0,4х0,15м та 0,6х0,37х0,17м. Із заходу на відстані 0,4м розташовувалася підпрямокутна плита 1,1х0,85х0,15м. Вона лежала на меншій плиті 0,6х0,4х0,12м. Зверху велика плита по периметру була обкладена дрібними уламками. Вірогідно, комплекс тривалий час використовувався як святилище. На користь цього, крім архітектури, говорить розташування його на доміантній висоті та в безпосередній близькості від води. Варіант реконструкції святилища наведений на рис. 37.14.

Плита 1, підпрямокутної форми, без слідів обробки, гранітна, 0,8х0,7х0,18м.

Плита 2, підпрямокутної форми, одна з коротких сторін округлена, сліди сколювання, гранітна, 1,1х0,85х0,15м.

Стела 1, вапнякова, 1,07х0,75х0,22м. Голова виділена у вигляді прямокутного виступу висотою 12см, низ оброблений під клин. На передній стороні на лівій частині грудей на глибину 2-3см вибито зображення раннього Місяця, розмірами 0,4х0,1м, глибиною 2-3см (рис. 37.7).

Стела 2, гранітна, підпрямокутна, 0,92х0,63х0,19м, низ злегка звужений і загострений під клин (рис. 37.8).

Стела 3, підтрикутної форми, 1,0х0,82х0,23м. Голова виділена у вигляді невисокого (5см) трапецієвидного виступу. Низ звужений до 0,3м і загострений під клин (рис. 37.9).

Стела 4, видовжено-прямокутної форми гранітна плита, 1,0х0,16х0,20м. Верхня частина мала трапецієвидний виступ, 27х15см, низ загострений з одного боку та звужений на клин (рис. 37.10).

Стела 5, гнейсова, у вигляді видовженої прямокутної плити, 1,12х0,98х0,18м. Верхня частина мала незначний плаский виступ ("голова") і скошені плічка довжиною 15см та 8см. Низ загострений з одного боку та сколотий під клин (рис. 37.11).

Стела 6, прямокутна гранітна плита, 1,11х0,46х0,16м. Верхня частина мала численні відколи й була дугоподібно випуклою. Низ клиновидної форми, загострений на лінії повздожньої вісі (рис. 37.12).

Стела 7, підпрямокутна плита гнейсу, що звужувалася до низу на клин. Верхня частина рівна, відкол злегка скошений, 1,02х0,6х0,15м (рис. 37.13).

Стела 8, гранітна масивна плита підтрикутної форми, що звужувалася вгорі та завершувалася невисоким (5см) трапецієподібним виступом шириною 0,2м. Плічка покати, довжиною 15см. Низ плитчастий, широкий. По всій довжині стели проходить кварцова жила. Розміри 1,73х0,72х0,23м (рис. 37.3).

Стела 9, гнейсова плита підпрямокутних обрисів, краї округлені, розміри 1,1х0,5х0,18м (рис).

Насип 1 споруджений в межах кромлеху. Його можна пов'язати з вогнищем (поховання 31), здійсненим на рівні ДП. Насип в плані еліпсоподібної форми, 11,4х10,0м, орієнтований у напрямку Пн-Пд. Він складався з чорноземно-суглинистого ґрунту з ха-

рактерними плямами у вигляді неправильних овалів і багатокутників з глиняною окантовкою. Велика кількість кротовин і уламків каміння була зосереджена у нижній частині насипу, який досягав висоти 1,0м.

Насип 2 у східному секторі обмежувався ровом (кромлехом), а у західному та ПдС секторах виходив за його межі на 1-2,7м. Він перекривав попередній. В плані круглий, діаметром 17,4м. Ґрунт складався з грудкувато-зернистого темно-сірого чорнозему зі світлими плямами, незначна кількість кротовин. Потужність насипу досягла 0,4-0,5м. Його спорудження можна зв'язати з похованням 4 ранньоямного часу, яке було зруйноване пізньоямним похованням 5.

Насип 3 завершив формування кургану, довівши його розміри до 25м(Пн-Пд)х21м(З-С). Можливо, він мав кільцевий характер. Складався з темно-сірого м'якого грудкувато-зернистого чорнозему з темними плямами. Його спорудження можливо зв'язати з ямним похованням 5.

Кривий Ріг, курган 1 «Зеленгосп»(рис. 39.1-4).

Місце розташування кургану – доміантна висота вододілу (68м) лівого берега р. Інгулець (Карачунівське водосховище) і правого берега р. Саксагань. До водосховища (на захід) відстань складала 1,0км, до р. Саксагань – 3,1км. Від к. 1 в 0,22км на ПдЗ знаходиться курган Брильова могила висотою 3,0м.

Курган 1 на час розгортання розкопок був частково зруйнований внаслідок земляних робіт, пов'язаних з будівництвом теплиць. Найбільше постраждав західний сектор насипу, де чорнозем був вибраний до рівня денної поверхні. В результаті будівництва були частково оголені плити кромлеху. Висота насипу складала 1,4м, розміри по лінії північ-південь 43м, із заходу на схід 37м.

На півночі підніжжя первинного насипу лежало нижче рівня ДП – результат вибірки ґрунту при її спорудженні. Поховальний ґрунт залягав на глибині 1,53м від УЦ. До глибини 0,3м це був темно-сірий з коричневим відтінком, грудкувато-зернистий чорнозем, який поступово замінювався буровато-темно-сірим, а на глибині близько 1,95м переходив у буро-пальовий суглинок, а згодом і в материкову породу.

Основне поховання 2 відносилось до ямної культури. З ним безпосередньо пов'язаний кромлех, середнім діаметром 7,5м, споруджений на ДП. Викид був рівномірно розсіяний всередині кам'яного кільця. У первинний насип було впущене поховання 1 ямної культури. У кургані також виявлено два катакомбних і два поховання культури багатопружкової кераміки.

Кромлех, переважно з плит залізного кварциту і граніту, зведений на рівні ДП (рис. 39.3). Його діаметр у напрямку захід-схід – 8,0м, північ-південь – 7,5м. Частина плит на західній дузі була зрушена зі своїх гнізд і на час розкопок знаходилася на поверхні. Чотири таких плити було зафіксовано, з них три – із залізного кварциту. Розміри: 1).1,65х0,68х0,41м; 2).1,60х0,79х0,31м; 3).1,73х0,76х0,29м; гранітна – 1,42х1,06х0,37м. Їх місцезнаходження виявлене за підпірним камінням.

Кромлех над рівнем ДП мав висоту від 0,6м до 1,0м. Плити вкопані в ґрунт до 0,5м. Від рівня денної поверхні верхи деяких плит знаходилися на глибині від 5 до 20см, а деякі були оголені в результаті земляних робіт. Найбільш часто зустрічалися брили у вигляді неправильного прямокутника, неправильної трапеції, бочкоподібні та ромбічні. Кромлех мав два розриви: з півдня в 1,5м і зі сходу – в 2,3м шириною. Проміжки між плитами заповнені меншими уламками, а для кращої фіксації спереду і ззаду були вбиті пласкі камені довжиною до 0,4м.

Після поховання 2 кромлех був заповнений всередині землею майже до верху, а по зовнішньому ободі – на висоту 0,5-0,7м. На торці плит і на земляне заповнення були покладені пласкі камені довжиною від 0,5 до 0,7м і

Ямна культура середньої течії Інгульця

товщиною до 0,45м, які утворили кам'яне кільце шириною від 0,5м до 0,7м. На східній стороні, за кромлехом, на рівні ДП знаходився розсип уламків залізного кварциту і граніту 0,2-0,4м у поперечнику. Вірогідно, вони використовувалися для заповнення проміжків між плитами (рис. 39.2).

Поховання 2, основне (рис. 39.4), розташовувалося на відстані 4,3м на ПдЗ від УЦ. На глибині 1,25м зафіксовано перекриття з дев'яти кам'яних плит, покладених впоперек ями. Східну частину камери перекривала підпрямокутна вапнякова плита розмірами 1,50х1,30х,015м, вона мала сліди обробки. Із заходу до неї примикали 8 необроблених плит і каменів залізистого кварциту. Найбільша з них розмірами 1,5х0,4х0,3, інші до 0,5м завдовжки. Глиняний викид з поховання був рівномірно розпорошений по всьому простору кромлеху. Яма прямокутної форми зі злегка округленими кутами, 1,4х0,8х0,8м, орієнтована по вісі схід-захід. У чорноземному заповненні зустрічалися плахи перекриття. На дні камери (-2,23м) знаходився скелет дорослої людини поганої збереженості. Кістяк орієнтований на схід. Руки злегка зігнуті у ліктях і витягнуті вздовж тулуба, ноги завалені вправо. На кістках сліди посипки вохрою, по дну – залишки рослинної підстилки.

Первинний насип, споруджений над похованням 2, мав округлу в плані форму, розміри 19(С-3)х17м (Пн-Пд) при висоті до 0,5м, був складений з гумусного чорнозему в центрі (біля кромлеха), а по краях – із чорнозему з домішкою суглинку. Суглинок попав у насип при виборці ґрунту біля підніжжя кургану. У профілях центральної бровки з півночі чітко простежувався рів шириною до двох метрів при глибині 0,3м від ДП. Насип перекрив кромлех до 2/3 висоти плит.

Другий насип мав максимальну потужність на Пн до 1,2м, в плані овальний, витягнутий зі сходу на захід на 27м, по лінії північ-південь – на 24м. Складався з сірого чорнозему з домішкою суглинку (він перекривав ямне поховання 1, впусне з північного сходу в полу первинного насипу).

Третій насип, товщиною до 1м на Пн та до 0,5м – з Пд, мав у плані овальну форму і був витягнутий по вісі Пн-Пд на 29м, захід-схід – 35м. Був складений з чорнозему з домішкою суглинку і грудок глини, в середньому 3-5см у поперечнику. Він перекривав катакомбне поховання 3, яке було впусне з ДП, в 5м на Пн від попередньої досипки. Мав кільцевий характер.

Четвертий насип складався зі щільного дрібнозернистого темно-сірого чорнозему. Мав кільцевий характер і закінчив формування кургану. Максимальна товщина його досягала 0,7м біля краю попереднього.

Діаметр, через руйнацію, визначити не вдалося. Можливо, він зв'язаний з похованням КБК № 5.

Слід також мати на увазі, що насипи 3 і 4 могли стати кільцевими завдяки зносу ґрунту з вершини при їх невеликій товщині.

Рибасово-2, курган 7

Пам'ятка розташовувалася на першій терасі лівого берега р. Саксагань (зараз Кресівське водосховище). Висота кургану складала 2,0м від ДП. Розкопаний у 1976 році співробітником Криворізького історико-краєзнавчого музею Г.Г.Михайлюком. Автор дав схематичний опис стратиграфії, не зупиняючись на кромлеху.

Згідно з Г.Г.Михайлюком, первинний насип висотою 0,6м, діаметром 6м був пов'язаний з енеолітичною могилою 13. Вказане поховання має всі хрестоматійні ознаки ямного, за яке ми його вважаємо. Кромлех з брил граніту висотою 1,5-1,6м, шириною 0,5-0,6м мав діаметр 6,0м, у центрі – вказане захоронення 13 (рис. 38.5-9).

Другий насип пов'язаний з ямними похованнями 2, 4, третій – з ямними похованнями 5, 6, 7, 8, 9, четвертий зроблено над похованнями 1, 10 доби бронзи. Загалом у кургані досліджено 13 поховань: 8 ямних, 2 – доби пізньої бронзи.

Польові замальовки двох секторів кромлеху показують, що внизу він заглиблений на 0,4м, плити фіксувалися дрібними уламками. Частина брил 0,4-0,6м у поперечнику покладена на верхні гребені плит з великим просвітом, без розривів (рис. 38.8).

Широківський район, с. Зелений Гай. Курган 1.

Курган 1 входив до групи з 6 насипів, що знаходилися на схід від с. Зелений Гай, на плато правого берега р. Інгулець. Всі насипи витягнуті в лінію у напрямку Пн-Пд. На час розкопок курган розорювався, мав висоту 1,2м, діаметр 50м (рис. 39.5). Давня поверхня залягала на глибині 1,65м. Під насипом виявлено 15 поховань, з них 5 – ямних. Під насипом знаходився кромлех, пов'язаний з ямним похованням 9. Для вивчення стратиграфії було залишено 9 бровок. Визначено, що курган споруджено в три етапи.

Первинний насип зведено над ямним похованням 9, впусненим з рівня ДП. Його діаметр складав 7,5-8м і обмежувався кромлехом. Внутрішній простір кромлеха був заповнений ґрунтом, взятим з ровику та дерново-грязовими вальками. Згодом за межами кромлеха було влаштоване ямне поховання 4, викид з якого також знаходився на ДП. З ним пов'язаний другий насип, який повністю перекривав попередній і збільшив діаметр до 16м.

Таблиця 17

№ п/п	Назва пам'ятки	Розміри кромлеха, м	Матеріал	Кількість брил	Стели
1	Недайвода, одиночний курган	Д ₁ =9,0 Д ₂ =6,0 (8-видний)	граніт	не менше 40	а/стела стела
2	Новолозуватка, к. 1	14,7х16,7	граніт, вапняк, гнейс		а/стела, 9 стел, 2 плити
3	Зеленгосп к. 1	8х7,5	залізистий кварцит, граніт		
4	Рибасово-2 к. 7	6	граніт		
5	Зелений Гай (1999) к. 1	6х7,5 (внутр.) 7х8,5 (зовн.)	залізистий кварцит		а/стела?

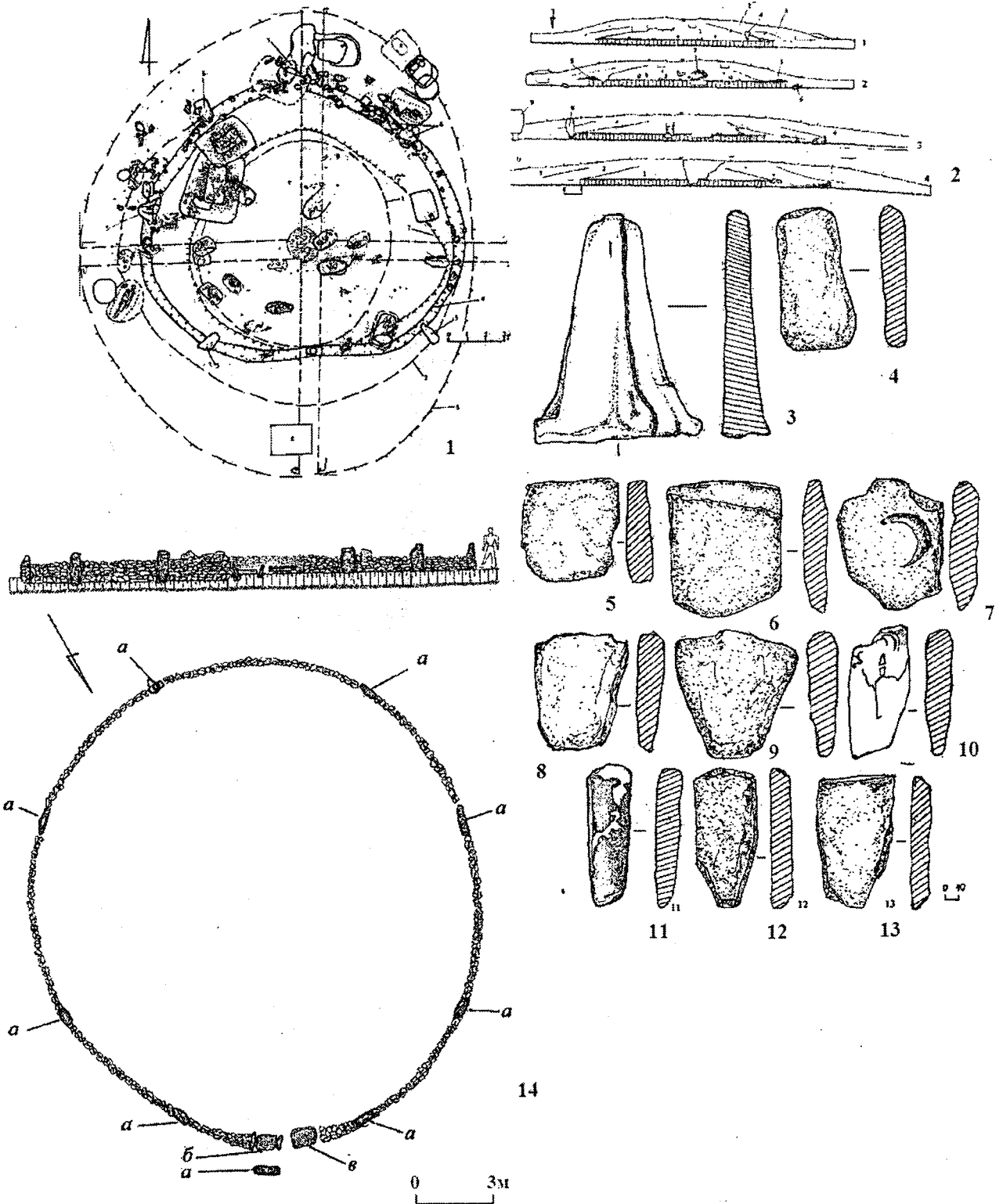

Рис. 37. Кромлек кургану 1 біля с. Новолозуватка Криворізького району: 1 – загальний план кургану; 2 – профілі бровок кургану з показом структурних особливостей насипу (1-3 – насипи; 4 – стела; 5 – місце, де лежала стела; 6 – рів; 7 – камені; 8 – чорноземний викид; 9 – ємність для води); 3-13 – стели з кромлеху; 14 – графічна реконструкція кромлеху (автор – О.О.Мельник) (а – стели, б – плита, в – плита).

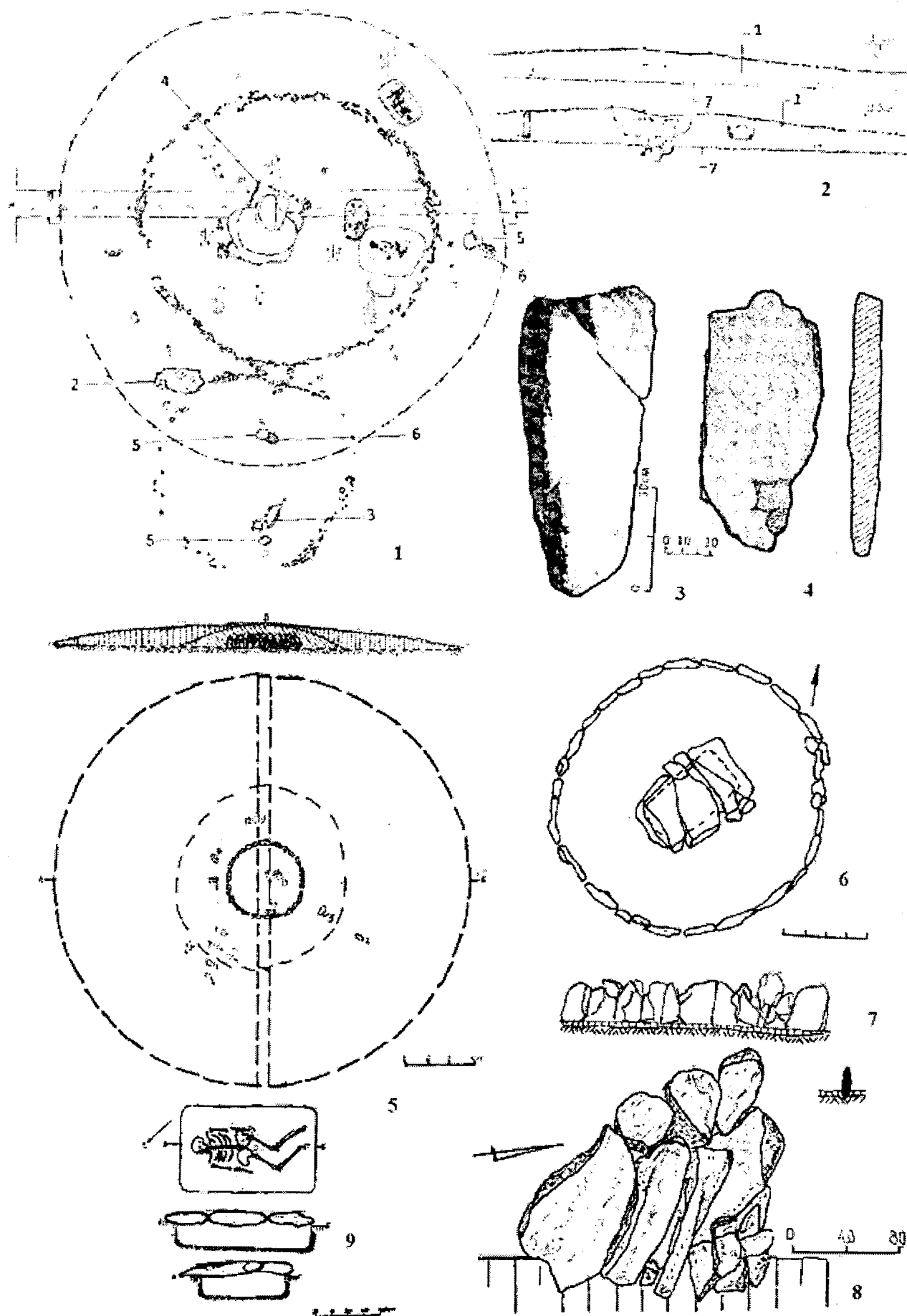

Рис. 38. Кромлехи: 1 – загальний план одиночного кургану 1 біля с. Недайвода; 2 – профілі центральної бровки; 3, 4 – стели з кромлеху; 5 – загальний план кургану 7 к. г. Рибасово-2; 6 – план кромлеху з кургану 7 к.г. Рибасово-2; 7 – північна сторона кромлеху; 8 – східна ділянка кромлеху; 9 – план поховання 13.

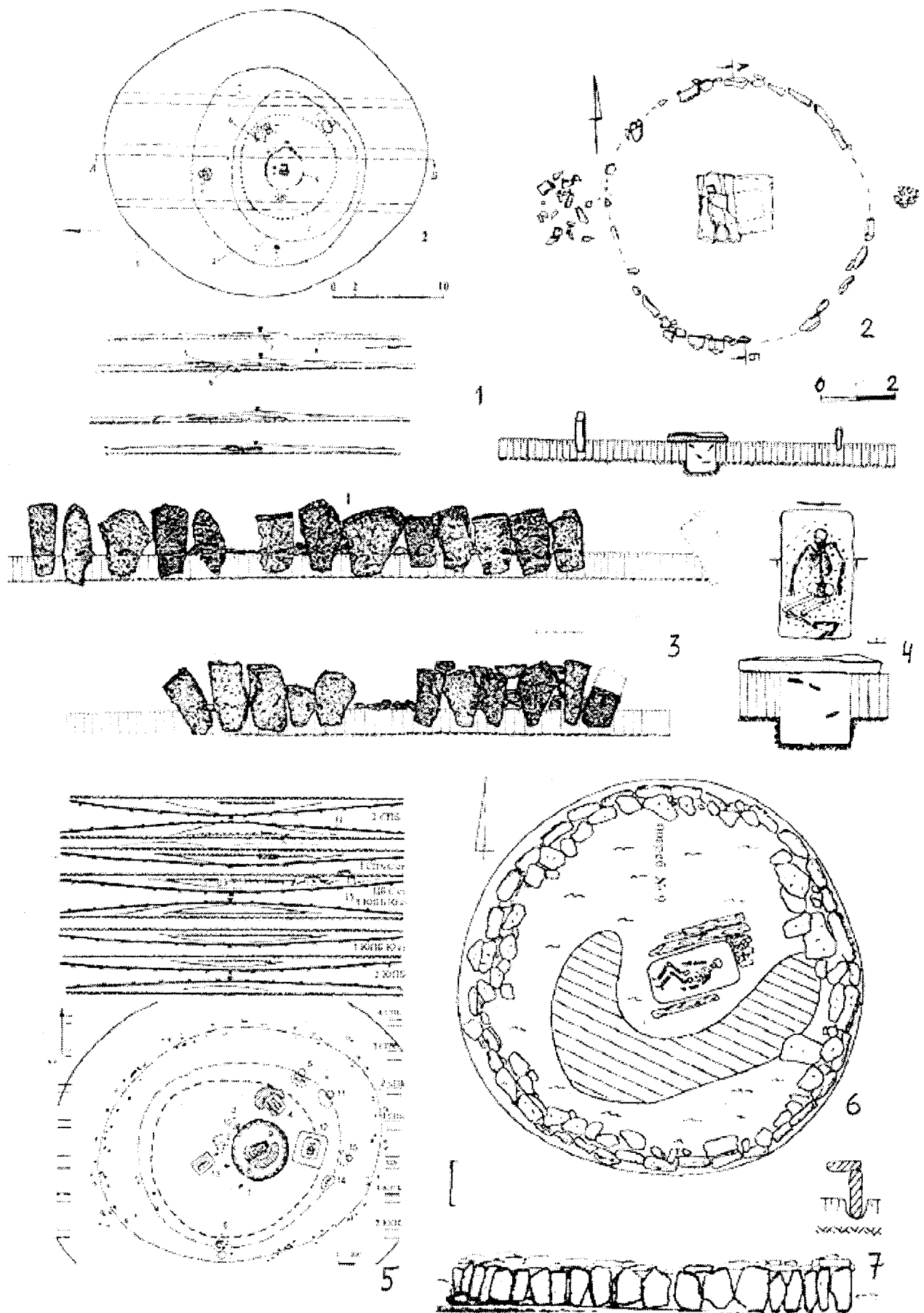

Рис. 39. Кромлехи: 1 – загальний план кургану 1 «Зеленгосп»; 2 – план кромлеху з кургану 1 «Зеленгосп»; 3 – внутрішня розгортка кромлеху; 4 – план і перетин поховання 2; 5 – загальний план і профілі бровок кургану 1 біля с. Зелений Гай Широківського району; 6 – план кромлеху; 7 – вид частини кромлеху збоку.

3.2. Кам'яні ящики

Досліджено 10 поховань у кам'яних ящиках у дев'яти курганах (рис. 40-45).

Одне було основним (Довга могила/3, II ОГ), одне – зроблене з рівня ДП за межами первинного насипу (Зелений Гай (1987) 5/4), два були впускними після енеолітичних (Долгінцево/5, Зелений Гай (1999) 6/6) – відповідно 2 і 10 могил), інші – впускні після ямних. У 7 курганах крім ящиків було ще по 1, 2, 4, 5 ямників, а в двох – 8 (курган Войково) і 9 (Зелений Гай (1999)/6).

Чотири захоронення дорослих, одне дитяче та одне – підлітка відносяться до I ОГ, два дорослих – до II ОГ та ще одне – до III ОГ. Положення одного дитячого не визначено. Переважає орієнтація у східному секторі (ПнС-С-ПдС) – шість випадків. Три направлені на захід, один – на північ.

В одному кургані було 2 дитячих захоронення в ящиках (Рахманівка, курган 4, поховання 4 і 9), один мав розпис.

Не виявлено жодного колективного поховання в ящиках.

Будівельним матеріалом слугували плити з вапняку, аркозового пісковика, кварцитів, зеленого сланцю, граніту, залізної руди («синьки») – всі породи місцевого походження. Стіни складалися з чотирьох плит (два випадки), шести плит (два ящики), з семи – два ящики, з восьми – два, з десяти – один, з чотирнадцяти – один. У шести ящиках в коротких стінах використано по одній плиті, в чотирьох – по дві. Всі плити з вапняку оброблені, бічні сторони підігнані впритул, а в одному випадку (курган Войково) в чотирьох плитах зроблено пази. Верхні краї ретельно вирівняні по висоті. В чотирьох ящиках дном слугували плити, в шести – грунт, причому в п.2 (НКГЗК, к.2) була зроблена земляна «подушка». Внутрішні розміри ящиків відповідають першій, другій (8 поховань) і третій розмірним групам ґрунтових могил.

У шести захороненнях (з них 5 – дорослих) виявлено інвентар: ліпна чаша, бронзова накладка, виріб з каменю (розтиральник?), крем'яний відкол, формована вохра, намистини, ріг, виріб з дерева (жезл?).

Вохра на дні та кістяках була в 7, а формована – у двох похованнях.

Підстилка у вигляді білого та коричневого тліну збереглася в 7 ящиках, сліди посипки крейдою – в двох, а вуглики – в одному захороненні.

У чотирьох вапнякових ящиках виявлено внутрішній розпис стін вохрою у вигляді геометричних орнаментів, складовими елементами яких були перехресні прямі лінії, трикутники, кути, зигзаги, групи крапок, а в одному (із залістого кварциту) на всіх плитах зображено «дерево життя». Свого часу такі поховання атрибутовались належністю до кемі-обинської культури. Зараз ми схилиємося до думки, що дану групу пам'яток слід розглядати як складову ЯКІО [11, с. 30, 49]. Про можливість вживання ямниками розпису кемі-обинського типу свідчить плита з перекриття поховання 3 кургану 1 (ПнГЗК, Першотравневий кар'єр), розкопаного Л.П.Криловою в 1969 р.) [21]. Знаки орнаментів ще не розшифровані, але знайдено спільні елементи для декількох розписів.

Помічено, що в курганах з ящиками не буває поховань з возами.

Треба відзначити, що на досліджуваній території поховання в ящиках були розташовані досить рівномірно. Наводимо їх опис з півночі на південь.

Північний ГЗК, 1/14 (рис. 40).

Розташовувалося в 9,5м на Пд від УЦ (А=171°), на глибині 5,63м. Частина перекриття простежена

в товщі центральної бровки, воно знаходилося на глибині 1,5м від поверхні насипу. Заклад складався з плит аркозового пісковика і червоного граніту. В плані займав підпрямокутну площадку розмірами 3,0х2,7м, орієнтовану по лінії СПнС-3ПдЗ. Заклад мав певні конструктивні особливості: в центрі знаходилися великі плити багатоплощового перекриття, частина яких просіла в заповнення камери, а деякі переламалися під тиском ґрунту. Основне перекриття ящика складалося з 4 плит, дві з яких, що були в західній частині, переломилися та просіли до дна. Плити мали наступні розміри (зі сходу на захід): 1). 1,53х1,67х0,29-0,15м, в плані близька до паралелограму; 2). 1,36х0,50х0,15-0,17м, підпрямокутна; 3). 1,31х0,50х0,10-0,15м, підпрямокутна, переломила надвое; 4). 1,72х0,58х0,17-0,25м, розламана. По зовнішньому периметру камери знаходилася обкладка з дрібних уламків від 0,3м до 0,8м у поперечнику, які лежали в 2-3 шари. Під ними розташовувалися плити більших розмірів. Останніми з трьох сторін, крім південної, був обкладений кам'яний ящик. На заході лежали три плити, які частково перекривали одна одну: з Пн – три, зі сходу – одна. Для зручності вони позначені буквами українського алфавіту, починаючи з ПдЗ кута ящика. Розміри плит:

- А). 1,0х0,43х0,10-0,14м, підпрямокутної форми;
- Б). 1,32х0,70х0,18м, підтрикутна;
- В). 1,0х0,43х0,10-0,14м, неправильно-овальна;
- Г). 0,73х0,61х0,18м, підтрикутна;
- Д). 0,95х0,61х0,12м, підпрямокутна;
- Е). 1,08х0,51х0,13м, підтрикутна;
- Є). 1,21х0,62х0,12м, сегментовидна.

Плити знаходилися на глибині 1,43-1,79м від поверхні насипу (4,45-4,80м від УЦ). Яма для ящика мала орієнтовні розміри 3,0х2,4м, глибину 0,8м – тобто відстань між стінами ями і ящика складала біля 0,4м. За розмірами ящика були викопані канавки шириною 15-20см, глибиною 30-35см, які були залиті грязьовим розчином. Після фіксації плит проміжок між ними і ямою був заповнений ґрунтом, на який клялися брили каменю. Яма поверх ящика була перекрита циновою, яка фіксувалася за допомогою кілків, забитих під кутом, близьким до 80°. Отвори в плані овальні, 4,0х2,5см, глибина 17-21см. У західному секторі на грязьовій обмазці зафіксована фактура стебел – вони мали діаметр 3-5мм. В середньому через 3см проходили поперечні скріплюючі шнурки. Циновка виходила за межі ями приблизно до 0,3м. Волокна орієнтовані поперек ящика. Зверху циновка притискалася до землі пласкими каменями. Вона фіксувалася за допомогою кілків, три отвори від яких були виявлені у ПдС, ПнЗ і 3 стіні на довгій вісі ящика. Коли підняли плиту розмірами 0,7х0,4х0,09м, яка знаходилася в ПдС куту ями, то під нею, на рівні впуску (-3,5м від УЦ), виявлено отвір від кілка, який мав прямокутні обриси, розмірами 2,9х2,5см, забитий під кутом 80° на глибину 21см. Другий, на протилежному кінці ділянки, також був забитий косо. Слідів тліну в ямках не зафіксовано.

Поховання здійснене в ящику, складеному з 10 підпрямокутних плит граніту, аркозового пісковика і однієї – з залізної руди («синька»). Розміри плит ящика (з ПнЗ кута, за годинниковою стрілкою, максимальні): 1). 116х70х9-11см; 2). 132х76х12см; 3). 134х62х11см; 4). 112х34х10см; 5). 106х72х9см; 6). 110х64х14см; 7). 116х77х12см; 8). 111х82х20см; 9). 110х97х10см; 10). 116х76х14см (рис. 40.2,3). Північну стіну складали плити 1-3, східну – 4-6, південну – 7-8, західну – 9-10. Більшість плит мала прямокутні обриси, деякі – загострений низ (плити 4, 5, 7), інші, крім плити 4

(підтрикутної) – з рівним обрізом. Глибина до верхніх граней плит від поверхні насипу складала 1,62-1,84м (-4,7м від УЦ в середньому). Ящик впущений з поверхні досипки 2. В плані він мав прямокутну форму, яка в результаті просідання перекриття деформувалася. Внутрішні розміри ящика по дну складали 1,88х0,94м, зовнішні – 2,22х1,60м. Всі стіни мали розширення вгору, крім короткої східної. Нижні краї плит були вставлені в «подушку» з добре відмуденого гумусу. Товщина «подушки» складала 8-10см. В кутах – грязева обмазка до 35см, захоплювала половину висоти стиків. Шаром грязі також було промазано дно ями. Для вирівнювання плит під торці підкладалися плоскі камінці довжиною 13-23см. Плити в грязь були вдавнені на 6-8см і промазані по периметру на таку ж висоту. На ґрунтовому дні ящика, у чорноземі, зустрічалися крихти рослинного тліну, білі й чорні плями до 0,3-0,7см у поперечнику. В середині грязьової обмазки не виявлено.

Померлий, доросла людини, лежав на спині, головою на захід з незначним відхиленням на Пд. Ліва рука витягнута вздовж тулубу, злегка зігнута в лікті, кисть на рівні тазу. Права рука, вірогідно, лежала аналогічно лівій, збереглася плечова кістка і приліктова частина. Підігнуті в колінах ноги завалилися вправо. Кістяк погано зберігся, зотлів, частково ушкоджений землерийками (низ правої руки). Сліди досипки вохрю в області тазу і черепа. Між стіною та кистю лівої руки знайдено фрагмент рогу довжиною 8,5см. По всій площі дна виявлено залишки дерев'яного каркасу прямокутної форми. Тлін дерева перекривав кістяк померлого, що вказує на початкове його положення над тілом. У кутах камери знаходилися отвори від кілків, в перетині овальні, розмірами 3,0х2,0-1,5х1,0см, глибиною до 15см. Дерев'яне риштування могло мати розміри 1,8х0,9м. До прямокутної основи (зі сходу на захід) через 30-20-30-36-18-30см кріпилися поперечні горизонтальні плашки. Розкосини могли встановлюватися в широких прямокутниках. Основа та горизонтальні перекладини були більш масивні, 4х3см у розрізі, розкосини – діаметром 2,5-2,0см і менше. Система кріплення не простежена. На поверхні дерева виявлено сліди білого рослинного тліну. Каркас міг тримати цинівку. На земляному дні знаходилася підстилка з цинівки, у залишках якої чітко виділялися стебла, орієнтовані по повздовжній вісі ящика, нижній шар – у поперечному напрямку. Товщина тліну досягала 2,5см. Нижче знаходився шар коричневого, більше – в районі кістяка, – можливо, залишки одягу. На дні виявлені грудочки крейди і червоної вохри. Крейда також присутня на кістках померлого, особливо велика концентрація її біля черепа.

Інвентар поховання: 1). Фрагмент рогу довжиною 8,5см, кінець обламаний, основа овальна, 3,5х2,5см. Вивітрений, поверхня світло-коричнева, чорно-сині плями окислів марганцю на поверхні (рис. 40.7).

Недайвода 1/2

Впущене з рівня першого насипу в 12м на ПдС від УЦ (А=123°), на глибину 2,79м. Кам'яна скриня складалася з 7 прямокутних плит, в плані прямокутна, орієнтована по лінії ПнЗ-ПдС (рис. 42.1-4). Зовнішні розміри ящика по дну складали 2,18х1,25м. Стінки, за виключенням короткої південно-східної, розширювалися до дна. ПдС довга стінка складалася з трьох плит висотою 1,11-1,2м, шириною 0,78-0,94м, товщиною 0,1-0,2м. ПдЗ стіна – з двох, висотою 1,3м і 1,14м, шириною 0,67м і 0,73м, товщиною 0,14м. Зовні стіни з усіх боків були обкладені невисокими плоскими уламками граніту, більша частина яких знаходилася на стиках. Плити ящика були вставлені у канавку глибиною 0,23-0,27м,

шириною 0,3-0,4м. Вона була заповнена дрібними уламками для фіксації стін. Перекриттям ящика слугувала брила аркозового пісковика, яка лежала по діагоналі у напрямку схід-захід. Дно могили земляне, на смузі шириною 0,1м вздовж стін – сліди червоної вохри, яка, можливо, осипалася з плит. На всій площі дна простежений коричневий тлін підстилки. У центрі камери – дві плями червоної вохри розмірами 16х9х2см і 25х7х3см.

Від кістяку залишилися фрагменти черепа, що лежали під ПдС стіною. Руки представлені фрагментами плечової кістки, які знаходилися в центрі камери. На рівні черепа виявлено напівовальний кусок темно-червоної вохри розмірами 7х7х3см.

Довга могила/3

Виявлено в 7м на ПдЗ від УЦ (А=227°), на рівні ДП. Здійснене в кам'яному ящику, складеному з 4 плит (рис. 42.5,9). Орієнтований по вісі СПнС-ЗПнЗ, зовнішні розміри 1,72х1,05м, внутрішні 1,55х0,82м. Плити встановлювалися на ребра щільно одна до одної, в спеціально викопаних канавках шириною 0,15-0,20м, глибиною до 0,4м. Стики між основними плитами ущільнені дрібними уламками. Ящик над ДП підвищувався на 0,8м. Найбільша плита з аркозового пісковика мала розміри 2,15х0,82х0,12м, найменша (східна стіна) – 1,05х0,72х0,08м. Дно являло собою прямокутну плиту зі сланцю розмірами 1,54х0,86х0,08м. Стінки ящика злегка розширені до дна. Плита перекриття зі сланцю розмірами 2,15х1,1х0,1м одним краєм упиралася в Пн стінку ящика, іншим – у ДП. Одна з вузьких сторін цієї плити мала виступ, що нагадував голову антропоморфної стели (рис. 50.7). Ящик з усіх сторін був обкладений дрібними плитами, – можливо, для більшої стійкості. Розмір всієї споруди складав 3,0х2,0х0,94м. Найбільш потужна обкладка знаходилася з боку Пд стінки. На дні ящика зафіксовано коричневий тлін товщиною до 1см.

Скелет дорослої людини лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на СПнС. Права рука рівно витягнута вздовж тулубу, ліва зігнута в лікті під прямим кутом. Кисть біля ліктя правої руки. Ноги в тазі зігнуті під прямим кутом, під гострим у колінах. На кістяку і в області черепа простежені залишки стеблин діаметром 3-5мм. Біля голови знайдено 8 намистин, навпроти лицевого відділу – кусок формованої вохри з борозенками на одній з половин, розмірами 2,1х1,5х1,4см (рис. 42.7). На крижах лежали куски вохряної глини і вохри. Біля кисті лівої руки знаходився прямокутний кусок тліну дерева, розмірами 8,5х7,0х0,6см. У чорноземному заповненні ящика знайдено крем'яний відщеп.

Інвентар поховання: 1). Намистини у вигляді бочонків з кісточок плодів дерева. В центрі – повздовжні канали. Середні розміри: 5,0х3,5х3,0мм (рис. 42.8); 2). Відщеп кременю з темно-сірого кременю з білою вапняковою кіркою. Розміри 2,4х1,1х0,8см (рис. 42.6).

Новокриворізький ГЗК, 2/2

Виявлено в 9,2м на СПнС (А=118°) від УЦ, на глибині близько 0,9м. На ділянці 2,0х2,2м виступило перекриття кам'яної гробниці. Плити зовнішніми розмірами від 0,9м до 2,0м у поперечнику при товщині 0,1-0,12м (рис. 43.4,5). Перекриття у розрізі мало ступінчастий характер з підйомом у центрі. Гробниця являла собою прямокутний ящик з 7 плоских плит залізистого кварциту, поставлених у ґрунтовій ямі (рис. 43.6-8). Після захоронення яма з ящиком була засипана. Розміри впускної ями простежити не вдалося, орієнтовно вона могла бути не менше 2,5х2,0м. Дно котловану було впущене на 0,3м нижче рівня ДП. На дні ями було

зроблено канавку глибиною 7-20см і шириною 12-14см для установки 7 плит гробниці. Канавка заповнена добре відмудленим твердим ґрунтом. Ящик зовні був завбільшки 1,53х1,1м, висотою 0,75-0,94м, повздовжньою віссю орієнтований у напрямку ПнЗ-ПдС. Розміри по дну складали 1,39х0,93м. Плити мали незначний нахил зовні. ПнС і ПдЗ кути були скошені – вірогідно, довжини великих плит було недостатньо. Ящик складався з брил залізистого кварциту, відшарування яких зафіксовані в балках на відстані до 1км. Повздовжня Пн плита мала розміри 1,24-0,98х0,94х0,65м, південна – 1,12х0,87х0,065м. Торцеві плити шириною від 0,88м до 0,26м були розколоті. З метою кращої фіксації з обох сторін на половину висоти вони були промазані твердим відмудленим гумусом, а «замкова» плита 3 і південна 4 – з середини, по всій висоті. Після спорудження ящика всередині була насипана чорноземна «подушка» товщиною до 14см. Зверху її застелили циновою, сплетеною з рогами або очерету. Після цього в кутах конструкції зробили чорноземно-грязьові затулки у вигляді конусів висотою 0,1-0,2м і таким же діаметром. В їх центрах знаходився тлін округлих у перетині (2-3см) жердин, заглиблених на 0,07-0,20м. Один з таких фрагментів довжиною 0,45м лежав біля черепа померлого. Тобто висота підпірок могла бути 0,5-0,6м, і вони підтримували полог над померлим. На це вказує факт знаходження його залишків на кістяку. На дні також зафіксовано шар рослинного тліну, на якому знаходився коричневий товщиною до 2см. В області черепа – тлін сталистого кольору товщиною до 4мм.

Скелет дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, з розворотом на спину, головою на ПнС. Череп на правому боці, роздушений. Руки випростані вздовж тулубу, кисти на попереку. Ноги на лівому боці, зігнуті під кутом, близьким до прямого, стопи зведені. Біля коліна правої ноги лежав виріб з каменю. Навколо черепа і під ним зафіксовано шар білого тліну товщиною до 1,5см з вираженими ознаками вертикального і горизонтального плетіння. Під черепом – шар коричневої органіки, яка могла бути головним убором (визначення Т.О.Сизової).

Інвентар поховання: 1). Сегментовидний кусок вивіреного габро (розтиральник?), світло-сірого кольору. Нижня площа злегка округлена, верхня має незначний лінзовидний прогин – можливо, результат витирання в процесі експлуатації. Розміри 14,2х13,2х5,3см (рис. 43.11).

Долгінцево/6

Знаходилося в 12,0м на ПдС від УЦ, на глибині 5,2м. Кам'яний ящик був перекритий плитою кварциту, верх якої виявлено на глибині 4,1м. Ящик складався з 4 вертикально стоячих плит залізистого кварциту. Кути ящика додатково закріплювалися невеликими, вертикально вбитими плоскими каменями. Дном слугувала тонка кварцитова плита. Зовнішні розміри ящика складали 1,85х1,15м, товщина стін 0,08-0,12м, орієнтований по лінії захід-схід. На внутрішніх площинах плит червоною фарбою були проведені косі перехрещені лінії, які з'єднували протилежні кути. Земля внутрішній простір ящика заповнювала тільки наполовину. Скелет дорослої людини поганої збереженості лежав на спині, головою на захід. Руки витягнуті вздовж тулубу, підігнуті в колінах ноги впали вправо. На колінах і стопах збереглися залишки муміфікованої шкіри, яка зразу ж розпалася. На черепі, кистях і стопах осіла червона вохра. По дну – залишки «деревної» підстилки (згідно з авторським визначенням Л.П. Крилової) (рис. 43.1-3).

Зелений Гай (1987) 5/4

Знаходилося в 10м на ПнС від УЦ ($A=59^\circ$). Захоронення було здійснене в кам'яному ящику, що складався з 10 прямокутних плит вапняку-черепашинику (рис. 41.1-3). Верхня плита розмірами 2,35х1,60х0,16-0,22м під тиском ґрунту розкололася на куски різної величини. Гробниця являла собою прямокутну в плані споруду з 8 вертикально стоячих оброблених плит. Її зовнішні розміри складали 2,14х1,52м, внутрішні 1,83х1,22м, повздовжньою віссю орієнтована у напрямку С-З. Нижня частина заглиблена в ДП на 0,2-0,15м. Зовні конструкція фіксувалася за допомогою дрібних плоских пластин вапняку розмірами 17-32см в поперечнику, вбитих у землю вздовж стін. При дослідженні ящика на глибинах 1,9-1,95м від центру, приблизно в 30см нижче плити перекриття, зафіксований тлін дерева. Фрагменти трьох жердин, що стояли вертикально, знаходилися вздовж північної довгої стінки ящика. Вірогідно, аналогічна конструкція розташовувалася і вздовж Пд довгої стінки, і була знищена бульдозером при прокладанні траншеї. Остаточна обробка плит та їх підгонка робилася на площадці розмірами 8х8м. На це вказує велика кількість уламків вапняку, що знаходилися на поховальному чорноземі. Для установки ящика був викопаний котлован розмірами 3,2х1,8х0,2м на відстані 0,5м на схід від краю первинного насипу. Внутрішні стінки ящика і верхні торці рівні, зовнішні грубо обтесані, випуклі. В кутах плити скошені зовні, інші стики рівні. Стінки ящика складені з різної кількості плит: західна – 1 плита, північна – 2 плити, східна – 2, південна – 3 плити (рис. 41.3). Дном ящика слугувала плита розмірами 1,75х1,18х0,30м з округленими кутами. Щілини у кутах були забучені дрібним вапняком. Внутрішні стіни ящика були розписані сюжетом, в основі якого, можливо, лежало стилізоване «дерево життя». На кожній стінці, незалежно від кількості плит, що її складали, було зображено по 2 таких дерева, які розділялися вертикальною лінією по всій висоті ящика. У більшості випадків поділяюча лінія проведена посередині, в місцях, де косі лінії стикаються. В трьох випадках (плити III, VII, VIII) вертикальні лінії проведені через косі відрізки. Плита ящика, що слугувала дном, носила сліди посипки вохрою, після чого вона по всій площі була покрита тонким шаром мулу. Верхня площа плити знаходилася на глибині 2,79м від центру, нижня частина заглиблена до 2,97-3,04м. На мулі лежала дерев'яна конструкція з кістяком померлого (рис. 41.3). Її основа складалася з прямокутної рами розмірами 1,5х1,1м. Повздовжні сторони були виготовлені з брусків шириною до 5см, товщиною до 4см. Від них збереглося багато фрагментів, найбільш крупний біля Пд стінки (60х5х4см). Короткі сторони каркасу виготовлені з двох брусків, що знаходилися на відстані не менше 5см один від одного. Ширина їх 5-6см, товщина до 3-2см, найбільш крупний фрагмент розмірами 80х6х1,5-1,0см – біля східної стінки. Внутрішній простір каркасу розділений двома поперечинами на три частини шириною (зі сходу на захід) 35см, 35см, 40см. Перша поперечина виготовлена з двох брусків, розташованих паралельно на відстані 4см; ширина бруска 4см, товщина 1см. Від них збереглися фрагменти розмірами 60х4х1см і 89х4х1см. Друга поперечина: ширина 4см, товщина 2,5см. Від неї залишилися два фрагменти довжиною 60см і 15см. Між 2-ю, 3-ю та 4-ю поперечинами знаходилися хрестовини з брусків шириною до 2,5см, товщиною до 1,5см, що кінцями кріпилися до каркасу. Способи з'єднання деталей каркасу не простежені. Лише в двох випадках зафіксовано кріплення хрестовин до каркасу: в роз-

ширеному торці перекардини (ширина 4см, товщина до 4см) зроблений горизонтальний паз шириною до 1,3см, глибиною 1см. В брусі каркасу були заглиблені аналогічного розміру, куди вставлялася шпонка. Зверху конструкція була накрита настилом з прутів діаметром 0,4-0,5см, що лежали вздовж на відстані 1-1,5см один від одного. Слідів плетіння або іншого способу кріплення не простежено. Прути і бруски зверху були покриті чорною речовиною, між прутами простежений коричневий тлін товщиною 2-4мм, зверху якого і частково на дереві знаходилася червона вохра. Можливо, ноші були пофарбовані.

На дерев'яному ложі лежав скорчено на спині скелет дорослої людини поганої збереженості, головою на схід. Череп виявився зміщеним під східну стінку ящика і торкався останнього тім'ям. Права рука рівно витягнута вздовж тулубу і відставлена в сторону, кисть біля правого стегна. Ліва рука зігнута в лікті під гострим кутом, кисть поруч з тазом. Підігнуті в колінах ноги завалилися вправо, утворюючи в тазі тупий, а в колінах гострий кут. Ступні лежали на боці. Треба відмітити, що ступні зверху перекрив фрагмент конструкції. Скелет посипаний вохрою, більш інтенсивно череп, кисті рук і стопи. На дні, біля ліктя лівої руки знаходилася глиняна чаша. Між черепом і нижньою щелепою, на фрагменті дерева, лежала мідна платівка. В 20см на Пн від черепа знайдений уламок мідного предмету. На лівих ребрах виявлений фрагмент дерев'яної платівки.

Інвентар поховання: 1). Курильниця у вигляді сферичної чаші на високому піддоні. Край плоско зрізаний зовні. Зовнішня поверхня залощена, коричневого кольору, внутрішня темно-сіра з чорними плямами. Висота 6,5см, діаметр 15,3см, висота піддону 3,0см, діаметр дна 7,5см. Край піддону біля дна скошуються в середину (рис. 41.7); 2). Мідна подовжена прямокутна платівка неправильних обрисів, з отвором діаметром 0,4см у центрі. Розміри 7,3х2,5х0,2см (рис. 41.6); 3). Фрагмент мідної прямокутної платівки, розмірами 2,6х0,5х0,2см. Один з кінців розклепаний. Можливо, слугував проколом для шкіри (рис. 41.9); 4). Фрагмент дерев'яної платівки (накладка руків'я ножа?) товщиною 0,3см, кінець округлений, в центрі округлий отвір діаметром 0,2см. Розміри: 4,5х1,6см (рис. 41.8).

Войково/1

Знаходилося в 7,5м на Пд від УЦ, на глибині 4,2м. На рівні 3,3м виявлено перекриття кам'яного ящика, який складався з 6 добре припасованих плит вапняку, обмазаних на стиках глеєм (рис. 45.1,2). Внутрішній простір був без землі. Розміри: 1,25х0,50м (внутрішні), 1,55х0,85м (зовнішні). В землю конструкція заглиблена на 0,15м. Повздовжньою віссю орієнтований по лінії схід-захід. На внутрішніх стінках плит червоною вохрою нанесений геометричний орнамент смугою шириною 0,45см. Розпис у межах кожної плити являв собою закінчений сюжет (рис. 48.3). По периметру плит були проведені розіскнуті прямокутники (без нижньої сторони). Кожен прямокутник з'єднувався в кутах перехрещеними лініями. Дві великі плити мали по два Х-подібні знаки, зімкнені кінцями. В результаті утворилися по 4 (для великих – 8) трикутники, з'єднаних вершинами. В кожен з них були вписані різні геометричні фігури: кути, групи крапок, трикутник, риси, подвоєні кути, подвоєні симетричні трикутники або їх комбінації в межах базових трикутників. У середній частині великих плит знаходилися неправильні чотирикутники, заповнені в одному випадку крапками і двома рисками, а в іншому – підтрикутною фігурою з двома крапками і двома рисками, та кутом з сімома крапками. Кож-

на плита мала свій орнамент, елементи композиції якого не мали повторів. Можливо, ми маємо зразок піктографічного письма. Дном ящика була плита вапняку товщиною 0,07м.

Скелет підлітка 15-16 років поганої збереженості лежав на спині, головою на захід. Руки витягнуті вздовж тулубу, підігнуті в колінах ноги впали направо. На кістках осіла червона вохра. Біля черепа зафіксовані залишки «дерев'яних стеблин» і перевитих джгутів – можливо, руків'я жезлу.

Рахманівка 4/4

Знаходилося в 10,7м на ПдС від УЦ, на глибині 2,1м. На рівні 1,4м була зафіксована група крупних вапнякових плит, щільно підігнаних одна до одної. Під закладом знаходився кам'яний ящик з 14 плит мапапскових і кварциту. Внутрішні розміри ящика склали 1,5х1,04м. Орієнтований по лінії ПнС-ПдЗ. У ПдЗ частині ящика на земляному дні, посипаному вохрою, знайдені дрібні уламки черепа і молочні зуби дитини (рис. 44.1).

Рахманівка 4/9

Знаходилося в 7,0м на схід від УЦ, на глибині 2,8м. Перекриття кам'яного ящика було виявлене на глибині 2,2м (рис. 44.2). Воно складалося з масивної, трапецієвидної в плані плити вапняку розмірами 1,14х0,58-0,9м. Кругом неї, особливо зі сходу і півдня, лежали брили 0,25-0,5м у поперечнику. Ящик складався з 6 ретельно оброблених плит вапняку, добре підігнаних на стиках. Зовні кути додатково укріплювалися вертикально вбитими плоскими каменями. Розміри плит: 1) 0,81х0,84х0,07м; 2) 0,38х0,86х0,06м; 3) 0,75х0,89х0,1м; 4) 0,43х0,89х0,07м; 5) 0,76х0,88х0,07м; 6) 0,86х0,94х0,07м. Внутрішні параметри ящика склали 1,2х0,7м. З середини стіни ящика були вкриті геометричним орнаментальним поясом шириною 0,56-0,6м. Кожна плита мала неповторний сюжет, який композиційно об'єднувався навколо перехрещених косих ліній. Основними елементами орнаменту є: ламана лінія, трикутник, кут, подвійний кут, риска, поєднання двох трикутників вершинами, крапки та комбінації вказаних елементів (рис. 44.4). Заповнення ящика складалося з чорнозему. Дном слугувала тонка вапнякова плита, яка знаходилася в 0,2м вище нижніх торців. На плиті знаходився коричневий тлін підстилки. Скелет дитини лежав на спині, головою на Пн. Череп на лівому боці. Руки витягнуті вздовж тулубу, підігнуті в колінах ноги завалилися вправо. Кістки скелета частково зміщені землерийками. На кістках осіла червона вохра (рис. 44.3).

Зелений Гай (1999) 6/6

Знаходилося в 4,8м на ПдС (А=151°) від УЦ. Могила простежена з рівня впуску (0,35м від поверхні), що відповідав насипу III. Яма в плані підпрямокутної форми, 2,2х1,8м, глибиною 0,7м, орієнтована зі сходу на захід. На дні під стінками були вириті канавки глибиною й шириною 0,1-0,15м, що були призначені для встановлення восьми масивних плит, з яких була складена гробниця прямокутної форми, довжиною 1,7м, шириною 1,1м. Плити щільно підігнані в стик, кути, що прилягали до Пд повздовжньої стінки, додатково розклинені каменями. Розміри плит поперечних стінок гробниці: 0,98х0,7х0,16м; 1,0х0,8х0,15м; повздовжньої Пн стінки: 1,0х0,3х0,15м; 1,0х0,6х0,16м; 1,0х0,58х0,15м; повздовжньої Пд стінки: 0,98х0,6х0,15м; 1,0х0,63х0,16м; 1,0х0,4х0,15м. Дно гробниці складали три пласкі плити розмірами 0,9х0,75; 0,7х0,35м; 0,55х0,12м.

У перекритті гробниці входили: покривна плита розмірами 1,9х0,75м, шість невеликих плит, а також 2 камені. Майже на всіх плитах помітні сліди підтесування. Відходи, що утворилися (щербини), були розсіяні на поверхні насипу III (рис. 44.5).

Ямна культура середньої течії Інгульця

На внутрішній площині бокових плит розчином червоної вохри нанесені зображення косих хрестів, кутових фігур і зигзагів (рис. 44.7).

Скелет чоловіка 50-55 років лежав на підстилці з вохри, крейди та вуглинок (шари розташовувалися зверху до низу), черепом орієнтований на схід. Руки витягнуті вздовж хребта, кисть лівої руки торкалася стегна, передпліччя та кисть правої руки лежали під кістками

тазу. Ноги слабо зігнуті у тазостегнових суглобах, нижче колін «складені», можливо, вони були спеціально відділені. Кістки стоп у могилі були відсутні. На черепі відмічено розфарбування яскраво-червоною вохрою у вигляді широкої смуги – очілля. Вохра заповнювала також очниці та грушовидний отвір. Інвентар відсутній (рис. 44.6).

Основні параметри поховань в ящиках

Таблиця 18

Назва пам'ятки	Осн/впус.	ОГ	Вік	Орієнтація	К-ть плит	Матеріал ящика, розміри, м	Дно	Розпис стін	Інвентар	Елементи оформлення	Вохра
ПнгЗК 1/14	вп	I	дорослий	З	10	зелений кварцит, граніт, аркозовий пісковик, «синька», 2,2x1,6	грунт		ріг	обкладка перекриття, кілки, грязьова обмазка, цинівка, к/тлін, крейда	+
Недайвода 1/2	вп	I (?)	дорослий	ПдС	7	граніт, 2,2x1,2	грунт	осипався?	намистини		ф/в
Довга могила/3	осн	II	дорослий	СПнС	4	сланець, аркозовий пісковик, 3,0x2,0x0,9	камінь		відшеп, намистини	канавка, обмазка, стела, обкладка, к/тлін	+
НКГЗК 2/2	вп	III	дорослий	Пн	7	зелений сланець, 1,5x1,1x0,9	грунтова «подушка»		виріб з каменю	канавка, кути скошені, обмазка, 4 стовпчики, цинівка, б/тлін	
Зелений Гай, (1987) 5/4	вп	I	дорослий	С	10	вапняк, 2,14x1,52	плита	«дерево життя»	курильниця, бронзові платівки, кістяна платівка	муд, забутовка дрібними уламками, к/тлін	+
Долгінцево/6	вп	I	дорослий	З	4	залізистий кварцит, 1,85x1,15	кварцито-ва плита	перехрещені лінії по діагоналі каменів		канавки, фіксація, к/тлін	+
Войково 1/1	вп	I	підліток	З	6	вапняк, 1,55x0,85	вапнякова плита	складний геометричний орнамент	руків'я жезлу ?	припасовані стики, глей, к/тлін	+
Рахманівка 4/4	вп	?	дитина	ПнС	14	вапняк, метاپісковик, кварцит, 1,5x1,04	грунт				+
Рахманівка 4/9	вп	I	дорослий	З	6	вапняк, 1,3x0,75	грунт	геометричний орнамент		підігнані плити, фіксація, обкладка	+
Зелений Гай (1999), 6/6	вп	II	дорослий, стопи відсутні	С	8	вапняк, 1,7x1,1	3 плити	складний геометричний орнамент	«очілля» (?)	канавка, підгонка плити перекриття зі слідами обробки, крейда, вугілля	+

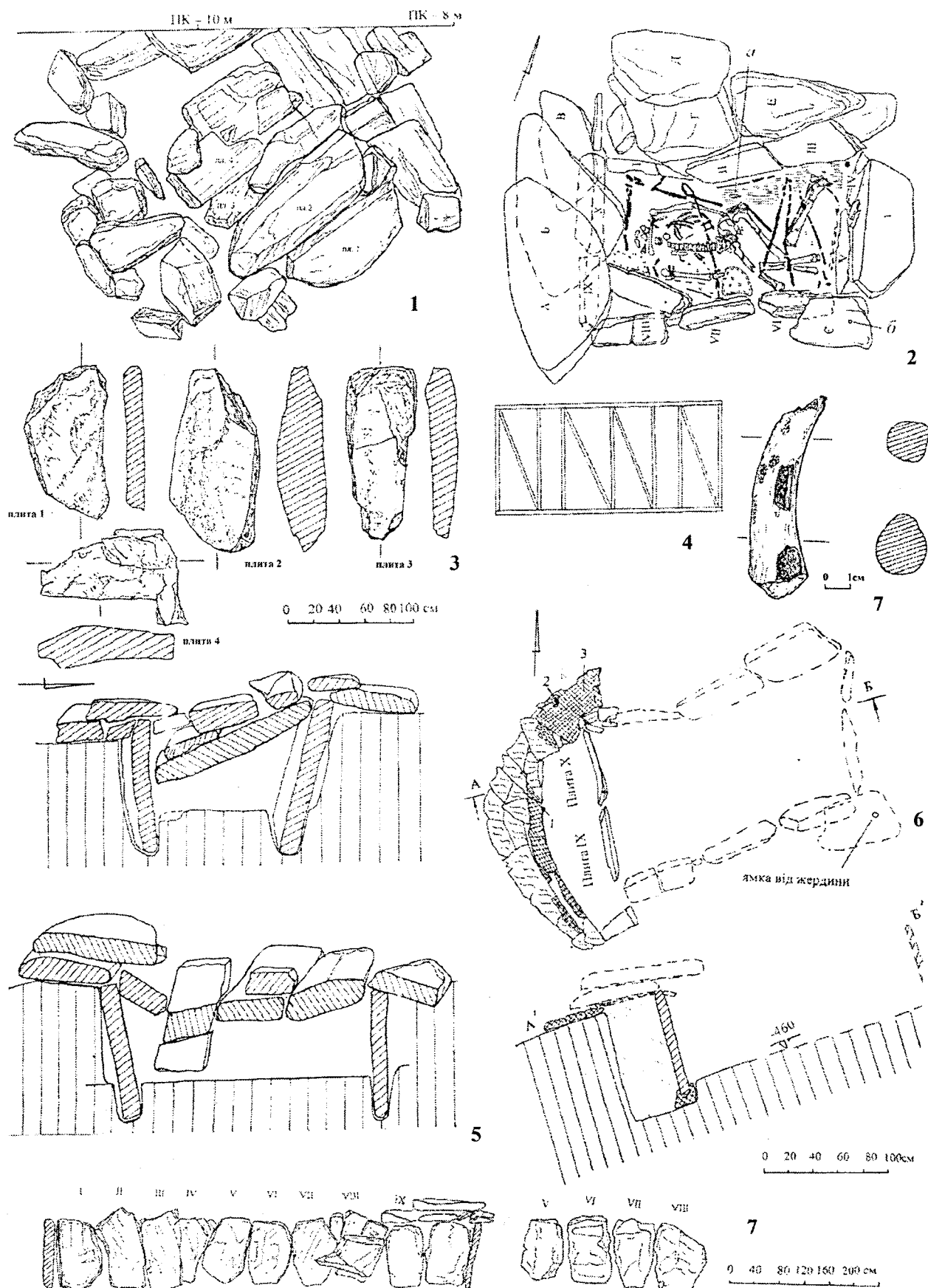

Рис. 40. Кам'яний ящик (ПнГЗК 1/14): 1 – план перекриття поховання; 2 – план поховання; 3 – камені з перекриття ящика; 4 – реконструкція дерев'яної конструкції з ящика; 5 – поперечний та повздовжній перетини ящика; 6 – план західного сектору ящика з отворами для кілків; 7 – внутрішня розгортка ящика.

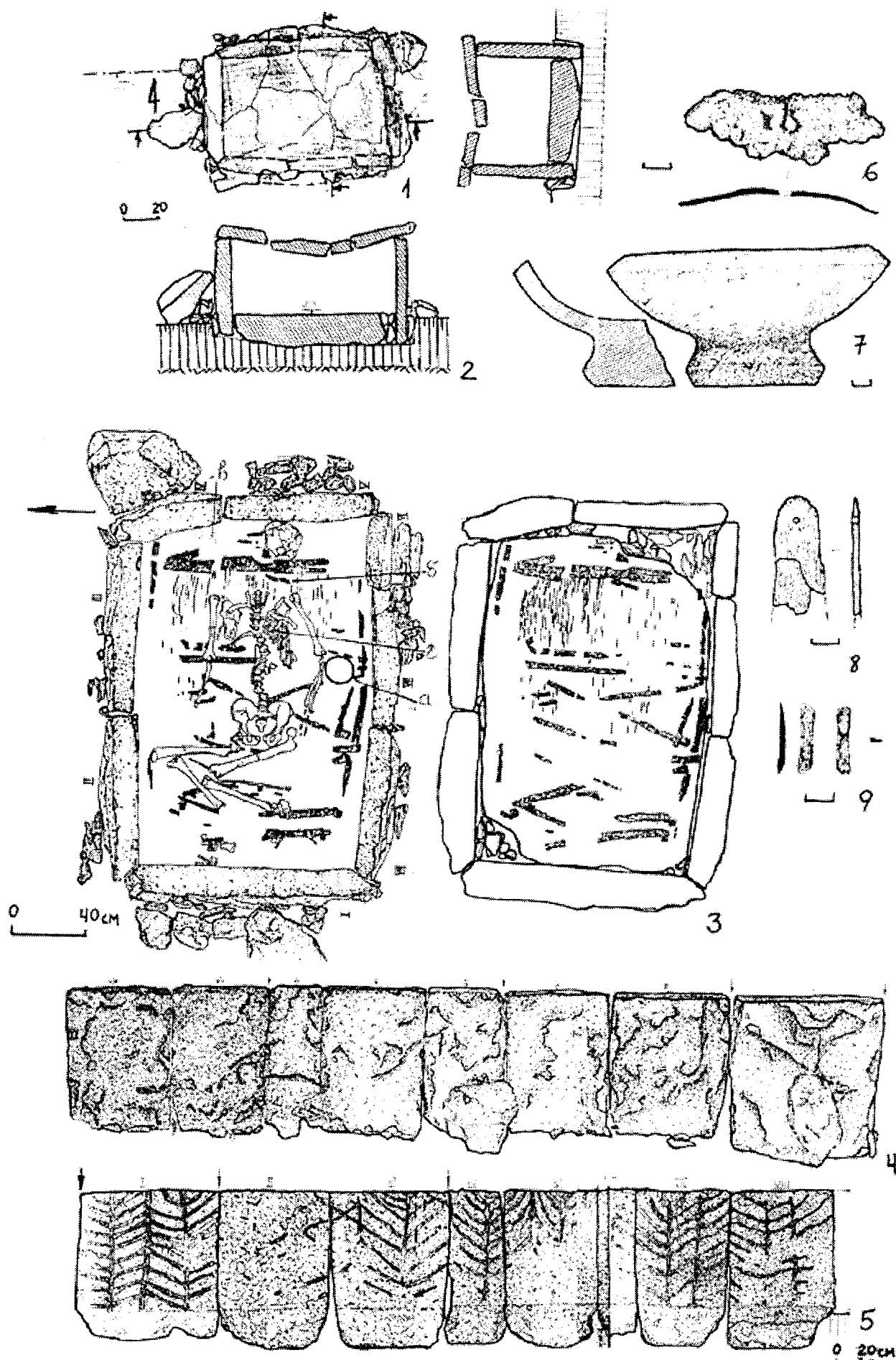

Рис. 41. Кам'яний ящик (Зелений Гай (1987) 5/4): 1 – план перекриття; 2 – повздовжній і поперечний перетин ящика; 3 – план поховання; 4 – зовнішня розгортка стін ящика; 5 – внутрішня розгортка стін ящика; 6 – мідна плівка; 7 – курильниця; 8 – фрагмент дерев'яної плівки; 9 – фрагмент мідної плівки.

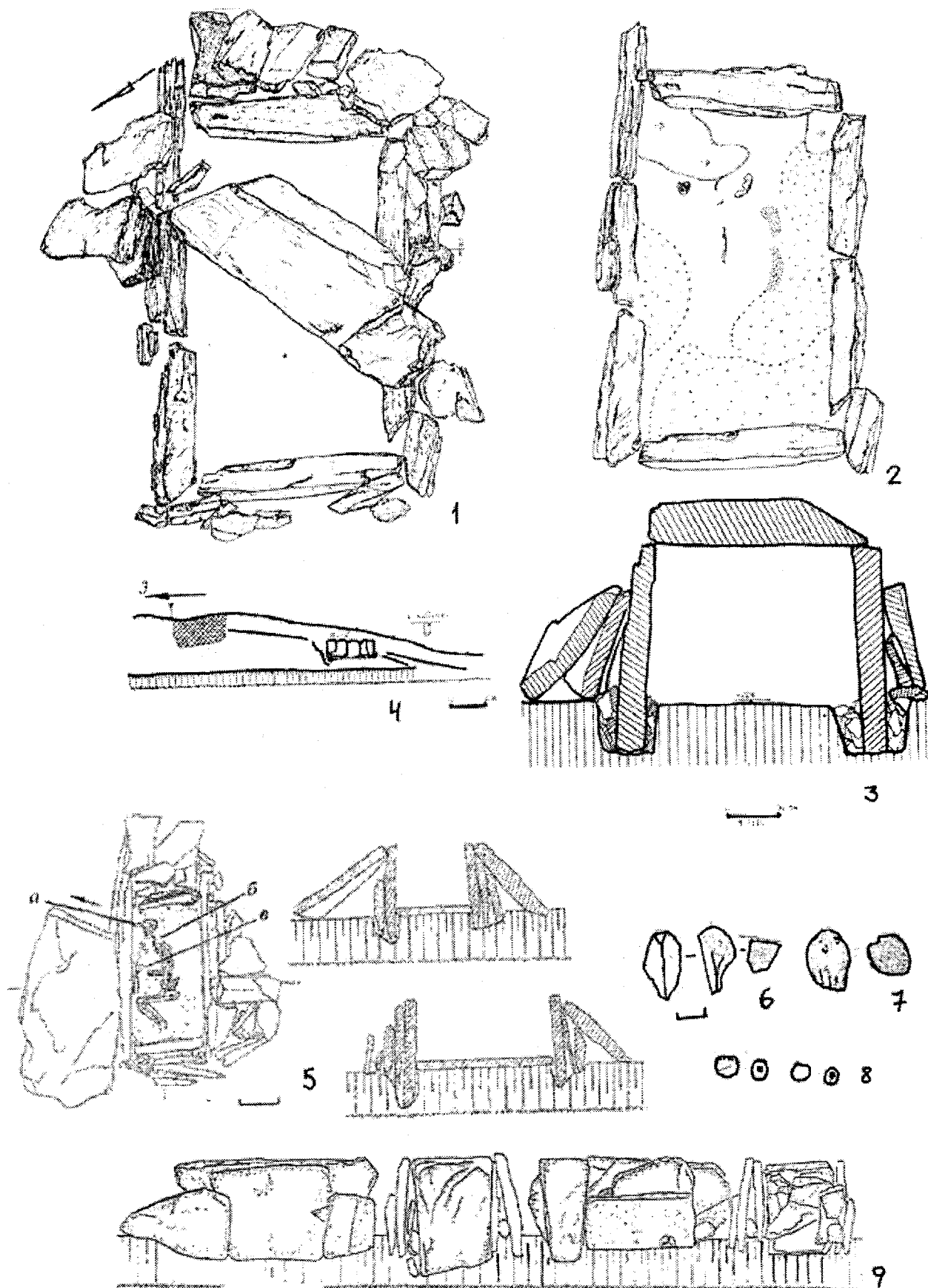

Рис. 42. Кам'яні ящики: 1-4 – план, поперечний перетин та розташування в кургані ящика поховання 2 (Недайвода к. 1); 5 – план перекрыття, повздовжній та поперечний перетин ящика (Довга могила/3); 6-8 – інвентар поховання 3; 9 – вигляд стінок ящика з боків.

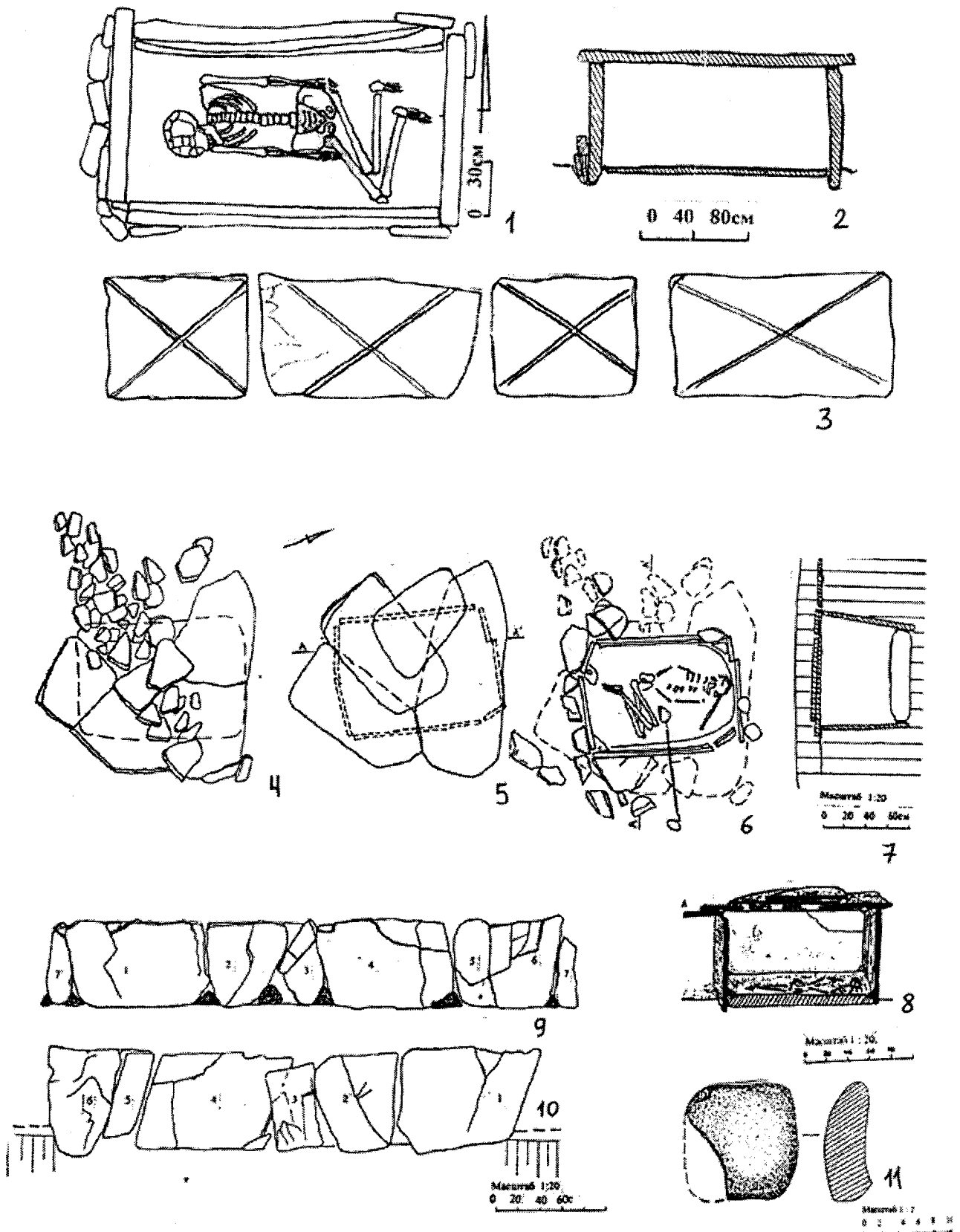

Рис. 43. Кам'яні ящики: 1 – план поховання в ящику (Долгінцево/6); 2 – повздовжній перетин ящика п.6; 3 – внутрішня розгортка стін ящика п. 6; 4-5 – перекриття поховання в ящику (НКГЗК 2/2); 6 – план поховання 2; 7 – поперечний перетин ящика п. 2; 8 – повздовжній перетин ящика; 9 – внутрішня розгортка стінок ящика; 10 – зовнішня розгортка стінок ящика; 11 – виріб з каменю.

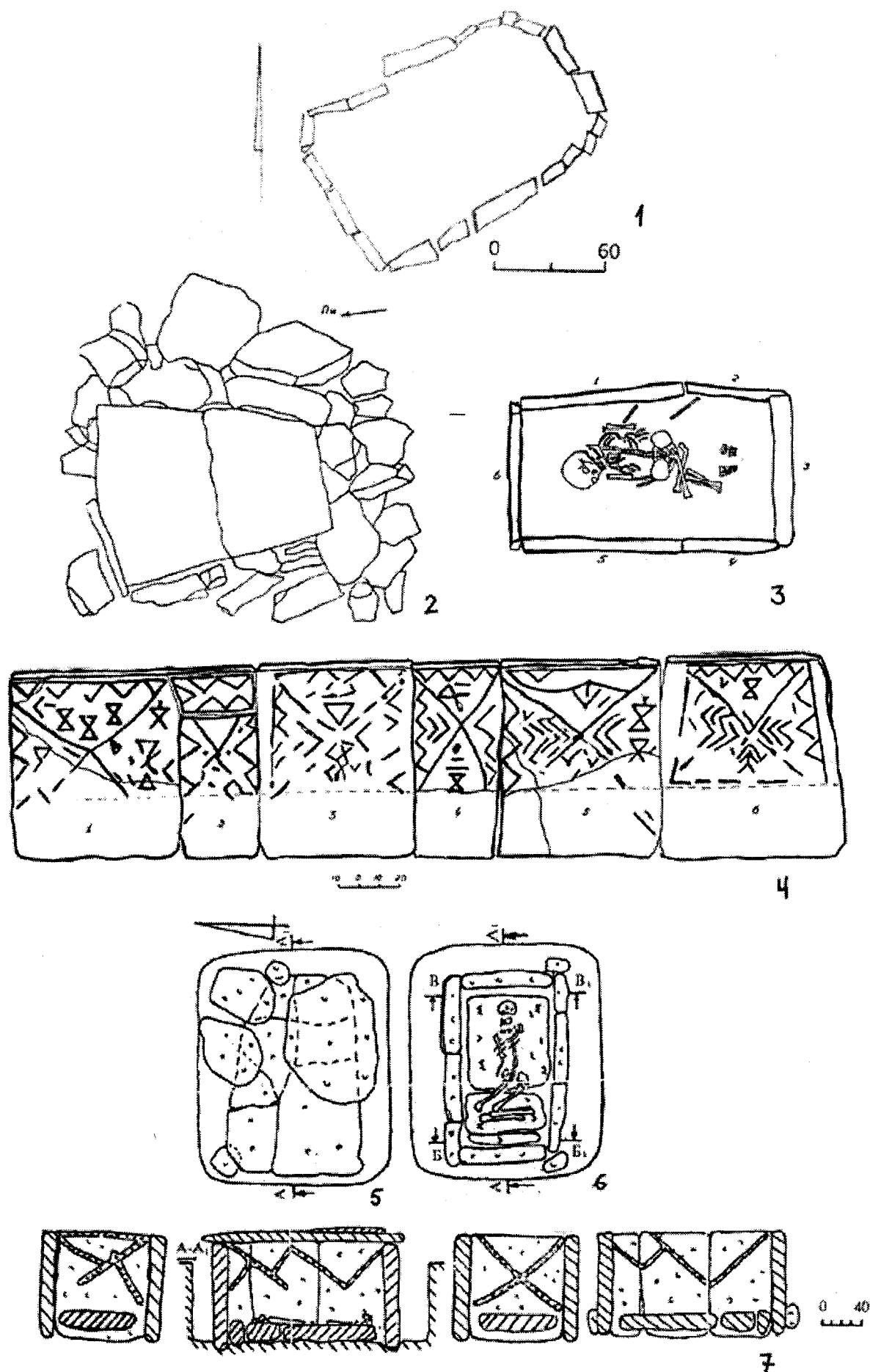

Рис. 44. Кам'яні ящики: 1 – план кам'яного ящика (Рахманівка 4/4); 2 – план перекриття ящика (Рахманівка 4/9); 3 – план поховання 9 в ящику; 4 – внутрішня розгортка стінок ящика поховання 9; 5 – план перекриття кам'яного ящика (Зелений Гай (1999) 6/6); 6 – план поховання 6; 7 – внутрішня розгортка стін ящика поховання 6.

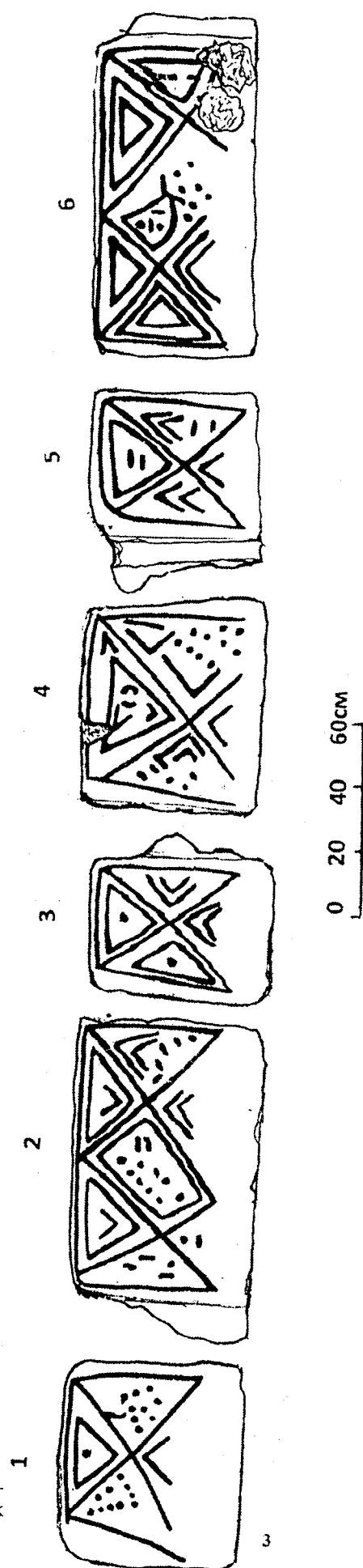
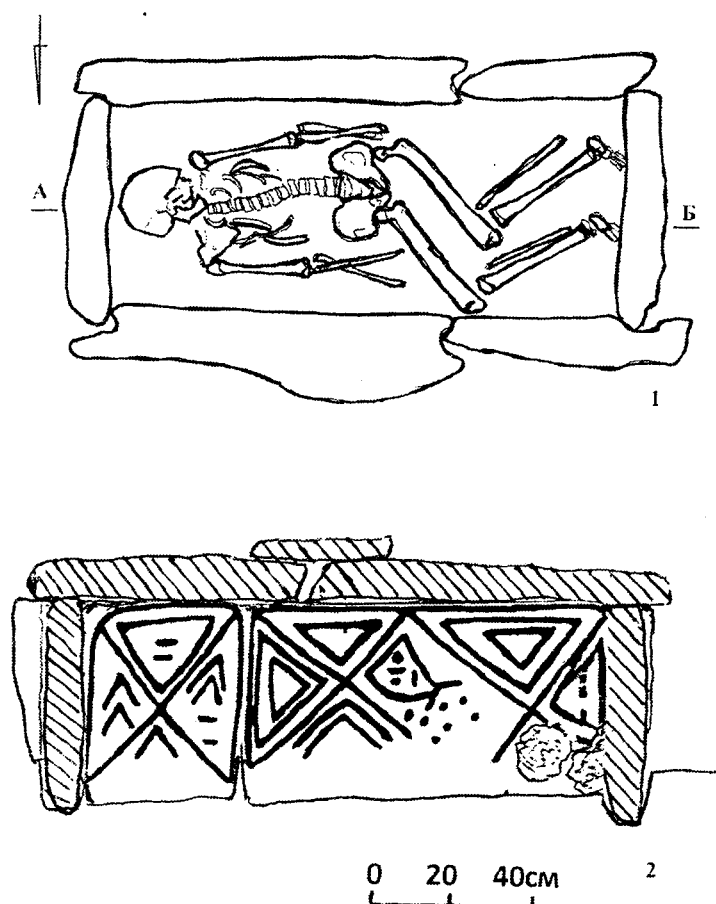

Рис. 45. Кам'яний ящик: 1 – план поховання 1 в ящику (курган «Войково»); 2 – повздовжній перетин ящика; 3 – внутрішня розгортка стінок ящика.

3.3. Поховання з возами

Криворіжжя входить до ареалу розповсюдження колісного транспорту ЯК – тут виявлено 8 поховань з возами. Всі вони впускні при основних ямних і розташовані близько до центру курганів, хоча й у різних секторах. Орієнтація довгої осі могил така: три – Пн-Пд, дві – С-З, дві – ПнС-ПдЗ, одна – ПнЗ-ПдС. Шість захоронень було розміщено «боком» до центрів своїх курганів, одне було в центрі, а в одному кістяк був орієнтований головою до центру. Вози, як правило, розташовувалися в могилах на уступах в розібраному стані, коліс у камерах не виявлено. Деталі возу слугували перекриттям, а колеса клялися по кутах або сторонах ями. Тільки в одному випадку каркас візка був покладений у яму. В трьох могилах перекриттям слугували гранітні та вапнякові плити, в двох – частини кузову, в одній «плахи» (частини кузову?), в двох – циновки, в одному простежені залишки чотиришарової підстилки. П'ятеро померлих були покладені за I ОГ, два – за II ОГ, один – за III ОГ. Одне поховання містило два кістяки (дорослого та дитини), інші – по одному. Крім возів у семи могилах був ще й поховальний інвентар, представлений ліпним горщиком, виробами з бронзи (ножі, шила, підвіска), кісток тварин, кременю, дерева, стулками Уніо, ратичами вівці.

Такі захоронення, за визначенням дослідників [9; 29; 30] відносяться до соціально-престижних. Наводимо їх опис, враховуючи розташування курганів з Пн на Пд.

Лук'янівка/1

Виявлене в 0,4м на схід від УЦ ($A=90^\circ$), на глибині 3,37м. Яма прямокутної форми, $3,21 \times 2,42$ м, орієнтована у напрямку Пн-Пд. На рівні 3,45м від УЦ вона звужувалася уступами шириною 0,6-0,82м, глибиною 6-11см, які мали нахил у бік камери. На них знаходився тонкий шар білого рослинного тліну. На уступі, по кутах ями, на боці лежали 4 суцільних колеса. Всі вони тричасні, спосіб з'єднання виявити не вдалося у зв'язку з їх поганим станом. Діаметр коліс – 0,6м, матиці – 0,17м, отвору для вісі – 0,06м. Від центру до ободу колесо потоншувалося, ширина ободу 0,025м. Дерево для коліс було зрізано вздовж волокон. Колеса покладені на циновку, яка перекривала камеру. Поверх циновки лежали частини дерев'яного возу і рама кузову, борти і дишло. Поперек ями, в північній частині, на відстані 0,55м один від одного паралельно лежали два дерев'яних брус довжиною 2,2м, шириною 0,1м, товщиною 0,025м. В довгих торцевих гранях через кожні 0,25м – круглі глухі отвори глибиною до 0,04м. Між брусами лежали 5 поперечних перекладин – дві на східному уступі, одна – на західному, дві просіли в заповнення ями. Довжина тих, що збереглися, дорівнювала 0,4-0,55м. Щільно до брусів, вздовж їх сторін лежали залишки двох дощок довжиною 2,2м, шириною 0,2м.

На східному уступі знаходилася деталь каркасу перекриття возу, яка являла собою вузьку (ширина 0,06м) планку, вигнуту дугою, один кінець її з'єднувався з дошкою (від неї залишилася частина довжиною 0,27м, шириною 0,07м). Дишло було покладено вздовж ями одним кінцем на брус, а іншим, зробленим у вигляді підкови, упиралося на Пд уступ. Довжина дишла не більше 1,9м, діаметр у перетині 0,08м, ширина відгалужень 0,06м, відстань між ними – 0,1м. В кожному з останніх був вертикальний отвір, який у перетині мав вигляд квадрата, сторона якого дорівнювала 0,03м. Крім описаних вище на уступі та в заповненні ями знайдені невизначені дерев'яні деталі, які, можливо,

входили до конструкції воза (рис. 46.1).

Яма нижче уступу мала розміри $2 \times 1 \times 1$ м. На стінках обстежені сліди знярядя, у перетині напівкруглих, шириною до 0,03м.

В ямі лежав скелет дорослої людини скорчено на правому боці, головою на Пн, лицевою частиною на захід. Ліва рука зігнута в лікті, права витягнута до колін. Ноги зігнуті в тазі під прямим, а в колінах – під гострим кутом. Скелет знаходився на крейдяній посипці товщиною до 0,01м, зверху якої простежено тлін коричневого кольору (шкіра?). В 0,3м на ПнС від черепа, на дні ями виявлено зняряддя з трубчастої кістки тварини. Біля нижньої щелепи похованого лежав предмет з рогу, який можна віднести до числа булавок з оригінально оформленим наверх – стрілоподібною голівкою. Біля грудної частини скелету простежено шматочки деревного вугілля, біля колін та стоп лежали ратичі вівці-кози. Скелет густо посипаний вохрою.

Задовільна збереженість указаний деталей возу, аналіз їх розташування, розмірів та конструктивних особливостей дозволили реконструювати її кузов і спосіб з'єднання його з дишлом.

Кузов являв собою раму з бортами, на які спирався каркас арочного перекриття. Два прямокутних бруса з глухими отворами в довгих торцевих гранях були несучими для рами. Бруси з'єднувалися поперечними перекладами, відстань між якими, приймаючи до уваги розташування отворів та ширину поперечин, складала 0,15-0,20м, а кількість, виходячи з тих же параметрів, не перевищувала семи. Судячи з розташування отворів останні накладалися на довгі торцеві грані брусів і скріплювалися, очевидно, дерев'яними штифтами. Довжина рами – 2,2м, ширина приблизно 0,6-0,7м. Бортами кузова, можливо, слугували суцільні дошки, які лежали у похованні щільно по зовнішній стороні брусів. Їх довжина повністю дорівнювала довжині рами. Тип з'єднання брусів рами визначити не вдалося, можливо, отвори в них слугували для такого кріплення. На те, що віз був критим, вказує знайдена деталь арковидного перекриття. Висота (реконструйована) дуги перекриття досягала 0,6м, ширина внизу – 0,7м, що відповідає ширині кузова. Розгалуження дишла у вигляді підкови вказує на його рухоме з'єднання з кузовом, в результаті чого він отримував необхідну маневреність. У нашому випадку вертикальне розташування отворів на кінцях дишла дозволяє розглянути варіант з'єднання, де використовувалися дерев'яні деталі або шкіряні ремні, що могли, вірогідно, кріпитися до вісі колісної пари.

Таким чином, реконструйований віз (рис. 49.1-6) мав довжину 2,2м, ширину до 0,7м, висоту бортів 0,1м і перекриття 0,7м. Висота воза над землею (кліренс) не перевищувала 0,4м. Аналіз співвідношення і розмірів окремих частин возу дозволяє зробити висновки, що він був зроблений для похвального ритуалу, щоб підкреслити високий соціальний статус померлого.

Інвентар поховання: 1). Зняряддя з трубчастої кістки тварини. Один кінець зрізаний під кутом 30° і загострений. Поверхня відполірована. Довжина 16,4см, ширина робочої частини 2,4см, у перетині напівкруглий, $1,5 \times 1,0$ см (рис. 46.2); 2) Кістяна булавка (?) зі стрілоподібною голівкою, в якій зроблено круглий отвір. Довжина 8,5см, діаметр стрижня 0,8см, отвору 0,3см (рис. 46.3).

На рис. 49.6 показана нова, трохи видозмінена версія возу з поховання 1. Вузол з'єднання дишла з кузовом

(2) у попередній реконструкції був напівжорстким і не міг би витримати тривалого руху (вертикальних зміщень дишла). В даному варіанті пропонується гнучкий спосіб з'єднання за допомогою шкіряних ременів. Вертикальні стійки-дуги, складні у виготовленні та жорсткі для рухомого кузова, пропонується замінити по дві з кожного боку борту. Це надасть кибитці одночасно необхідної гнучкості та жорсткості.

Лук'янівка/18

Впущене з поверхні першого насипу. Знаходилося в 7,0 м на Пд від УЦ ($A=180^\circ$). На рівні ДП (-3,4 м від УЦ) яма мала прямокутні обриси, 3,1х2,8 м, орієнтована по лінії схід-захід. На глибині 3,7 м вона звужувалася уступом, який мав нахил до камери, шириною 0,58-0,78 м. На них розташовувався заклад з чотирьох плит кварцит-хлоритового сланцю, що провалилися в могилу і розпалися на ряд дрібних уламків. Первісні розміри плит були приблизно такими (зі сходу на захід): 1) 1,8х0,4х0,16 м; 2) 1,9х1,0х0,06 м, трикутної форми; 3) 1,75х0,6х0,05 м; 4) 1,7х0,78х0,2 м. На плитах вздовж Пн та Пд довгих стін, біля східного та західного кутів лежало по два зотлілих дерев'яних колеса. Діаметр південних досягав 0,8 м, північних 0,7 м. Діаметр матиць - 0,25 м, вони виступали над площиною ободу на 7-9 см; отвір 6-7 см. Полотнище коліс витесано вздовж волокон. Спосіб з'єднання виявити не вдалося. Вірогідно, вони були трискладові. На уступах та під уламками плит виявлено відбитки циновки. Стебла шириною до 0,5 см орієнтовані у напрямку Пн-Пд. Нижче уступу яма мала прямокутну форму зі злегка округленими кутами, 1,85х1,37 м. На вертикальних стінах зафіксовані сліди знарядь з округлим робочим краєм шириною до 2,0 см. Плоске дно знаходилося на глибині 4,79 м, на ньому виявлено сліди рослинної плетінки, можливо циновки (рис. 46.4).

Поховання парне - дорослого та дитини, їх кістяки поганої збереженості. Скелет дорослого лежав на спині, головою на захід. Руки витягнуті вздовж тіла, підігнуті в колінах ноги завалилися вправо (збереглися фрагменти). Скелет дитини праворуч, на лівому боці, головою на захід. Руки не збереглися, ноги в тазі та колінах зігнуті під прямим кутом. У ПдЗ куту - розвал ліпної посудини. Пляма червоної вохри - біля спини дитини (рис. 46.5).

Інвентар поховання: 1). Фрагменти круглобокого горщика з короткою шийкою і плоским дном. Поверхня темно-сіра, заглажена, злам чорний, у керамічній масі - домішка кварцитового піску. Діаметр вінчика 13,5 см, діаметр корпусу 18,5 см, діаметр дна - 8,0 см (рис. 46.6).

По два поховання в одному кургані відомі (курган 2, п.10, 17 біля с. Холмське Одеської обл. [9]). На Криворіжжі також виявлено такий випадок, а унікальність у тому, що одне з них (п. 18) було парним, впущеним в ПдС полу первинного насипу в 6 м на ПдС від основного. Орієнтація похованих була західна - протилежна основному. Поховання 1 (з возом) здійснене в 21 м на схід від основного і, можливо, з рівня ДП (особливістю цього кургану є те, що розміри ДП, зафіксовані в профілях бровок, складають 42х30 м, і всі 13 впускні ями поховання проходять через рівень ДП) (рис. 2.4). Орієнтація скелету в похованні 1 - на Пн. Типи захоронень у кургані «Лук'янівка» дають можливість припустити належність померлих до однієї родо-племінної групи.

ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/3

Розташовувалося в 4,7 м на Пн ($A=80^\circ$) від УЦ, на глибині 5,58 м. Поховальна камера перекрита чотирма кам'яними плитами підпрямокутно-витягнутої

форми, покладеними поперек, розмірами: 2,0х0,5; 1,73х0,7 м; 1,72х0,25 м; 1,31х0,79 м. П'ята плита, оброблена, прямокутної форми, 0,97х0,5 м, лежала біля ПнС кута ями, однією довгою стороною торкаючись двох плит. На цій плиті червоною вохрою нанесено рисунок у вигляді трьох перехрещених прямих ліній (подібно до літери Ж). На краях камери, біля ПдЗ кута та біля східної сторони, були покладені два дерев'яних колеса орієнтованими розмірами: діаметр колеса 0,5 м, діаметр матиці 0,23 м, діаметр отвору 0,07 м. Залишки третього колеса виявлені у східному кутку ями. Воно перекривалося плитою. Матиця знаходилася в контурі камери. Вірогідно, четверте колесо не було зафіксоване. Загальні розміри кам'яного перекриття могили склали 2,63х2,25 м (рис. 46.7).

Камера нижче уступу прямокутної в плані форми з округлими кутами, 1,68х1,02 м, довгою віссю орієнтована по лінії ПнС-ПдЗ. На дні простежено коричневий тлін підстилки та густа посипка вохрою. Померлий, доросла людина, лежав скорчено на спині, головою на ПдЗ. Руки витягнуті вздовж тулубу, у ліктях трохи зігнуті; кисті не збереглися. Підігнуті в колінах ноги впали одна на одну, навхрест (рис. 46. 8). Біля стегнової кістки правої ноги компактно лежали 7 великих крем'яних відщепів (фото, рисунок, опис Л.П. Крилова у своєму звіті не надала).

Плита з орнаментом у вигляді літери Ж (три прямі лінії, перехрещені в одній точці, між трьома їхніми кінцями проведені ще дві «з'єднуючі» лінії) лежала не впоперек, а вздовж ями, була за розмірами менша за всі інші, а своїм рисунком і його розташуванням нагадує плити стінок ящиків поховань кемі-обинського типу [11, с. 49]. Можливо, вона була приготована для поховання в ящику або взята з нього.

Харіна могила/9

Знаходилося в 3 м на Пд від УЦ, на глибині 9,5 м. Яма підовальна, короткі сторони округлені, розмірами 3,9х3,15 м, орієнтована по лінії ПнС-ПдЗ. Камера була перекрита циновою, що фіксувалася вісьмома кілочками діаметром 2,8х2,4 см, поверх якої лежали деталі двоколісного возу. Автор звіту Г.Г. Михайлюк говорив про наявність слідів обробки на деталях конструкції, не уточнюючи їх характеру. Довжина найбільшої «плахи» досягала 2,6 м, очевидно, це було дишло. Неякісна фіксація не дає можливості визначити функціональне призначення елементів конструкції. П'ять деталей лежали вздовж і 12 - впоперек ями. Кінці деяких плах були загострені або мали фігурні виступи; більшість рівно обрізані. На коротких сторонах уступу лежали колеса. Краще збереглося на ПнС краю ями. Колеса трискладові, матиця на середньому, спосіб з'єднання не простежено. Діаметр 0,82 м, матиця циліндрична, діаметром 26 см, отвір для вісі - 6 см, товщина ободу 3,0-2,5 см. Нижче уступу яма прямокутної форми з округленими кутами, 2,3х1,6 м, глибиною 1,1 м. В чорноземному заповненні зустрічалися фрагменти деталей возу (рис. 46.9).

Скелет дорослої людини лежав на спині, головою на ПдЗ. Руки витягнуті вздовж тулубу, долонями вниз. Ноги, підігнуті в колінах, згодом сповзли рівно вниз, з'єдналися в колінах. На кистях і на стопах осіла рожева вохра. На дні зафіксований бурий тлін підстилки (рис. 46.10).

Камова могила/5

Впущене з поверхні першого насипу в 12,2 м на ПдС від УЦ ($A=134^\circ$). Яма в плані прямокутної форми, 3,25х2,96 м, кути округлені, довгою віссю орієнтована по лінії ПнС-ПдЗ. Повздовжня вісь камери не співпадала з віссю вхідної ями, в результаті чого ширина уступу

виявилася різною: біля ПнС стіни 0,95м, біля ПдЗ – 0,45м, біля ПдС – 0,92м, біля ПнЗ – 0,95м. Камера перекрита циновою, волокна якої були орієнтовані вздовж осі ями. Циновка займала всю площу уступу і закріплювалася за допомогою дерев'яних кілків, від яких залишилися округлі отвори діаметром 1см, глибиною від 8см до 16см, заповнені дерев'яним тліном. Вздовж ПдЗ і ПнС коротких стінок, на відстані 8-25см від них виявлено 6 таких отворів, розташованих на відстані 0,55м-1,0м один від одного. Можна припустити, що таких кілків було близько 15. На уступі виявлено 4 дерев'яних колеса та інші деталі возу (рис. 47.1).

Колесо 1 знаходилося в середині ПдС уступу. Воно було виготовлене з суцільного куска дерева вздовж волокон. Діаметр колеса 0,75м, товщина тліну біля ободу 1,5см, біля матиці 4,5-6,0см. Діаметр матиці 0,2м, вона розширювалася до полотнища до 0,26см, виступала за площину колеса на 4-5см. Отвір у матиці мав форму неправильного овалу розмірами 8х5см.

Колесо 2 розташовувалося у західній частині ями. Деталь колеса у вигляді сектору шириною 0,20м через обвал стінки камери опинилася у заповненні. Діаметр колеса сягав 0,70м. Воно також зроблено з суцільного куска дерева. У центрі знаходилася матиця діаметром 0,22м, яка розширювалася донизу до 0,25м. Отвір у матиці круглий, діаметром 0,07м. Товщина колеса в 0,1м від ободу 0,06м, обід округлений, товщиною 0,04м.

Колесо 3 знаходилося в 0,15м на схід від колеса 2. На уступі лежали два фрагменти розмірами 0,30х0,18м і 0,33х0,11м, товщиною 1,5-2,0см. Середня частина колеса в результаті обвалу сповзла в камеру. Завдяки знаходженню її у заповненні, воно майже не деформувалося і дає найбільш детальне уявлення про конструкцію. Верхній діаметр матиці складав 0,20м, у площині колеса - 0,26м, довжина матиці - 0,19м, діаметр отвору - 0,07м, товщина ободу біля матиці - 0,05м, над площиною колеса матиця виступала на 0,07-0,08см. Діаметр колеса близько 0,6м.

Колесо 4 виявлено біля східного кута камери. Діаметр 0,6м, сектор колеса шириною 0,17м і матиця зрізані бульдозером. Товщина тліну частини, що збереглася – 0,035-0,01м. Розмір отвору 0,065х0,05м, товщина в центрі 0,05м. З інших деталей возу можна виділити прямокутні в перетині тесані дошки розмірами: 1,35х0,05х0,02м; 0,8х0,05х0,02м; 0,45х0,02х0,01м; 0,5х0,03х0,015м та дрібні фрагменти: 0,2х0,2х0,1м; 0,25х0,01х0,01м; 0,13х0,03х0,01м.

Камера в плані мала вид прямокутника з прямими кутами, 1,88х1,07м. Повздовжньою віссю орієнтована по лінії ПнС-ПдЗ. Була перекрита поперек трьома грубо обтесаними плитами вапняку. На стінах, що розширювалися до дна, простежені подовжені (до 0,25м) сліди знарядь з округлим робочим краєм шириною 3-3,5см. Плоске дно ями нижче уступів на 1,12м (5,42м від УЦ). На дні підстилка з шарів коричневого та білого тліну, що перемежувалися. Біля середньої частини стін було 8 отворів неправильно-овальної форми, розмірами 3-5см у поперечнику, глибиною від 7,5см до 16см, заповнені тліном дерева.

Скелет дорослої людини лежав скорчено на правому боці, головою на ПдЗ. Права рука витягнута вздовж тулубу і злегка відставлена вперед. Ліва рівно витягнута вздовж тулубу. Ноги в тазі зігнуті під тупим кутом, під гострим у колінах, стопи на боці. Біля плечової кістки правої руки й нижче коліна померлого знаходилися фрагментовані стулки прісноводних раковин. Біля кисті правої руки лежав тлін дерева довжиною 12см, діаметром 0,8см (рис. 47.2).

Інвентар поховання: 1). Під лівим крилом тазу знайдені необроблені різці дикої тварини, що лежали компактно, оточені з трьох сторін дрібними намістинами з насіння з маленькими отворами у центрі. Розміри прямокутника, утвореного намістинами, близько 6,0х7,5см. Наявність коричневого тліну вказує на можливість їх зберігання у спеціальному мішечку зі шкіри (рис. 47.3-5).

Новокриворізький ГЗК 1/4

Знаходилося в 5,5м на захід від УЦ, на глибині 0,5м. На рівні фіксації яма мала прямокутну форму з округленими кутами, 3,30х3,50м. Орієнтована повздовжньою віссю по лінії ПнС-ПдЗ. На глибині 2,37м яма звужувалася уступом шириною 0,85-1,1м. На уступі знаходилося перекриття з плит граніту і вапняку, яке займало площу 2,6х2,1м. Воно складалося з двох шарів, які включали 21 гранітну та 5 вапнякових плит. Найбільша брила верхнього шару мала розміри 1,6х0,5х0,3м, більшість мала 0,5-0,6м у поперечнику. Нижній шар складався з плит, що лежали поперек ями. Їх розміри (з Пн на Пд): 1,97х0,68х0,24м; 1,85х0,57х0,29м; 2,10х0,4х0,18м; 2,15х0,5х0,2м. На уступі, під плитами, зафіксовані відбитки циновки. На плитах закладу лежали залишки чотирьох коліс. Всі вони були сильно зотлілими і деформованими (рис. 47.9). Три колеса лежали на Пн стороні, а четверте, яке мало дві частини, знаходилося у ПдЗ куті. Вони зроблені з дерева вздовж волокон. Діаметр полотнища складав від 0,55м до 0,7м (останнє – розмір половини четвертого колеса). Діаметри матиць 8-10см, над площиною полотнища матиці підіймалися на 3,0-5,5см, товщина в ободі 3-5см. Не вдалося однозначно визначити кількість складових коліс. Одне складалося з двох половинок. Нижче уступу яма прямокутної форми, 1,8х1,12м, орієнтована по лінії ПнС-ПдЗ. Плоске дно знаходилося на глибині 3,89м. На ньому лежав тлін підстилки жовтого кольору з плямами чорно-червоної вохри (рис. 47.6-7).

Скелет дорослої людини поганої збереженості лежав на спині, головою на ПдЗ. Руки витягнуті вздовж тулубу, підігнуті в колінах ноги завалилися вправо. На кістках осіла темно-червона вохра. Під плитою № 4 виявлено крем'яний різець і скребачку. З правої сторони черепа знаходилася бронзова підвіска в 1,5 оберти (рис. 47.8).

Інвентар поховання: 1). Різець (?) із кременю темно-сірого з синюватим відтінком кольору, з білою вапняковою кіркою. Форма підтрикутна, на одній з повздовжніх граней нанесено дрібну двосторонню ретуш. Розміри: 3,0х2,5х1,4см (рис. 47.10); 2). Кінцева скребачка з напівпрозорого димчастого кременю, на одному з кінців – дрібна одностороння ретуш. Розміри: 1,9х1,5х0,9см (рис. 47.11); 3). Бронзова підвіска в 1,5 оберти, кругла в перетині. Діаметр 1,2см, діаметр дроту 0,3см (рис. 47.12).

Курган «Могила» п. 2

Виявлене в 11,5м на ПнПнС від УЦ ($A=13^{\circ}$), на глибині 7,58м. Яма в плані прямокутна з округленими кутами, 3,60х3,20м, орієнтована по вісі С-З. Нерівний уступ мав нахил до ями, його ширина з Пд складала 0,70м, з Пн – 1,30м, зі сходу – 0,80м, із заходу – 0,80м. На уступі простежені залишки підстилки. Вона мала складний характер. Її верхній шар товщиною близько 1мм був з речовини чорного кольору, що забруднювала пальці (типу сажі). Під ним – тонкий наліт білої речовини. Потім йшов шар (до 2мм) темно-сірого з коричнюватим відтінком тліну, нижче якого знаходився тонкий (до 1мм) шар коричневого тліну. На уступі збереглися частини дерев'яного возу, що слугували перекриттям. Залишки чотирьох коліс лежали біля камери на коротких уступах (рис. 48.1).

Ямна культура середньої течії Інгульця

В результаті вивчення фрагментів дерев'яних коліс можна з достатнім ступенем вірогідності уявити їх зовнішній вид. Великі, діаметром 0,7-0,74м, можна віднести до задніх. Їх конструкцію відновити простіше завдяки кращій збереженості фрагментів.

Колеса трискладові, центральна частина з матицею та два бокових сегменти скріплювалися за допомогою чотирьох внутрішніх штифтів. Ширина центральної частини 36см, боковини – 22см. Штифти великих коліс мали довжину 17-20см, ширину 3,0-4,5см, товщину 1-2см, у перетині – прямокутні, кути округлені. Штифти менших коліс (діаметром 0,6м) круглі (2см) або овальні в перетині, довжиною не менше 15см. Матиці великих коліс мали на краях ширину 17-18см, біля колеса 20-21см, вершина в одному випадку плоска, в іншому – округлена. Довжина матиці 15-17см. Товщина колеса зривувалася від 6,5-6см до 3,5-3см. Отвори в ступнях круглі, діаметром 6см і 5см відповідно. Стінки отворів в одному колесі вертикальні, в другому злегка розширюються до краю (рис. 48. 3).

Інші деталі возу, що збереглися і лежали поперек камери, даються в порядку зі сходу на захід (№№ 1-4 – колеса) (рис. 48.4).

Деталь 5. На Пн уступі зберігся фрагмент дошки довжиною 0,5м, шириною 5-7см, товщиною 1,7см, у перетині прямокутний. З Пд незначні фрагменти загальною довжиною до 10см, шириною 5см. Таким чином початкова довжина складала не менше 1,73м, ширина – 7см, товщина близько 2см.

Деталь 6. З Пн зберігся фрагмент розмірами 44х7х1см. Кінець деталі фігурний, з максимальним розширенням (10см) в 15см від кінця. З одного боку був сидловидний виріз, з іншого випукле розширення, торець деталі товщиною 5см. На Пд уступі фрагменти довжиною 20см, шириною 3-5см, товщиною 1,0см. Початкові розміри не менше 178х7х1,5см.

Деталь 7. Її уламки простежені на Пн уступі. Довжина на фрагменту 44см, ширина біля краю ями 10см, товщина 2-2,5см. Її початкові розміри 188х7х3см, зовнішня сторона випукла. В плані це Г-подібна фігура з вигином, що звужується до краю – перекладаина довжиною близько 30см. Аналогічна деталям 9, 18, 21.

Деталь 8. Збереглися два фрагменти розмірами 20х6х1,5см і три дрібних уламки з півдня, загальною довжиною 20см. У закінченому виді деталь мала довжину не менше 185см, ширину 6см, товщину 2,3см. Можливо, кінець, що знаходився на Пн уступі, був трохи загнутий.

Деталь 9. З Пн збереглася Г-подібна вигнута частина довжиною 33см. Ширина в загині 10см, біля камери 8см, товщина 1,5см. Кінець з однієї сторони зрізаний на клин таким чином, що загострена частина – з боку зовнішнього загику. Відновлені розміри: 187х9х1,3см. Загнута частина мала округлу поверхню з однієї сторони.

Деталь 10. Фрагмент прямокутної дошки на Пн уступі мав розміри 43х7х1,2см, з Пд – відбиток розмірами 37х8х6см. На ньому – два фрагменти дерева довжиною 10-13см, товщиною 1,0-1,2см. Початковий вид деталі – дошка довжиною до 2м, шириною 8-9см, товщиною до 2см.

Деталь 11. На Пн уступі фрагмент довжиною 53см, шириною 7см, товщиною до 2см, верх округлений. З Пд відбиток 20х9см з фрагментами дерева 16х8х1см. В одному з уламків розмірами 14х7х3см, у середній частині деталі, був прямокутний наскрізний отвір 3х2см. Цю деталь можна відновити у вигляді бруска з округленою верхньою частиною, довжиною до 2м, шириною 8-9см, товщиною до 3,5см. Деталі 9 і 11 перекривалися деталлю 10.

Деталь 12. Північний кінець розмірами 41х4х1,5см. В 3см від краю планки відмічений овальний отвір розмірами 2,8х2,0см. На Пд уступі зберігся відбиток довжиною до 20см з куском тліну 4х3х1,5см. У первинному виді це був прямокутний у перетині брусок розмірами не менше 185х4-5х2см. Наявність інших отворів встановити не вдалося через погану збереженість деталі.

Деталь 13. Частина, що лежала на Пн уступі, мала вид розвилки, у перехваті шириною від 8см до 13см, кінець на відстані 45см від камери роздвоювався, утворюючи в плані тупий кут, близький до 130°. Довжина кожної гілки до 23см, відстань між їх кінцями 45см. Основи розгалуження в перетині круглі, діаметром 9см. Правий кінець на момент розстички «висів у повітрі» і мав діаметр 4см. Лівий, що лежав на уступі, сплюснений, шириною 4см. Протилежний (Пд) кінець представлений відбитком розмірами 40х10см, із залишками дерева товщиною 1см. Початкова довжина 200см, діаметр стовбуру 8-10см.

Деталь (вузол) 14. Знаходилася на Пн уступі. Складався з двох частин: підпрямокутного бруска, від якого зберігся тлін розмірами 25х5х2,5см, і відбиток довжиною 23см, шириною 8см. Від Пн кінця бруска відходив прут довжиною 150см, шириною 1,5см, товщиною 0,5см, що лежав паралельно стінці камери на відстані 50см від останньої. Східний кінець прута загнутий вгору. Від інших прутів збереглися фрагменти довжиною 10-15см, розташовані по краях.

Деталь 15. В 10см на 3 від деталі 13, на Пн уступі знаходився прямокутний фрагмент розмірами 32х35х1см, загострений кінець якого торкався відгалуження деталі 13. Загальна довжина сягала 0,5м. З Пд кінець представлений відбитком з фрагментами дерева розмірами 31х5х1см. Відновлені розміри деталі 193х4-5х1,5см.

Деталь 16. Під цим номером об'єднані аналогічні за розмірами і конструкцією елементи типу прутів (для підтримки тенту?). Всі вони знаходилися на Пн уступі. Для всіх характерна вигнутість. Довжина 55см, 60см і 25см, ширина 1,5см, товщина 0,5см. Від прута, що лежав на деталях 7-9 на відстані 45см від камери, зберігся ланцюжок тліну довжиною 45см, шириною 1,5см, товщиною 0,5см.

Деталь 17. Її кінець розмірами 15х5х2,0см знаходився на Пн уступі. В перетині прямокутна з округленими кутами.

Деталь 18. На Пн уступі зберігся відбиток розмірами 28х10см з кінцем, загостреним на одній стороні. На відбитку фрагмент тліну 17х5х1,5см. З Пд відбиток дуговидно загнутий під прямим кутом. Довжина 42см, ширина 10-11см, довжина «загику» 32см, ширина зменшується до кінця до 6см. В заповненні на глибині 6,9м, виявлений фрагмент деталі розмірами 25х10х2,5см. Відновлені розміри: довжина 185см, ширина 10 см, товщина не менше 2,5см. Загнута частина довжиною 33см. В перетині прямокутна з округленими кутами.

Деталь 19. Лежала впритул до попередньої. Представлена двома плоскими відбитками розмірами 14х9см і 12х8см. На відбитках збереглися маловиразні залишки тліну товщиною до 1см. У заповненні на глибині 6,8-6,9м знайдені 2 фрагменти розмірами 15х8х2см і 20х5х2см, можливо, вони належали цій деталі. В перетині прямокутні. Початкові розміри 140х9х2см.

Деталь 20. На Пн уступі вона збереглася у вигляді зотлілого дерева розмірами 34х4,5х1,5см. В ній були зроблені 2 прямокутні отвори розмірами 7,0х1,5см на відстані 12см один від одного. З півдня – планка, 37х4,5х1,5см. В 24см від її кінця (в розширеній частині) був овальний отвір розмірами 4х2,5см. В заповненні знайдено фрагмент прямокутний, з округленими гра-

нями, 14х4х2,2см. Початкова довжина не менше 190см, ширина до 5,5см, товщина до 2,5см. Деталі 19 і 20 частково перекривалися колесом 4.

Деталь 21. Конструктивно пов'язана з деталлю 20. Від неї зберігся відбиток, що лежав на Пд уступі, перпендикулярно отвору деталі. На краю відбитку знаходилися три фрагменти тліну з напівкруглою поверхнею, розмірами 5х4х2см; 3х2х1см і 2,5х1,2х1см. Цю деталь можна уявити як овальну в перетині з кінцями, що звужувалися на конус. Довжина 45см, ширина в середині до 5см, на торцях – до 2см.

Деталь 22. На Пн уступі зберігся загнутий кінець довжиною 59см. Частина виробу перекривалася колесом 4. Ширина у місці згину 11см, на кінці – 8см, у перетині півовальна, товщина до 2,5см. На Пд уступі зафіксований плоский відбиток розмірами 7х4х2см, з однієї сторони (з боку загину) загострений. В заповненні, на глибині 6,98м, знайдені фрагменти розмірами 20х9х3см і менше. Довжина цілої деталі складала 190см, ширина до 10см, товщина до 3см.

Деталь 23 (фрагменти). Знаходилися між колесами 3 і 4. Збереглися 2 уламки довжиною 30см і 6см. У перетині напівкруглі, максимальна товщина 2,5см. В заповненні зафіксовано тлін довжиною 22см, округлий, 5х4,5см.

Деталь 24 (фрагмент). Знаходилася на Пн уступі в 10-15см вище східного кінця деталі 14. Довжина 28см, діаметр 3,5см.

Деталь 25 (фрагмент). Зберігся відбиток на східному уступі та на зворотній частині полотнища колеса 1, під яким вона лежала. За відповідним заглибленням на площині колеса визначений її діаметр – 6см. Довжина відбитку 37см.

Виходячи з форми і розмірів описаних вище деталей можна попередньо визначити їх функціональне призначення. Схожі за конструкцією деталі 7, 9, 18, 22 слід розглядати як каркас для тенту або іншого покриття возу, а деталі 14 і 16 могли використовуватися як додаткові розшивки тенту. Деталі 23 і 25 могли бути осями коліс. Деталь 13 – дишло. Конструкція деталей 5, 7, 12, 15, 20 дає можливість припустити, що вони були каркасом боковин кузова. Деталь 6 могла бути верхньою перекладиною ярма.

Наявний набір деталей дозволяє з достатньою певністю відтворити один з довгих бічних бортів, основою якого був описаний вище брус під номером 20. Він являв собою решітчасту конструкцію з 7-8 вертикально укріплених в отворах стійок, які мали довжину 0,45-0,5м. Стійки овальні в перетині, звужені на кінцях (деталь 21). Конструкція поперечних бортів, якщо такі були, неясна. Тяга здійснювалася за допомогою дишла, що кріпилося в передку (деталь 13). Воно було виготовлене зі стовбуру деревини діаметром близько 0,1м, закінчувалося на одному кінці підковоподібним розгалуженням (кут близько 130°). Довжина дишла приблизно 2м, довжина розгалужень до 0,23м, відстань між кінцями 0,45м. На жаль, на кінцях розгалужень були відсутні будь-які конструктивні деталі (наприклад, отвори), що призначалися для кріплення до передка.

В цілому віз міг мати такий вигляд. Його довжина не менше 2м, ширина близько 1м. Борти кріпилися безпосередньо до рами основи. Таке кріплення характерне для возів епохи бронзи. Бортів могло бути два (повздовжні) чи чотири. З етнографічних матеріалів відомі вози з двома довгими решітчастими бортами і відсутніми передніми. Передня колісна пара мала діаметр 0,6м, задня – 0,74м. Зменшення діаметру передніх коліс – один з факторів, що покращували поворот возу. Приймаючи до уваги розміри коліс, кліренс возу не перевищував 0,4м, борти трохи підвищувалися

над рівнем коліс. При жорсткому кріпленні дишла до передньої вісі утворювалася мала гнучкість ходу і повороту, тому що кут, утворений дишлом і горизонтом і заданий самою конструкцією, був невеликим. Вірогідний і варіант застосування шкіряних пасів для з'єднання з передком. Можливо, на колеса надягалися шкіряні шини.

Запропонований варіант реконструкції (рис. 49.7-9) є достатньо схематичним. Виявлені деталі возу не дають відповіді на питання про тип з'єднання передньої колісної пари з днищем. Не до кінця ясне призначення Г-подібних деталей із загостреним під кутом 45° загострим кінцем. Ми визначили їхнє функціональне застосування як стійки кибитки, проте залишається проблемним їх з'єднання з кузовом і роль скошених кінців. Серед наявних частин возу відсутні колісний передок і задок. Можливо, їх не поклали, як цінну і складну у виготовленні деталь. Відсутність на кінці вилки дишла отворів для горизонтального шкворення з метою гнучкого з'єднання з возом наводить на думку про можливість застосування шкіряних петельчастих пасків, пропущених через вісь. Більш детально вдалося реконструювати бокові стінки кузова, які склалися з верхнього та нижнього брусів, між якими вставлялися вертикальні округлі стойки із загостреними кутами. Стойки вставлялися у наскрізні отвори в брусах. Їх могло бути до 10 при висоті до 0,5м. Подібний тип бортів кузова був поширений і в більш пізні часи [78].

Камера нижче уступу мала розміри 2,02х1,18м, повздовжньою віссю орієнтована аналогічно вхідній ямі. Стінки, за виключенням західної, розширювалися до дна. По периметру дна, вздовж стін, була канавка шириною від 12см (східна стіна) до 5см (західна). в перетині V-подібна. Її глибина коливалася від 15см до 10см біля довгих сторін, 8-9см – біля коротких. мінімальна – ПдС кут – 3см. На дні камери простежено тонкий шар чорно-коричневого тліну товщиною 2-3мм, біля узголів'я – до 1см. В області тулубу зафіксовано жовто-коричневий тлін товщиною до 1см. Глибина камери від уступу 1,05м, у материк ям заглиблена на 1,45-1,48м. У чорноземному заповненні зустрічалися уламки деталей возу (рис. 48.2).

Скелет дорослої людини лежав скорчено на лівому боці з наступним розворотом на спину, головою на захід. Ліва рука рівновитягнута вздовж тулубу, кисть долонею вниз. Права зігнута в лікті під тупим кутом, кисть на лівому крилі тазу. Ноги з тазом утворили тупий кут, гострий – у колінах, ступні разом, на боці. На ступнях і гомілкових кістках осіла вохра. Біля 3 стіни, в 15см від лицевого відділу черепа, на овальній плямі зі світло-коричневого тліну розмірами 14х7х0,3см, знаходився бронзовий листовидний ніж, чотиригранне шило, фрагмент стулки раковини. Під Пн стіною, в 10см від ступнів, знайдений кусок формованої вохри (рис. 48.2).

Інвентар поховання: 1). Бронзовий ніж із загостреним з обох сторін лезом, ромбічний у перетині, кінець обламаний. Черешок плоский, звужується до загостреного краю. На кінці залишки тліну дерев'яного руків'я. Довжина 8,6см, ширина леза біля черешка 2,7см, черешок довжиною 3,0см, шириною 0,7см, товщиною 0,3см (рис. 48.6); 2). Бронзове шило у вигляді квадратного в перетині стрижня із загостреними кінцями. Довжина 5,2см, перетин 0,3х0,3см (рис. 48.7); 3). Формована вохра темно-вишневого кольору, в плані овальна, розмірами 17х10х8см, в перетині півсферична (рис. 48.8).

Широке 3/14.

Знаходилося в 8,0м на схід від УЦ (А=98°), на глибині 3,78м. У насипу над похованням зафіксовано велику кількість зотлілого дерева. Яма прямокутної форми

Ямна культура середньої течії Інгульця

з округленими кутами, 2,4х1,6м, орієнтована по лінії Пн-Пд (рис. 48.9). У заповненні зустрічалися стовпчики діаметром 2,5-3,5см, фрагменти плах шириною 10-12см, товщиною 2-2,5см, та уламки прямокутних у перетині брусів 4х5см. По всій висоті ями вздовж довгих стін через рівні проміжки стояли по 4 круглих стовпчики діаметром 2,5-3,5см. На дні могили знаходився каркас візка, який складався з передньої та задньої дошок, з'єднаних за допомогою брусків, краї яких шпільтувалися круглими кілочками. З боку коротких передка і задка каркас скріплювався двома планками, а посередині хрестовиною. Поперечні планки з'єднувалися дошками, які проходили через хрестовину зверху та знизу. Від довгих бортів залишилися фрагменти шириною 15см. Передня та задня стінки мали висоту до 20см, вірогідно, такими були і боковини. Розміри каркасу складали 2,0х1,34м.

Варіант реконструкції возу по кузову наводиться на рис. 49.

Дно ями було заповнене шаром дерев'яного тліну

товщиною до 5см. Скелет дорослої людини лежав у центрі, злегка по діагоналі, головою на ПнПнС. Руки випростані вздовж тулубу, підігнуті в колінах ноги впади вправо. На кістках осіла вохра, нею також густо посипана підстилка. Біля правого плеча на шарі зотлілого дерева лежали бронзовий наконечник дротика та шило із залишками дерев'яного руків'я.

Інвентар поховання: 1). Бронзовий наконечник дротика (згідно з визначенням Л.П.Крилової) вузько-листовидної форми, черешок плоский, у перетині прямокутний. На черешку сліди дерева. Лезо має зазублини з двох сторін. Довжина 12,1см, ширина леза 3,4см, товщина 0,3см, довжина черешка 3,5см, ширина 0,9см, товщина 0,3см (відсутність древка дротика при збереженості інших дерев'яних частин возу опосередковано вказує на бронзовий ніж. – Авт.) (рис. 48.10); 2). Бронзове чотиригранне шило з дерев'яним руків'ям циліндричної форми. Довжина 12,5см, довжина шила без ручки 4,9см, ширина грані 0,4см, перетин ручки 1,3х0,8см (рис. 48.11).

Основні параметри поховань з возами

Таблиця 19

№ п/п	Шифр поховання	Обрядова група	Розміри уступу, м, група	Розміри камери, м, група	Частини возу, перекриття, підстилка	Вік	Інвентар
1	Лук'янівка/1	II	3,2х2,4 III	2,0х1,0 III	Чотири колеса в кутах, крейда, коричневий тлін, деревні вуглини.	Дорослий.	Знаряддя з кістки тварини, шпилька (?), ратиця вівці
2	Лук'янівка/18	I, III	3,1х2,8 III	1,85х1,37 II	Чотири колеса на довгих уступах, кам'яне перекриття, циновка на уступі та дні камери	Дорослий і дитина	Горщик, вохра.
3	ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/3	I	Не визн.	1,68х1,02 II	Три колеса, 5 плит перекриття, з них одна – з геометричним рисунком	Дорослий	7 крем'яних відщепів
4	Харіна могила/9	I	3,9х3,15 III	2,3х1,6 III	Два колеса і деталі возу, циновка на уступі, вохра, бурий тлін	Дорослий	
5	Камова могила/5	II	3,25х2,96 III	1,88х1,07 II	Чотири колеса і деталі возу, плити перекриття, 8 отворів	Дорослий	Мішечок з різцями дрібного хижака, стулка Уніо, древко довжиною 12см.
6	Могила/2	III	3,6х3,2 III	2,0х1,2 II	Деталі возу, канавка, тлін,	Дорослий	Бронзові ніж і шило, стулка Уніо, формована вохра, вохра на кістках
7	НКГЗК 1/4	I	3,5х3,3 III	1,8х1,2 II	Кам'яне перекриття, жовта підстилка, вохра	Дорослий	Бронзова підвіска, крем'яний різець і скребачка
8	Широке 3/14	I	Не визн.	2,4х1,6 III	Кузов возу без коліс, 8 стовпчиків на дні, дерев'яне перекриття (деталі возу?), вохра	Дорослий	Бронзові ніж і шило

Унікальними можна вважати поховання: парне (Лук'янівка/18), з комплектами ніж + шило (Могила/2, Широке 3/14) та з орнаментованою плитою в перекритті ями (ПнГЗК Першотравневий кар'єр, 1/3).

Різноманітні за розмірами і конструкцією колеса (діаметром 0,6м, 0,7-0,74м; 0,6м; 0,5м; 0,82м; 0,75м; 0,70; 0,6м; 0,55м; 0,7м), достатньо складні деталі возів (прямі,

із загином; дошки, бруси) вказують на існування транспортних засобів різних видів і розмірів та високий рівень майстрів.

У похованнях з возами не знайдено кісток тяглових тварин, але можна допустити, що запрягали 1-2 волів.

Реконструкція возів, виходячи з наявності деталей, що збереглися, можлива, але буде неповна і приблизна (рис. 49).

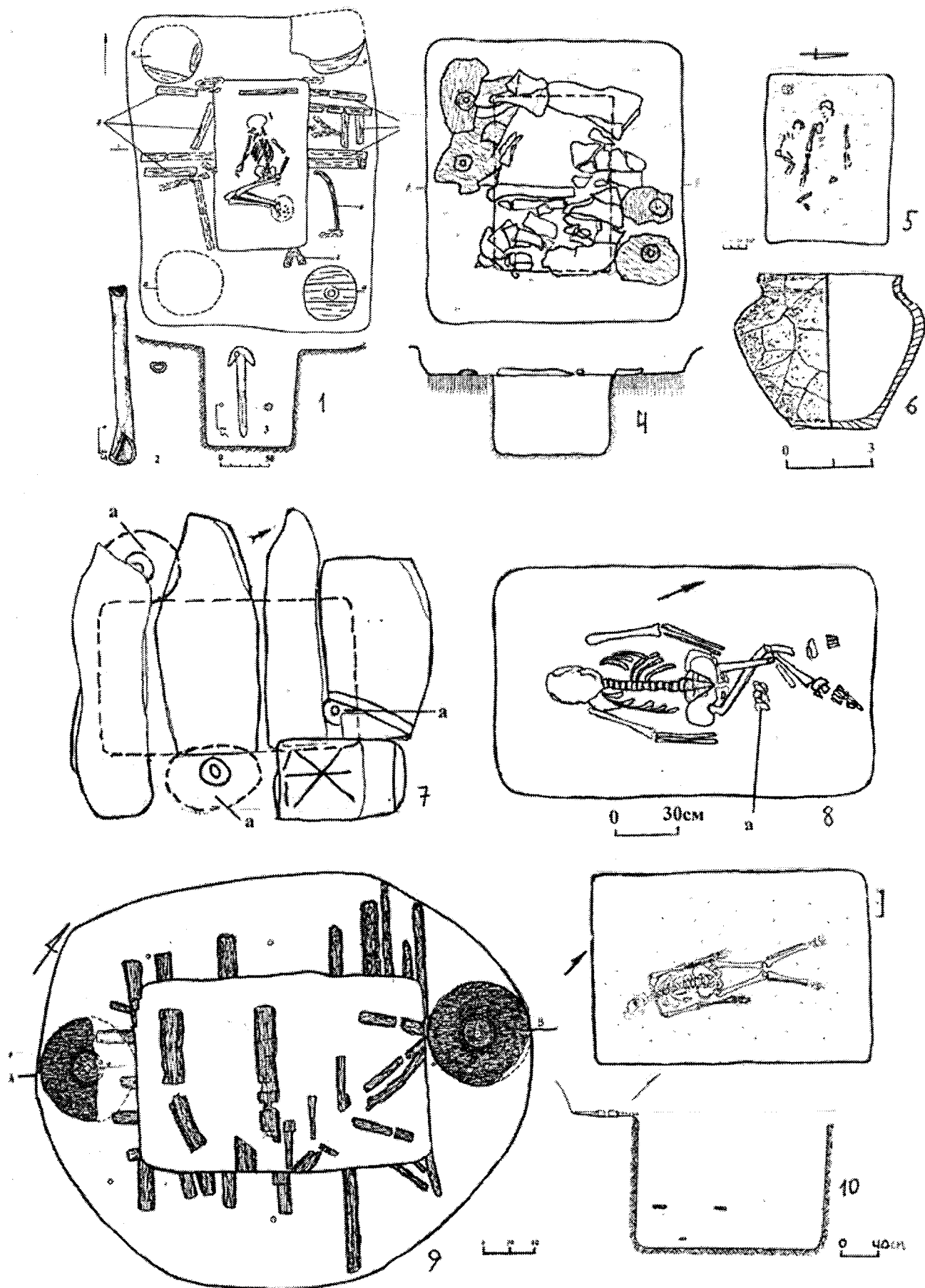

Рис. 46. Поховання з возами: 1-3 – Лук'янівка/1; 4-6 – Лук'янівка/18; 7, 8 – ПнГЗК, Першотравневий кар'єр 1/3; 9, 10 – Харіна могила/9.

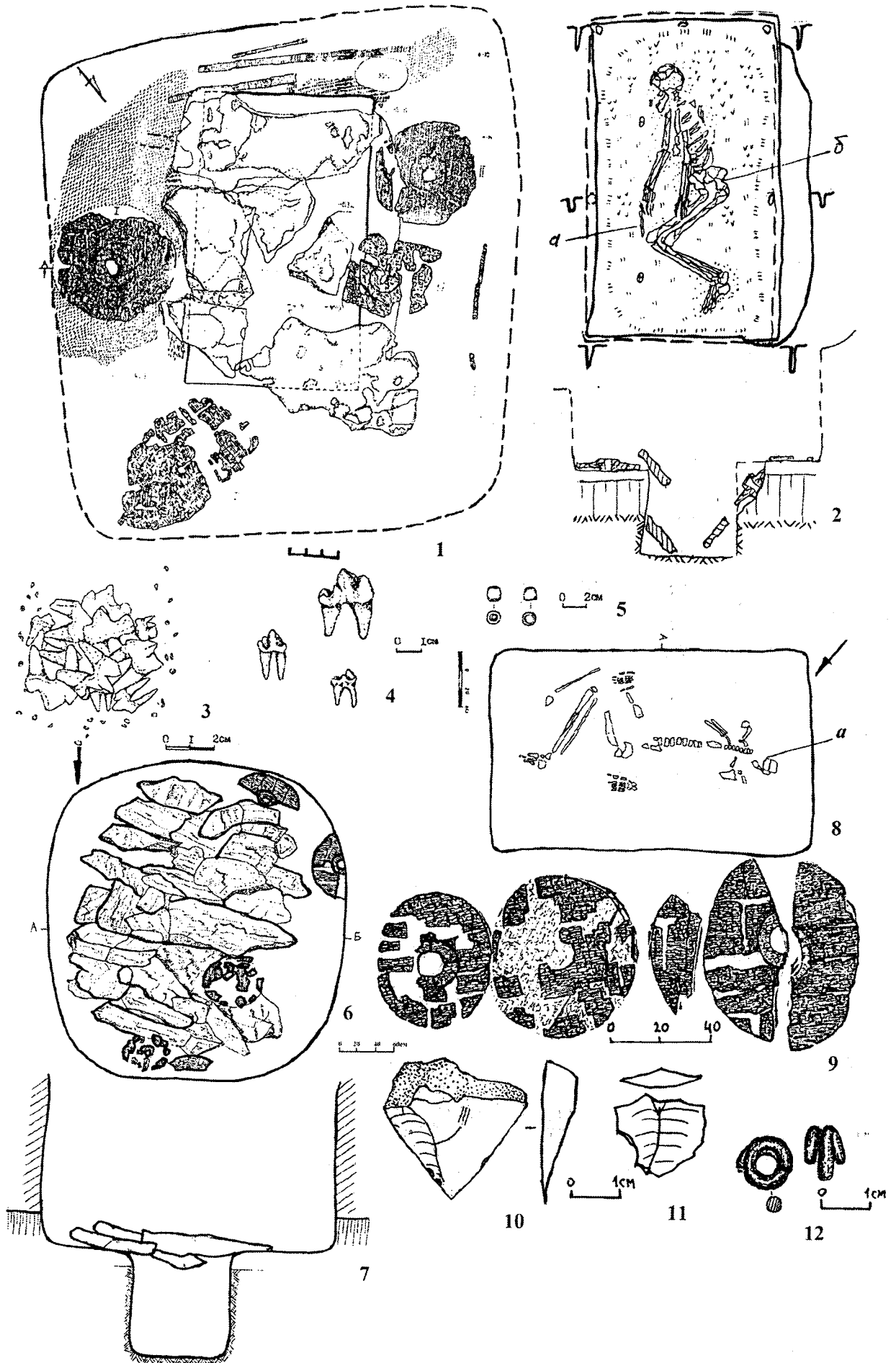

Рис. 47. Поховання з возами: 1-4 – Камова могила/5; 6-12 – НКГЗК 1/4.

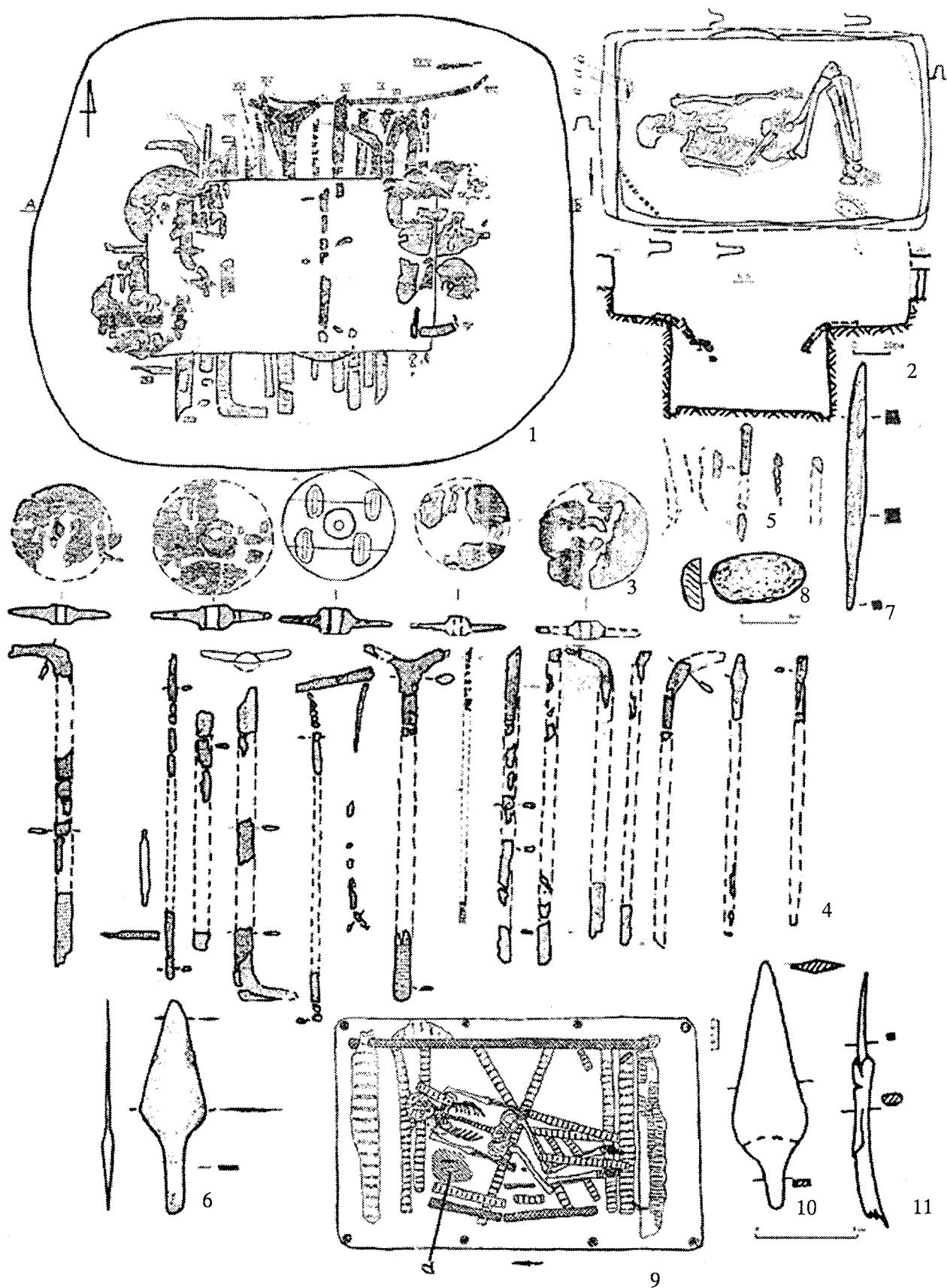

Рис. 48. Поховання з возами: 1-8 – перекриття, план, перетин, деталі возу, інвентар поховання (Могила/2); 9-11 – план та інвентар поховання (Широке 3/14).

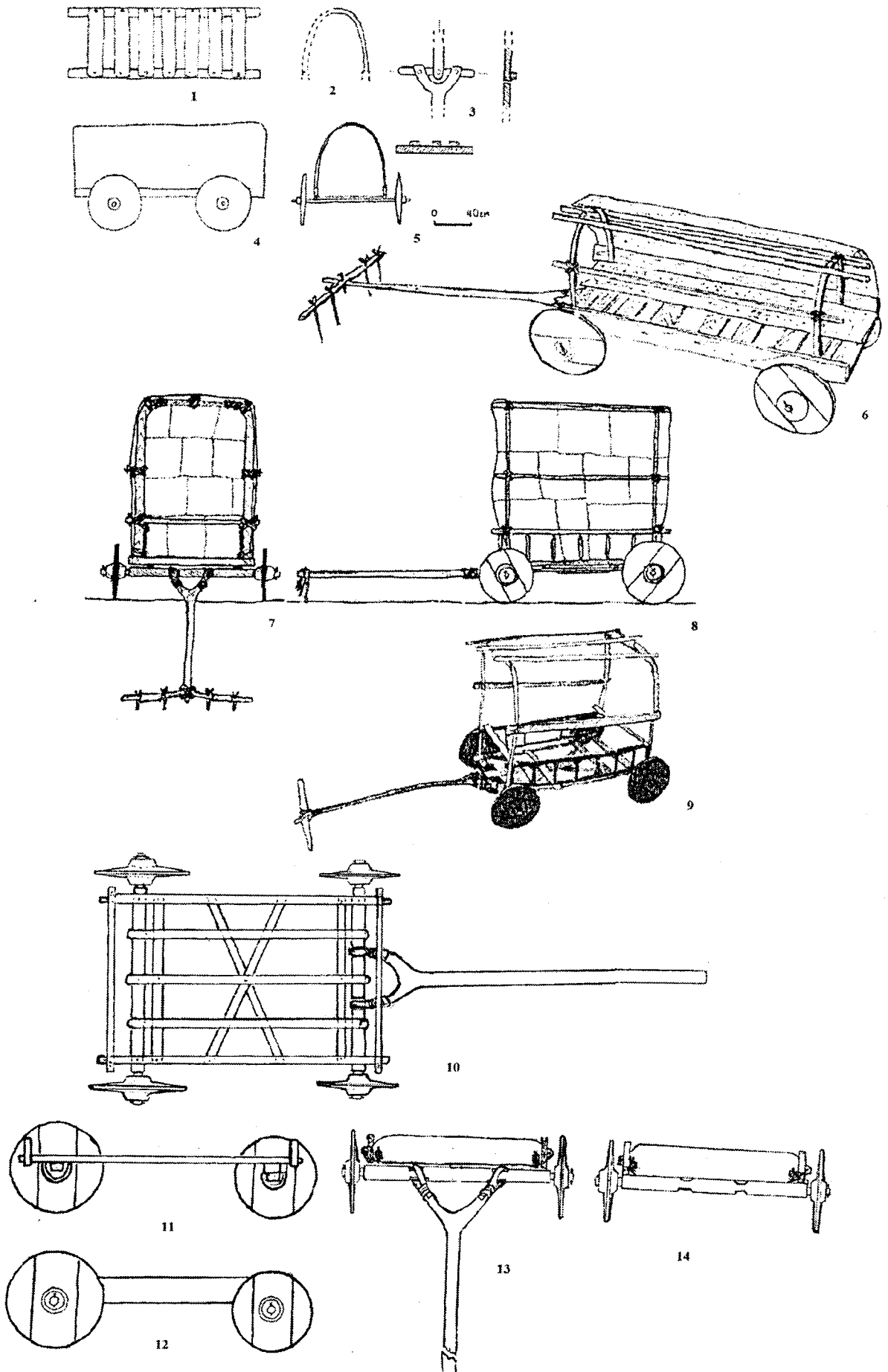

Рис. 49. Реконструкції возів: 1-5 – Лук'янівка/1 (реконструкція О.О. Мельника, І.Л. Сердюкової, 1988); 6 – Лук'янівка/1 (реконструкція О.О. Мельника, 2013); 7-9 – Могила/1 (реконструкція О.О. Мельника, 2013; 9 – картонна модель); 10-14 – Широке, к. гр. 1, 3/14 (реконструкція О.О. Мельника, 2013).

3.4. Стели

Стели та антропоморфні стели з граніту, аркозового пісковика, метапісковика, мігматиту, сланцю та вапняку виявлені в перекритті сімнадцяти поховань з п'ятнадцяти курганів і в кромлеху.

Орджонікідзе 2/7

Знаходилося на відстані 3,5м на схід від УЦ ($A=95^\circ$). Зафіксовано на рівні ДП по закладу з трьох мігматитових стел, які лежали поперек ями, "головами" всі повернуті на північ. Нижні площини стел знаходилися на глибинах 0,15-0,28м, що дає можливість припустити наявність заплічної ями, проте її контури у чорноземному ґрунті не були простежені. Камера прямокутної форми, розмірами 1,5х1,0м, орієнтована у напрямку схід-захід. У чорноземному заповненні значна кількість річкової гальки. На Пн і Пд від поховання знаходився суглинний викид у вигляді півмісяців, орієнтованих по вісі схід-захід, товщиною 10-24см, розмірами 4,6х1,5м і 3,6х1,5м відповідно. Під плитами, у заповненні, знайдено тлін дерева довжиною 16см, діаметром 2,5см, і зуб коня. На стінах збереглися подовжені сліди знаряддя з плоским робочим краєм шириною до 4см. Плоске дно могили знаходилося на глибині 1,01м від ДП (-2,18м від УЦ).

Кістяк дорослої людини поганої збереженості лежав скорчено на правому боці головою на захід. Ліва рука витягнута вздовж тіла, кість на тазі. Права – випростана до коліна лівої ноги. Ноги в тазі зігнуті під тупим кутом і під гострим у колінах (рис. 21.16).

Стела 1 (крайня із заходу) виготовлена зі щільної мігматитової плити підтрикутної форми, розмірами 1,62х0,81х0,14м, нижня частина загострена під клин довжиною 0,6м. Голова-виступ у вигляді трапеції, шириною 30см і висотою 13см. Праве плече загострене, ліве – округлене. На виступі голови і нижче пробито округлий контур обличчя діаметром 22см, в середині якого схематично вибиті очі й ніс у вигляді Т-подібного знаку: довжина горизонтальної складової – 16см, вертикальної – 6см, ширина лінії – 2см. В техніці грубої оббивки виділена трипала права рука, яка закінчувалася на прямокутнику розмірами 35х18см – можливо, стилізованому зображенні молота. Верхня частина стели була посипана червоною вохрою (рис.50.1-2);

Стела 2, з гранітної породи, лежала посередині, мала овальну форму і розміри 1,30х0,56х0,28-0,1м. Верхня частина звужується протягом 0,3м, нижня – підтесана під клин. Поверхня стели була грубо оброблена і мала складний профіль (лівий бік піднятий, а середина ввігнута). Вона в перетині наближалася до прямокутника (рис. 51.2);

Стела 3 виготовлена з прямокутної плити мігматиту. Верхня частина плоска, кути по висоті скошені на 18см. Нижня частина грубо оброблена (рис. 51.3).

Новокриворізький ГЗК 1/2

Виявлено у Пд профілі центральної бровки, на відстані 3,48м ($A=155^\circ$) від УЦ. На глибині 1,9м зафіксовано перекриття ями з вапняку на плямі 2,3х1,9м. Найбільша плита мала розміри 1,0х0,9х0,25м. Другий шар складався з 5 плит залізного кварциту, які лежали поперек ями по обидва боки стели з метапісковика, розмірами 1,45х0,75х0,18м, біля західної стіни. Інші камені мали в поперечнику 0,3-0,5м. Яма прямокутної форми з округленими кутами, 2,4х1,95м, орієнтована у напрямку захід-схід. На глибині 2,50м вона звужувалася уступом шириною 0,7-0,8м до розмірів 1,7х0,97м. На цьому рівні вона була перекрита цинковою, відбиток якої зафіксовано на тильній стороні стели. На скошених до

дна нерівних стінах збереглися сліди знаряддя з округлим робочим краєм шириною до 3см. На плоскому дні простежено білий тлін, під яким залягав тонкий шар коричневого.

Кістяк дорослої людини поганої збереженості лежав на спині головою на схід. Підігнуті в колінах ноги завалилися вліво. На кістках осіла червона вохра (рис. 9.3).

Інвентар поховання: 1). Антропоморфна стела з метапісковика, 1,45х0,75х0,15-0,18м. "Голова" виділена трапецієподібним виступом шириною 28см, висотою 28см. По відношенню до площини корпусу голова утоплена на 3см. На "голові" грубо вибито овал обличчя, в середній частині тулубу є канавка шириною 3-4см і глибиною 1-2см, вірогідно, пояс (рис. 50.4).

Новокриворізький ГЗК 2/9

Знаходилося в 10,3м на ПдПдЗ від УЦ, на глибині 1,4м. Зафіксоване за перекриттям з двох брил (аркозовий пісковик і залізистий кварцит). Плита аркозового пісковика виявилася антропоморфною стелою. Верхня частина ями мала прямокутні обриси, 0,96х0,71м, орієнтована у напрямку ПнЗ-ПдС. З трьох сторін (крім ПнС) зроблені уступи шириною 7-9см і 26см (ПдЗ), які знаходилися на глибині 1,68м від УЦ. Нижче уступів яма мала розміри 0,79х0,39м, дно на глибині 2,5м (рис. 6.12).

Уламки кісток дитини виявлені у придонній частині камери. У Пд кутку, зліва від черепа, лежав ліпний горщик. На дні – наліт білого тліну і шматочки червоної та фіолетової вохри (рис. 9. 4, 5).

Інвентар поховання: 1). Ліпний гостродонний горщик струнких пропорцій з прямим вінчиком, відігнутим зовні. Покаті плічка зроблені у верхній третині висоти. Зовні поверхня шерехата, сіра з чорними і буруватими плямами. Висота 13,3см, діаметр вінчика 9,5см, тулубу – 13,0см (рис. 30.3); 2). Антропоморфна стела у вигляді підпрямокутної плити, розмірами 1,59х0,55х0,19м, підтесаної знизу на клин. На протилежному рівному краю виділена виступаюча на 2см "голова" шириною 19см, і плічка довжиною 15см і 18см, які були злегка утоплені (рис. 50.9).

Довга могила, курган 1

Поховання 1. Розташовувалося в 8,5м на ПнС від УЦ ($A=38^\circ$), на глибині 3,86м. Зроблене в ямі з уступом, що була впущена з поверхні першого насипу. Вона прямокутної форми, 3,46х1,64м, глибина 0,9м, орієнтована по вісі ПнЗ-ПдС. Камера перекривалася 4 плитами, які з часом просіли в заповнення. На самій великій з них – гранітній, розмірами 1,3х0,8х0,2м, на стороні, що була повернута догори, і торцевій грані зображена фігура, загальною довжиною 63см (48 і 15см), яка віддалено нагадувала «людину-птаха»(?). Ширина канавки 1см, глибина 3-4мм. Нижче уступів яма мала розміри 1,7х0,63м, в плані прямокутна, кути округлені. На стінках збереглися сліди знарядь двох типів: у вигляді сплющеного жолобу шириною до 5см, і напівкруглі, шириною до 3см. На дні відмічено білий тлін рослинного походження. Скелету не виявлено. Можливо, кістяк був знищений при спорудженні поховання № 2 – катакомбного часу (рис. 9.7; 51.1).

Поховання 3 (основне). Виявлено в 7м на ПдЗ від УЦ ($A=227^\circ$), на рівні ДП. Здійснене в кам'яному ящику, складеному з 4 плит. Опис див. на стор. 67 (рис. 42.5; 50.7).

Рибасово-2, 4/9

Знаходилося в 5,60м на ПнПнЗ від УЦ ($A=346^\circ$), на глибині 2,06м. Поперек ями, орієнтованої по вісі

ПнПнС-ПдПдЗ лежали три стели, головами на ПнЗ (рис. 9.10).

Стела 1. В плані підпрямокутна, розмірами 1,77х0,55х0,15м, гранітна. Мала добре виражену прямокутну "голову" шириною 0,23м, висотою 0,07м. Внизу вона звужувалася. У верхній частині заглажена.

Стела 2. Прямокутної форми, розмірами 1,70х0,94х0,16-0,20м, з вапняку-черепашику. "Голова" була відбита у давнину, на що вказує характерна виймка. Посередині стели з усіх боків був намальований червоною вохрою пояс шириною 3,5см.

Стела 3. Виготовлена з граніту, розмірами 1,05х0,33х0,1м. Голова слабо намічена, донизу стела звужується. На відстані 0,33м від голови, через 1,5-2см розташовані три смуги-пояси з червоної вохри шириною 2,0-2,5см (рис. 51.14).

Камера прямокутної форми, розмірами вгорі 1,43х0,87м, по дну 1,52х0,97м. Навколо скелету зафіксовані плями білого тліну.

Зотлілий скелет дорослої людини лежав скорчено на правому боці, головою на ПдЗ. Череп зберігся фрагментарно. Права рука витягнута вздовж тулубу, злегка зігнута в лікті, кисть у коліна правої ноги. Ліва зігнута в лікті під тупим кутом, кисть перекриває лікоть правої руки. Ноги в тазі під тупим кутом і підібгані під себе. Біля лицевої частини черепа на боці лежав ліпний горщик і овальний кусок вохри розмірами 5х3х2,5см. За стопами лежали дві ратиці віви (рис. 9.11).

Інвентар поховання: 1). Ліпний круглобокий горщик з відігнутим вінчиком. Плічка похилі, дно прогнуте в середину. Висота 9,5см, діаметр вінчика 10см, дна 4см (рис. 9.11).

Новолозуватка 1/18

Розташовувалося в 5,1м на ПдС від УЦ ($A=135^\circ$), на глибині 3,36м. Поховальна камера прямокутна, 2,35х1,63м, з округленими кутами, орієнтована по лінії Пн-Пд, глибина від рівня фіксації 0,9м (-2,50м), була перекрита двома гранітними антропоморфними стелами, орієнтованими "головами" на схід (рис. 9.13). Вони, вірогідно, були взяті з кургану. На уступі та під стелами було виявлено рештки тліну плах перекриття та відбитки рослинної циновки, які лежали поперек камери. Волокна циновки паралельні, орієнтовані поперек ями. Плахи мали ширину від 5 до 12см. Стели і плахи осіли, частково зруйнувавши борти ями. Нижче уступу яма прямокутна з округленими кутами, стінки розширювалися у всі боки до дна, де її розміри склали 1,82х1,18м.

Померлий, доросла людина, був покладений скорчено на спині, головою на Пн. Права рука витягнута і відставлена під західну стінку, ліва – зігнута в лікті під прямим кутом, кисть на лівому крилі тазу. Підігнуті й вертикально поставлені ноги утворили розвал у вигляді ромбу. В контурі грудної клітки кістяка знаходився жовтий тлін. По дну виявлені залишки рослинної підстилки. На черепі та навколо нього – поспілка червоною вохрою. Фрагмент вохряного "хлібця" знайдено у чорноземно-глиняному заповненні. Тут також виявлені перерубані кістки кінцівок дорослої людини, залишки жердин діаметром 5-8см, довжиною до 15см.

Інвентар поховання: 1). Фрагмент "хлібця" з темно-червоною вохри, у перетині – напівсферичної форми, розмірами 3,0х2,1х1,8см (рис. 9.12); 2). Гранітна антропоморфна стела, 1,07х0,46х0,14м, "голова" виділена у вигляді трапецієподібного виступу розмірами 0,28х0,14м, зміщеного вліво. Нижня частина має клиновидну форму (рис. 51.8); 3). Гранітна стела у вигляді прямокутного стовпа, 1,13х0,34х0,13м. Верхня частина округлена, оббита, низ звужений під клин. На поверхні сліди обробки (рис. 9.13).

Ремонтирська могила/9.

Виявлено в 5,2м на ПнС від УЦ ($A=45^\circ$), на глибині 6,75м. Випушене в материк з рівня первинного насипу. Камера перекривалася п'ятьма плитами залізистого кварциту, довжиною 1,6-1,0м, шириною 0,82-0,4м, товщиною 0,22-0,08м (рис. 9.8). Одна з плит – антропоморфна стела. Під плитами виявлені відбитки циновки. Вхідна яма прямокутна в плані, 3,3х2,6м, кути округлені, орієнтована по лінії С-З. Глибина уступу складала 5,7м від УЦ. На його східній стороні, по вісіям, в 0,35м від краю, знаходився овальний в плані отвір від кілка розмірами 1,5х1см, глибиною 9см. Камера прямокутна, кути витягнуті (гострі). Дно нерівне. Стики уступу і камери чітко виражені, кути між стінками і дном добре пророблені. На західній стінці збереглися вертикальні сліди знарядь довжиною до 45см, з плоским робочим краєм шириною до 3см. На дні камери, в області кістяку і під ним, відмічений темно-коричневий з чорними плямами тлін товщиною до 0,5см. На ньому і материковому дні зафіксовані плями темно-червоної вохри, розташовані без певної системи.

Скелет дорослої людини лежав слабоскорчено на правому боці, головою на захід. Череп роздушений, лицевим відділом повернутий на Пд. Права рука рівно витягнута і відставлена вперед. Плечова кістка лівої руки лежала на хребті під тупим кутом до нього, кисть на середині стегнової кістки лівої ноги. Ноги зігнуті в колінах, ступні на правому боці. На кістках вохри (рис. 9.9).

Інвентар поховання: 1). Антропоморфна стела з метапісковика розмірами 1,64х0,67х0,34м. Поверхня вирівняна, заглажена. "Голова" виділена у вигляді підпрямокутного виступу розмірами 0,2м (ширина)х0,1м. Від лівого боку стели відбито кусок 0,67х0,34м. Верхня половина мала сліди фарбування темно-червоною вохрою (рис. 50.6).

Розівка 1/7

Знаходилося в східному секторі кургану, в 5,56м від УЦ ($A=93^\circ$), на глибині 1,48м. Яма підпрямокутної форми, 1,3х0,8м, її східна частина була перекрита вапняковим плитами розмірами 0,6х0,4м і 0,5х0,45м, одна з плит провалилася в поховання й лежала у заповненні на глибині 1,4м. Дно плоске, на ньому зустрічалися фрагменти кісток дорослої людини та плями червоної вохри. На схід від камери лежала плита вапняку розмірами 0,9х-0,5м, товщиною 15-20см, і стела трапецієподібної форми з граніту, розмірами 0,6х0,5м, товщиною 20см, з округленими сторонами й кутами (рис. 51.13). На відстані 0,30м на схід від поховання було заглиблення прямокутної форми, розмірами 0,5х0,22м, глибиною 30-40см від поховальної поверхні. Останнє перекривала наполовину вапнякова плита (рис. 10.11-12).

ПнГЗК 1/10 (основне)

Знаходилося на відстані 16м на ПдС ($A=134^\circ$) від УЦ. Викид у плані мав вигляд півмісяця, який з трьох боків, крім східного, охоплював поховання. Ширина його досягала 3-3,5м, потужність до 15-20см. Із заходу і півночі він лежав на схилах первинного насипу, що вже будувався, на заході він поступово знижувався до рівня ДП. Вірогідно, ПнЗ сектор на момент спорудження поховання 10 вже насипався. Плити перекриття частково просіли в камеру і обвалили її стіни, особливо з Пд. На них і на уступах камери, які знаходилися на рівні ДП, були зафіксовані відбитки рослинної циновки, розміри якої могли досягати 3,0х2,0м. За краями вона виходила на 0,5-0,6м, підтримувалася двома перехрещеними по осях жерлинами. Перекриття з різних брил, переважно дрібнозернистого сірого граніту, розташовувалося на ділянці розмірами 3,0х3,0м (по осях).

Основу закладу складали три великі плити граніту розмірами: 1). 1,96х0,65х0,21м; 2). 2,12х1,10х0,28-0,37м; 3). 1,72х0,94х0,23м. Друга виявилася стелою. Плити орієнтовані у напрямку ПнЗ-ПдС (149°). Стиги між плитами 2 і 3 були закриті трьома продовговуватими брилами довжиною 37см, 32см і 93см. Кругом плит лежали менші уламки. Деякі з них виявилися розколотими (рис. 10.1-2).

Камера прямокутна в плані, розмірами 2,03х1,15м, повздовжньою віссю орієнтована по лінії СПнС-ЗПдЗ. Східна стіна збереглася на висоту 0,6м, південна на 0,4-0,1м, західна на 0,25м, північна на 0,5-0,3м. Цілі частини вертикальні, плоскі, ретельно оброблені. На них зафіксувався білий рослинний тлін по всій площі – вірогідно, від циновки або тканини, якою вони були драповані. Для її кріплення використовувалися округлі кілки, від яких у дні збереглися 10 отворів діаметром 3см, 2,5см, 2,5см, 3см, 2,5х3,0см, 2,5см, 2,5х3,0см, 7,5см, 3,0см, 2,0см і глибиною відповідно 12,5см, 9,5см, 12,0см, 10,5см, 10,9см, 9,5см, 12,5см, 7,5см, 14,0см, 3,0см. Відстань між отворами по Пд стіні (зі сходу на захід): 38-54-47-43см, західна стіна: 50-52см, північна: 92-93см, східна: 46-57см. Дно могили сплюснене з нахилом на захід. Глибина у східному кутку –1,14м, західному –1,27м, у центрі –1,27м від ДП. У східному кутку збереглися відбитки плоского робочого краю знаряддя шириною до 3,5см, при довжині слідів 18-27см. Дно мало посипку крейдою, потім постелили циновку розмірами 1,8х0,96м. За черепом знайдено тлін від плахи довжиною 75см, шириною до 10см. Циновка і кістки померлого були посипані яскраво-червоною вохрою, особливо череп, кістки, стопи. Також на кістяку і кругом нього виявлено плями чорної масляної речовини і білого рослинного тліну. Навкруги черепа зафіксована посипка крейдою поверх циновки і вохри. В області черепа, тулубу і під ним знаходився шар тліну кори товщиною до 1см.

Померлий, доросла людина, лежав скорчено на спині з підігнутими в колінах ногами, головою повернутий на ЗПдЗ ($A=203^\circ$). Руки витягнуті вздовж корпусу, злегка зігнуті в ліктях, кисті нижче обрізу таза. Підняті та підігнуті в колінах ноги завалилися: ліва під прямим кутом у коліні, стопа на боці; права сповзла рівно, перекрыла поверх коліна ліву, стопа завалилася прямо. Справа від черепа знаходився кусок формованої вохри. Біля фаланг пальців лівої ноги знаходилися три знаряддя з коричнево-сірого кременю, які були посипані вохрою (рис. 10.3).

Інвентар поховання: 1). Сегментоподібний «хлібець» з вохри темно-червоного кольору, розмірами 7,8х7,2х4,2см. Верх двосхило-сплюснений по довжині, один торець округлений, низ сплюснений. З одного краю три V-подібні сліди. Вкритий бурою кіркою товщиною 1-2мм (рис. 10.7; 35.12); 2). Крем'яний скобель підпрямокутної форми, розмірами 6,2х5,3х1,5см. Колір поверхні світло-коричневий, вапнякова кірка на «брюшці», в незначній мірі на спинці. На кінці більш широкої сторони, з боку «брюшка», дрібна загострююча ретуш, по кромці дугоподібний виріз довжиною 2,3см (рис. 10.4); 3). Скребачка зі світло-коричневої сегментоподібної крем'яної платівки, розмірами 3,7х3,5х1,1см. На довгій стороні, з боку «брюшка», на протязі 2,5см нанесена дрібна загострююча ретуш (рис. 10.5); 3). Скребачка з крем'яного ромбовидного відколу, коричневого кольору, розмірами 2,8х1,6х0,8см. На довгій загостреній стороні – притуплююча ретуш, коротка – гострий злам без ретуші (рис. 10.6); 5). Стела з аркозового пісковика розмірами 2,12х1,1х0,37м. Має вигляд підпрямокутної плити, верх плаский, скошений, низ – асиметричний клин. Лицева сторона пласка, відкопи по краях, зворотна – бугриста, потовщується до

центру, випукла (рис. 10.2; 51.12).

Широке 1/14

Знаходилося в центрі насипу. Яма перекрита попереком трьома антропоморфними стелами, «головами» у різні сторони. Прямокутна яма з округленими кутами, 1,75х0,9м, орієнтована по лінії ПнС-ПдЗ.

Скелет дорослої людини лежав скорчено на правому боці з наступним розворотом на спину, головою на ПдЗ. Права рука витягнута кистю до колін, ліва злегка зігнута в лікті, нижньою частиною лежала на лівому крилі тазу. На кістках осіла червона вохра.

Л.П.Крилова не надала у звіті рисунків і розмірів стел, є тільки рисунок поховання. Судячи з розмірів могили, вони могли бути не менше 1м в довжину кожна.

Стелоподібні плити

Рибасово-2 4/8

Розташовувалося в 6,9м на СПдС ($A=107^\circ$) від УЦ, на глибині 1,62м. Яма прямокутна, кути округлені, 0,9х0,78м. Камера попереком перекрывалася 2 плитами сланцю розмірами 1,05х0,75м і 0,89х0,59х0,15м (рис. 10.9; 51.23). На дні тонкий шар коричневого тліну. Поховання на дві третини зруйноване катакомбним похованням 10. Скелет дитини поганої збереженості, вірогідно, лежав на спині, головою на ПдПдЗ.

ПдГЗК, курганна група 2, 2/3

Виявлене в 7,4м на ПнЗвід УЦ, на глибині 2,57м. Яма в попереком була перекрыта трьома плитами: прямокутною й двома краплеподібної форми, довжиною 1,2-1,4м, шириною 0,5-0,65м. Зверху (посередині) лежали два менших уламків довжиною 1,0м і 0,65м. З Пн краю, за межами ями, знаходилися дрібні пласкі уламки (7шт.). Яма прямокутної форми з округленими кутами, 1,3х0,8м, орієнтована з ПдЗ на ПнС (рис. 10.14; 51.15-18).

Скелет дорослої людини лежав на правому боці, головою на ПдЗ. Права рука витягнута й відставлена в сторону, ліва витягнута, кисть під лівим крилом тазу. Права нога в тазі зігнута під тупим кутом і під гострим у колінах, ліва – під близьким до прямого в тазі та під гострим у коліні, стопи зведені. На кістках осіла червона вохра (рис. 10.15).

Гостра могила 6/5

Знаходилося в 4м на ПдЗ від поховання 3. На уступах, що були зроблені на рівні материка, попереком камери лежали 4 стелоподібні брили довжиною 1,17-1,30м, шириною 0,29-0,43м. Камера прямокутної форми з округленими кутами, 1,35х0,75м (рис. 10.16; 51.19-22).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на спині, головою на захід. Руки випростані вздовж тулубу, підігнуті в колінах ноги завалилися вправо.

Зелений Гай (1999) 3/16

Виявлене в 12,8м на З ($A=263^\circ$) від УЦ. Могила простежена з глибини 0,4м. Вхідна яма підпрямокутної форми, 3,6х2,4м, орієнтована по вісі Пн-Пд. На глибині 1,6м від рівня виявлення по її периметру залишено уступ шириною 1,08-1,1м під поперечними стінками, 0,65м під повздовжніми. Для перекрыття використані три вапнякові плити, пригострені з однієї сторони кожна, віддалено схожі з антропоморфними стелами. Щілини між плитами закривали камені, що частково просіли в могилу. Розміри ями нижче уступу зменшилися до 1,6х1,1м, кути стали більш прямими, дно на глибині 1,1м закривала підстилка буро-оранжевого кольору, посипана вохрою (рис. 10.8).

Скелет дорослої людини лежав черепом на Пд. Руки відведені від тулубу і зігнуті в ліктьових суглобах, кисті на рівні тазу. Ноги, зігнуті в колінах, упали вправо, стопи лежали на боці. Інвентар відсутній.

Ямна культура середньої течії Інгульця

Стели та стелоподібні камені виявлені в 7 похованнях I ОГ, в 6 – II ОГ і в одному з невизначеною ОГ.

Вік похованих: 12 дорослих, двоє дітей, 2 – невизначені, 1 – кенотаф. Основних три (ПнГЗК, 1/10; Орджонікідзе, 2/7; Довга могила/3), впускних – 14.

Орієнтація переважно у західному секторі (ПнЗ-3-ПдЗ) – 8 випадків, у східному (С-ПдС) – три. Одного померлого орієнтували на Пн (Новолозуватка, 1/18), у двох могилах орієнтація не визначена.

Уступи були у 8 захороненнях, циновки на них у 4 випадках. У п.10 (ПнГЗК, к.1) на дні виявлено 10 ямок у кутах та вздовж стінок.

Вохра на дні, на кістках зафіксована в 9, формована (куски і «хлібці») - у 4 могилах.

Підстилка на дні у вигляді коричневого та білого тліну знайдена у 8 похованнях.

Інвентар присутній лише в 4 могилах: 2 ліпні горшки (Рибасово-2 4/9; НКГЗК 2/9), крем'яні відщеп, скобель і скребачка (Довга могила/3; ПнГЗК 1/10). Намистини були у складі інвентарю поховання 3 «Довгої могили».

Стели з кромлехів

Новолозуватка, курган 1

Стела 1. Вапнякова, 1,07х0,75х0,22м. «Голова» виділена у вигляді прямокутного виступу висотою 12см, низ оброблений під клин. На передній стороні, на глибину 2-3см, вибито зображення раннього Місяця, розмірами 0,4х0,1м, на лівій стороні грудей (рис. 50.3).

Стела 2. Гранітна, прямокутна, 0,92х0,63х0,19м. Низ злегка звужений і загострений під клин (рис. 50.5).

Стела 3. Підтрикутної форми, 1,0х0,82х0,23м. «Голова» виділена у вигляді невисокого (5см) трапецієподібного виступу. Низ звужений до 0,3м і загострений під клин (рис. 50.11).

Стела 4. Видовжено-прямокутної форми гранітна плита, 1,6х1,0х0,2м. Верхня частина мала трапецієподібний виступ, 27х15см, низ загострений з одного боку та звужений на клин (рис. 51.9).

Стела 5. Гнейсова, у вигляді видовженої прямокутної плити, 1,12Х0,98х0,18м. Верхня частина мала незначний плоский виступ («голова»?) і скошені плічка довжиною 15см та 8см. Низ загострений з одного боку та сколотий під клин (рис. 51.8).

Стела 6. Прямокутна гранітна плита, 1,11х0,46х0,16м. На верхній частині – численні відколи, вона була дугоподібно випуклою. Низ клиновидної форми, загострений на лінії повздовжньої вісі (рис. 51.7).

Стела 7. Підпрямокутна плита гнейсу, що звужувалася донизу на клин. Верхня частина рівна, відкол злегка скошений, 1,02х0,6х0,15м (рис. 51.6).

Стела 8. Гранітна масивна плита підтрикутної форми, що звужувалася вгорі та завершувалася невисоким (5см) трапецієподібним виступом шириною 0,2м. Плічка покаті, довжиною 15см. Низ плитчастий, широкий. По всій довжині стели проходить кварцова жила. Розміри: 1,73х0,72х0,23м (рис. 50.8).

Стела 9. Гнейсова плита підпрямокутних обрисів, краї округлені, розміри: 1,1х0,5х0,18м (рис. 51.10).

Основні параметри стел

Таблиця 20

№ п/п	Назва пам'ятки	Обрядова група	Тип стели	Матеріал	Розміри, м
1	Рибасово-2 4/9	II	3 а/стели	граніт, вапняк	1,77х0,55х0,15 1,70х0,94х0,16 1,05х0,39х0,1
2	Новолозуватка 1/18	I	2 а/стели	граніт	1,07х0,46х0,14
3	Ремонтирська могила/9	II	а/стела	метапісковик	1,64х0,67х0,34
4	НКГЗК 1/2	I	а/стела	метапісковик	1,45х0,75х0,15
5	НКГЗК 2/9	I? (дит.)	а/стела	аркозовий пісковик	1,59х0,55х0,19
6	Орджонікідзе 2/7 (осн.)	II	а/стела 2 стели	мігматит, граніт	1,52х0,81х0,14 1,3х0,56х0,28
7	Широке 1/14	II	3 а/стели		
8	Довга могила 1/3 (осн.)	II	а/стела?	сланець	2,15х1,1х0,1
9	ПнГЗК 1/10 (осн.)	I	стела	граніт	2,12х1,1х0,37
10	Довга могила 1/1	зруйн.?	стела	граніт	1,3х0,8х0,2
11	Розівка 1/7	зруйн.	стела	граніт	0,6х0,5х0,2
12	Рибасово-2 4/9	II	3 стели	граніт, вапняк	1,77х0,55х0,15 1,05х0,34х0,1 1,7х0,94х0,1
13	Гостра могила 8/5	кенотаф	2 стелоподібні		1,3х0,45х0,24 1,2х0,39х0,21
14	Рибасово-2 4/8	I? (дит.)	2 стелоподібні	сланець	1,05х0,75 0,89х0,59х0,15
15	Гостра могила 6/5	I	4 стелоподібні		1,17-1,3х0,29-0,43
16	ПдГЗК гр. 2 2/3	II	4 стелоподібні		1,2-1,4х0,5-0,65
17	Зелений Гай (1999) 4/9	II	3 стелоподібні (а\стели?)	вапняк	0,7х0,6х0,1 0,7х0,4х0,1 0,65х0,4х0,1

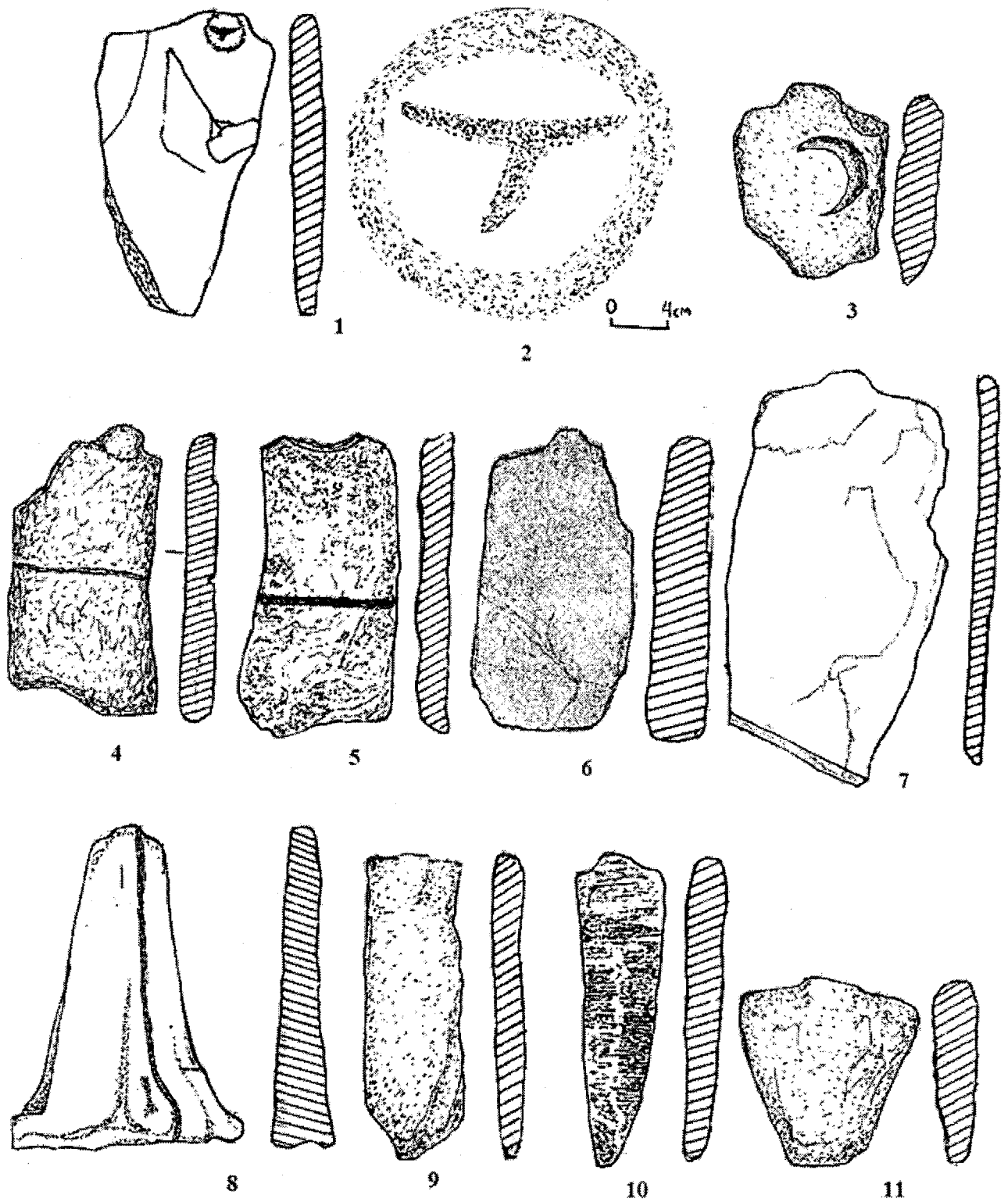

Рис. 50. Антропоморфні стели: 1-2 – Орджонікідзе 2/7; 3, 8, 11 – Новолозуватка, к. 1; 4 – НКГЗК 1/2; 5 – Рибасово-2 4/9; 6 – Ремонтирська могила/9; 7 – Довга могила/3; 9 – НКГЗК 2/9; 10 – Рибасово-2 4/9.

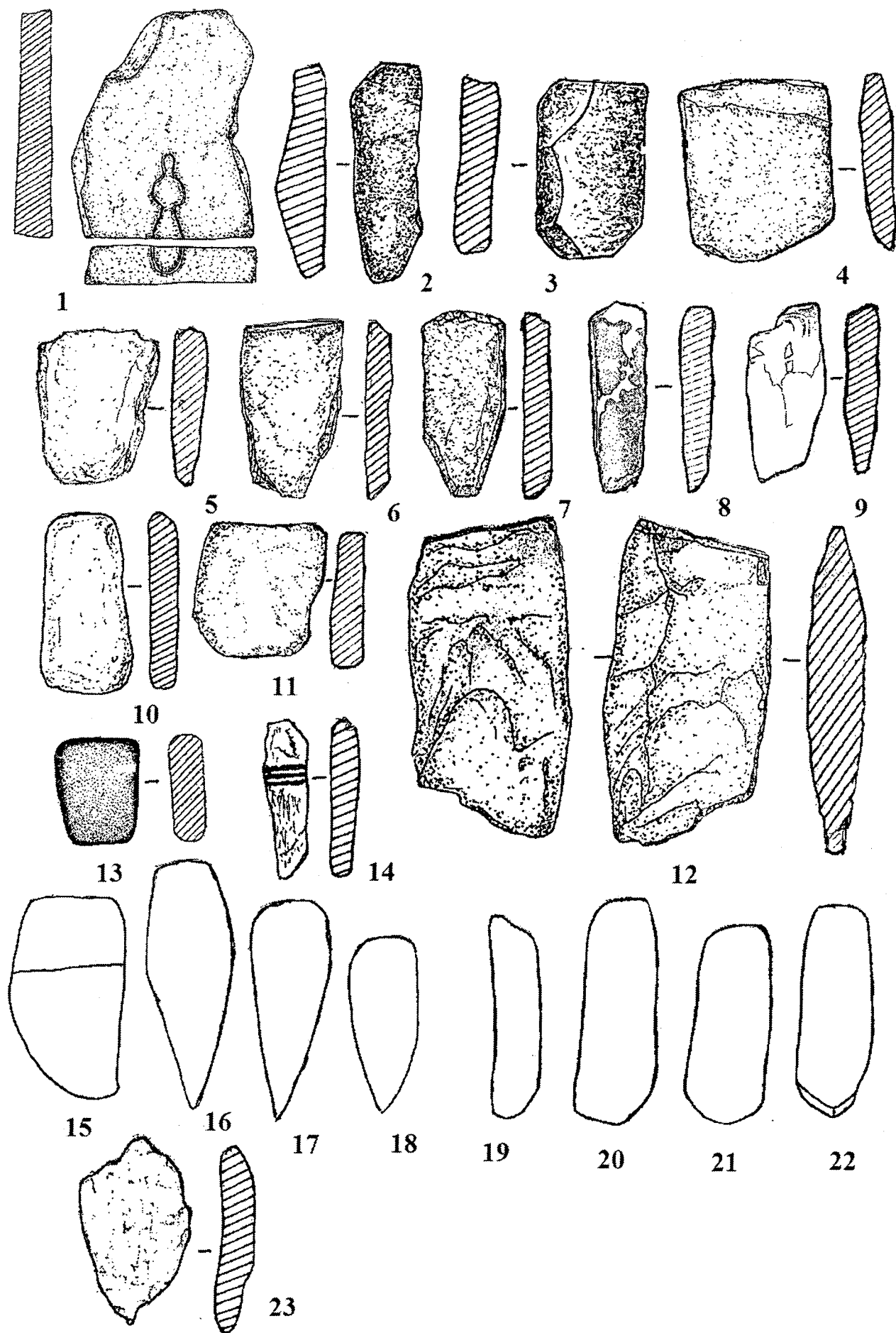

Рис. 51. Стели: 1 – Довга могила/1; 2, 3 – Орджонікідзе 2/7; 4-11 – Новолозуватка к.1; 12 – ПнГЗК 1/10; 13 – Розівка 1/7; 14 – Рибасово-2 4/9; 15-18 – ПдГЗК к. г. 2, 2/3; 19-22 – Гостра могила 6/5; 23 – Рибасово-2 4/8.

Висновки

На сьогодні більшість дослідників поділяє думку, що розміри і складність поховальних споруд, якість інвентаря й особливості ритуалу прямо вказують на соціальний статус померлого, тобто на його місце і роль в ієрархічній структурі роду, племені тощо. Положення у суспільстві може бути спадковим або надбаним у процесі діяльності особистості. Такі вихідні позиції слугують для науковців основою виділення рівня соціального статусу певної групи (страги), або особи. Кількість трудовитрат визначається за відхиленням у більший чи менший бік від умовної середньостатистичної моделі поховання. До уваги також приймаються окремі деталі поховального обряду в контексті всього комплексу формальних ознак та їх взаємні комбінації.

Для виділення показників соціального рівня померлого беруться до уваги такі фактори, як наявність насипу (досипки), уступи, розміри поховальної споруди. Так, подібність головних показників основних поховань у курганах вказує на успадкований статус померлих. Навпаки, габарити могильних споруд та їх складність можуть маркувати досягнений ієрархічний рівень. На це опосередковано вказують дитячі поховання, розміри яких у більшості випадків є меншими за середні. З іншого боку, серед могил дорослих зустрічаються такі, що значно перевищують середньостатистичні, і які нами пов'язуються зі знаттю.

Різноманітний інвентар, який зустрічається у чоловічих, жіночих і дитячих захороненнях, вірогідно вказує на належність до певних соціальних груп. Наявність невеликих серій кам'яних ящиків, возів, стел, металевих знарядь і прикрас у різних за віком і статтю похованнях може вказувати на високий успадкований стан. Наявність знарядь і зброї може маркувати досягнений рівень у певному соціумі.

Показником рівня положення померлого у структурі тогочасного суспільства може бути поза скелету. Нами прийнято до уваги три основні варіанти розташування померлого: 1) скорчено на спині з витягнутими вздовж тулуба руками; 2) скорчено на правому боці; 3) скорчено на лівому боці.

З кожною з обрядових груп співвідносяться деякі категорії інвентарю та деталі поховального ритуалу. Певні деталі обряду переважають у похованнях першої обрядової групи (антропоморфні стели, формована вохра, знаряддя з кістки, кам'яна сокира). Є спільні риси у захороненнях першої і другої обрядових груп (ямки від жердин, крем'яні і кам'яні знаряддя). Крем'яні стріли зустрічаються у лівобічних захороненнях і в першій обрядовій групі. До характерних рис останньої ми можемо віднести кромлехи.

Соціальну ієрархію ямної спільноти дослідники реконструюють як сукупність кількох структур, пов'язаних між собою. До них відносяться: 1) функціональна (службовці культу – воїни – безпосередні виробники); 2) потестарна (правителі – знать – рядові общинники); 3) статеві-вікова; 4) етносоціальна, яка репрезентується у поховальному ритуалі різними обрядовими групами [Іванова С.В. Социальная структура поселения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2001, с. 154].

Вказаний автор вважає, що деякими дітьми міг успадковуватися статус соціальної групи, до якої вони належали за народженням. Зокрема, це характерно для поховань дітей знаті, що супроводжувалися престижним інвентарем. Якщо дитина народжувалася у страді жерців і помирала у ранньому віці, то її ховали з урахуванням соціального положення.

Захоронення Криворіжжя також підтверджують думку, що після 7-річного віку дітей починали ховати за «дорослими» стандартами.

Найбільш різноманітний інвентар, знайдений у могилах дорослих (вік, коли можливо найкраще реалізувати себе у соціальній ієрархії). І.Ф. Ковальова вважає, що супроводжуваний інвентар є показником ролі і місця індивідуума у структурі громади [16а, с. 83].

Поховання дорослих репрезентує найбільш різноманітний інвентар, що включає знаряддя, прикраси з металу, рідше – зброю.

Згідно з підрахунками С.В. Іванової [12а, с. 156], високий рівень трудовитрат і наявність металевих прикрас маркує найбільш оптимальний вік для самореалізації – 35-45 років. Ця група займалася скотарством. Люди більш похилого віку переходили від скотарства до інших видів господарчої діяльності.

Брак антропологічних визначень у нашому випадку не дає можливості зробити більш детальний аналіз статево-вікової диференціації ямного суспільства.

Відсутність зброї у похованнях з престижним інвентарем вказує на те, що страги воїнів у ямному соціумі ще не існувало. Вірогідно, зверхниками спільноти виступали жерці, яким підлягали безпосередні працівники (общинники). При необхідності до зброї бралася все доросле чоловіче населення. Особи, зайняті господарчою діяльністю, могли переважати у структурі суспільства. Крім основного напрямку – скотарства – ямники займалися землеробством, обробкою шкіри, кістки, деревини, каменю, кременю тощо. Частина населення спеціалізувалася на гончарстві, плетінні, ткацтві. Поховання з возами (8 випадків) вірогідно пов'язані зі знаттю, як і захоронення з сокиркою-жезлом. До цієї категорії також тяжіють могили з антропоморфними стелами, у кам'яних ящиках і з металевими предметами. Можливо поховання знаті також були диференційованими, але через малу статистичну вибірку довести це на сучасному етапі неможливо.

Могили «рядових» общинників також різноманітні та часом мають ознаки великих трудовитрат і престижні артефакти. Це вказує на можливість суттєвої майнової та ієрархічної диференціації в їх середовищі.

Розрахунки показують, що у курганах, можливо, поховано взагалі елітну частину спільноти. При середній кількості ямних поховань регіону близько 5 на курган і екстраполяції цієї кількості на всі відомі на сьогодні кургани у Криворізькому і Широківському районах, а також 50% надбавки на втрачені вже пам'ятки, на ареал близько 2,5 тис. кв. км ми отримуємо населення 1,3 чол. на квадратний кілометр на сто років (за умови існування ямної культури до 500 років). Така мізерна густота населення не дозволила б підтримувати стабільність соціальних структур. Вірогідно, що велика частка населення краю (можливо, залежного) була похована в інших місцях (наприклад, у міжкурганному просторі).

Слід також розглянути версію про можливий розділ соціуму на «стихії» (земля, вода, вогонь, повітря). В залежності від часу народження або за іншими ознаками представники кожної «стихії» могли своїх небіжчиків «повертати» до них. Тому в курганах ми знаходимо поховання, які репрезентують стихію землі. Інші не можуть бути зафіксовані традиційними методами археології.

На сьогодні можливо стверджувати, що в поховальному обряді ямників басейну середнього Інгульця їхня соціальна ієрархія відображена. Для більш конкретних і детальних висновків щодо окремих структур і їх реконструкцій необхідно залучити дані антропології, геології та інших природничих наук. Отримання опорних даних дозволить відслідковувати еволюцію ямного суспільства у часі.

Ямна культура середньої течії Інгульця
Список пам'яток ямної культури Криворіжжя

№ п/п	Назва пам'ятки у тексті книги	Повна назва пам'ятки, її місцезнаходження, час і автори розкопок
1	Близиюки	Кривий Ріг, курганна група «Близиюки», кургани 5, 6, 8 (розкопки 1983 р., О.О.Мельник); курган 10 (розкопки 1992 р., О.Б.Будніков)
2	Валове	Криворізький район, с.Валове, курган 1 (розкопки 1978 р. – Г.Г.Михайлюк, 1980 р. – О.О.Мельник)
3	Валявко	Кривий Ріг, сел. Валявко, одиночний курган (№ 3) (розкопки 1973 р., М.М. Нікітенко)
4	Веселі Терни	Кривий Ріг, сел. Веселі Терни, курган 1 (розкопки 1972 р., М.М. Нікітенко)
5	Войково/1	Кривий Ріг, сел. Войково, курган 1 (розкопки 1967 р., Л.П. Крилова)
6	Курган «Войково»	Кривий Ріг, промислова зона Південного ГЗК, курган «Войково» (розкопки 1968 р., Л.П. Крилова)
7	Володимирівка	Софіївський район, с. Володимирівка, курган 3 (розкопки 2007 р., О.О. Мельник)
8	Гейківська-2	Криворізький район, курганна група Гейківська-2, курган 1(розкопки 1990 р., О.О. Мельник)
9	Гостра могила	Кривий Ріг, курган «Гостра могила», кургани 6, 8, 10 (розкопки 1964 р., Л.П. Крилова)
10	Довга могила	Кривий Ріг, курган «Довга могила» (розкопки 1983-1984 рр., О.О. Мельник)
11	Долгінцево	Кривий Ріг, курган «Долгінцево» (розкопки 1967 р., Л.П. Крилова)
12	Зеленгосп	Кривий Ріг, курган 1 «Зеленгосп» (розкопки 1979 р., О.О.Мельник)
13	Зелений Гай (1988) 1; Зелений Гай (1987) 5	Криворізький район, с.Зелений Гай, курган 5, курган 1 (розкопки 1987, 1988 рр., О.О. Мельник)
14	Зелений Гай (1999) 1-6	Широківський район, с. Зелений Гай, кургани 1-6 (розкопки 1999 р., В.А. Ромашко)
15	Златоустівка	Криворізький район, с. Златоустівка, кургани 1, 2 (розкопки 1988 р., С.Є. Мухопад)
16	Камова могила	Криворізький район, с. Родіонівка, курганна група «Камова могила», курган «Камова могила», курган 1 (розкопки 1986 р., О.О. Мельник)
17	Катеринівка	Кривий Ріг, Південний ГЗК, курганна група «Катеринівка», курган 2 (розкопки 1970 р., Л.П. Крилова)
18	Лук'янівка	Кривий Ріг, курганна група «Приворотна балка», курган «Лук'янівка» (розкопки 1981 р., О.О. Мельник)
19	Могила	Кривий Ріг, курган «Могила» (розкопки 1987 р., О.О. Мельник)
20	Недайвода	Криворізький район, с. Недайвода, курганна група «Три брати», кургани 1-5, 8-11; одиночний курган (розкопки 1989 р., О.О. Мельник)
21	НКГЗК	Кривий Ріг, Новокриворізький ГЗК, кургани 1, 2 (розкопки 1982, 2008 рр., О.О. Мельник)
22	Новолозуватка	Криворізький район, с.Новолозуватка, курган 1 (розкопки 1993-1994 рр., В.В. Тітов, Ю.А. Лук'янченко)
23	Новоукраїнка	Кривий Ріг, курганна група «Новоукраїнка», курган 1 (розкопки 1981 р., О.О. Мельник)
24	Олександрівка	Криворізький район, с. Олександрівка, курган 4 (розкопки 1975 р., Г.Г. Михайлюк)
25	Орджонікідзе	Криворізький район, с. Орджонікідзе, кургани 1, 2, 4, 7 (розкопки 1981 р., О.О. Мельник)
26	ПдГЗК	Кривий Ріг, Південний ГЗК, курганна група 2, кургани 1, 2, 4 (розкопки 1965, 1968 рр., Л.П. Крилова)
27	ПнГЗК	Кривий Ріг, Північний ГЗК, курганна група «Рядові могили», кургани 1-10 (розкопки 1983-2010 рр., О.О. Мельник)
28	ПнГЗК, Першо- травневий кар'єр	Кривий Ріг, Північний ГЗК, Першотравневий кар'єр (розкопки 1969 р., Л.П. Крилова)
29	Приворотна балка	Кривий Ріг, курганна група «Приворотна балка», курган 4 (розкопки 1981р., О.О.Мельник)
30	Рахманівка	Кривий Ріг, сел. Рахманівка, кургани 2, 4 (розкопки 1965-1966 рр., Л.П. Крилова)
31	Ремонтирська могила	Кривий Ріг, курган «Ремонтирська могила» (розкопки 1988 р., О.О. Мельник)
32	Розівка	Широківський район, с.Розівка, одиночний курган (розкопки 1994 р., Л.М. Голубчик, В.В. Тітов)
33	Родіонівка	Криворізький район, с. Родіонівка, курганна група «Рядові могили», кургани 7, 10, 11 (розкопки 1984 р., О.О. Мельник)
34	Рибасово	Кривий Ріг, курганна група «Рибасово», курган 2 (розкопки 1984 р., О.О. Мельник)
35	Рибасово-2	Кривий Ріг, курганна група «Рибасово-2», кургани 1, 2, 3, 4, 6, 7 (розкопки 1976 р. – Г.Г. Михайлюк, 1986 р. – О.О. Мельник)
36	Східний	Кривий Ріг, мікрорайон Східний, кургани 1, 4 (розкопки 1988, 1990 рр., О.О. Мельник)
37	Харіна могила	Кривий Ріг, курган «Харіна могила» (розкопки 1977 р., Г.Г. Михайлюк)
38	Царева могила	Кривий Ріг, курган «Царева могила» (розкопки 1907-1908 рр. – В.І. Гонкевич, 1985 р. – О.О. Мельник)
39	Царева могила к. 2	Кривий Ріг, курганна група «Царева могила», курган 2 (розкопки 1973 р., М.М. Нікітенко)
40	Широке	Широківський район, сел. Широке, кургани 1, 3, 4, 5 (розкопки 1965 р., Л.П. Крилова)

Джерела та література

1. Алексин В.А. К вопросу о методике реконструкции социальной структуры по данным погребального обряда// Предмет и объект археологических исследований. – М., 1980. – С. 24-37.
2. Андросов А.В. Курганы с антропоморфной конструкцией из района с. Кисличевата // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 45-50.
3. Андросов А.В., Мельник А.А. Курганы раннего бронзового века Криворожья с зооморфными конструкциями// Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1991. – С. 35-49.
4. Андросов А.В., Яременко И.И., Мартюшенко Д.В. Курганы эпохи энеолита-бронзового века Каменского поля// Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 4-22.
5. Археология Украинской ССР. Т. 1. – К., 1985. – С. 349.
6. Березанська С.С., Отрощенко В.В. Про деякі етноісторичні процеси на теренах України за доби бронзи // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, вид-во Дніпропетровського університету, 2000. – С. 112-123.
7. Голубчик Л.Н., Титов В.В. Отчет КИКМ о раскопках кургана возле с. Розовка Широковского р-на в 1994 г. – КН 38517. – Арх. 14671(7).
8. Гоцуляк В.В., Сиволап М.П. Поховання ямної культури поблизу с. Лесяки (про одну з особливостей поховального обряду ямної культури) // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ: РВВ ДДУ, 2002. – С. 60-65.
9. Гудкова А.В., Черняков И.Т. Ямные погребения с колесами у с. Холмское // Древности Северо-Западного Причерноморья. – К., 1981. – С. 38-50.
10. Довженко Н.Д., Рычков Н.А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 27-40.
11. Дворянинов С.А., Петренко В.Г., Рычков Н.А. К изучению ориентировки ямных погребений // Древности Северо-Западного Причерноморья. – К., 1981.
12. Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. – Одесса, 2005.
- 12а. Иванова С.В. Социальная структура поселения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса. – 2001.
13. Ковалева И.Ф. Антропо-зооморфные фетиши в погребениях ямной культуры Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. – Дніпропетровськ: ДДУ. – 1995. – С. 78-95.
14. Ковалева И.Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск, 1988. – С. 20-33.
15. Ковалева И.Ф. Мир детства ямных племен Приднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. Выпуск 1. – Дніпропетровськ, ДДУ, 1998. – С. 37-47.
16. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке. – Днепропетровск, 1984.
- 16а. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск, 1989.
17. Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Шалобудов В.М., Мартюшенко Д.В. Курганы эпохи бронзы Степного Правобережья Днепра // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 4-26.
18. Ковалева И.Ф., Марина З.П., Ромашико В.А., Тесленко Д.Л., Шалобудов В.Н., Векленко В.А. Курганы энеолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003.
19. Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // Проблемы археологии Поднепровья. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995. – С. 4-35.
20. Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном Предстепье // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1992. – С. 4-46.
21. Крылова Л.П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964-1966 рр. // Наш край. – Дніпропетровськ, 1971. – С. 18-31.
22. Крылова Л.П. Научный отчет ДИМ об охранных раскопках в 1967 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. е. 1967/84.
23. Крылова Л.П. Научный отчет Днепропетровского исторического музея им. академика Яворницкого об археологических раскопках, проведенных музеем в 1967 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 5051.
24. Крылова Л.П. Отчет ДИМ о раскопках возле с. Рахманово в 1966 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 4590.
25. Крылова Л.П. Отчет о раскопках кургана «Войково» в 1968 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 5316.
26. Крылова Л.П. Отчет о раскопках курганов в с. Рахманово ЦГР г. Кривого Рога в сентябре – октябре 1964 г., производившихся экспедицией Днепропетровского исторического музея. – КДФ 15622.
27. Крылова Л.П. Отчет об археологических раскопках ДИМ, проведенных музеем в сентябре-октябре 1970 г. в р-не с. Екатериновка, с. Войково (р-н ЮГОКа). – КДФ 15625.
28. Крылова Л.П. Отчет об археологических раскопках на Криворожье (17 августа – 6 сентября 1965 г. возле с. Широкого. – КДФ 15623.
29. Кузнецов П.Ф., Хохлов О.О. Етнокультурні зв'язки степового населення Східної Європи за доби ранньої бронзи// Археологія. – 2011. – № 1. – С. 3-11.
30. Кузьмина Е.Е. Колесный транспорт и проблемы этнической социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ. – 1974. – № 4. – С. 68-87.

Ямна культура середньої течії Інгульця

31. Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света // Средняя Азия в древности и средневековье. – М., 1977. – С. 28-52.
32. Ляшко С.Н., Отрошенко В.В. Балковский курган // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – Киев: Наукова думка, 1988. – С.40-64.
33. Ляшко С.М. Кам'яньське виробництво енеоліту – доби бронзи в Північному Причорномор'ї // Проблеми археології Подніпров'я. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2000. – С. 62-65.
34. Макаревич А.В. До питання про походження довгих могил (IV-III тис. до н. е.) // Археологія. – 2010. - № 3. – С. 57-68.
35. Марина З.П. Курганы эпохи бронзы у с. Колпаковка – Бузовка // Древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до н. э.). – Днепропетровск, 1982. – С. 4-18.
36. Марина З.П. Левобережный вариант древнеямной культурно-исторической общности // Курганы степного Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – С. 65-68.
37. Марина З.П. Некоторые аспекты социальной структуры и идеологии древнеямного общества // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск, 1981. – С.66-71.
38. Марина З.П. О культурных контактах племен Левобережного Предстепья и Северного Кавказа в энеолите-бронзовом веке // Проблеми археології Подніпров'я // Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 70-81.
39. Марина З.П. О погребениях так называемого ямно-катакомбного типа // Древности Степного Поднепровья. – Днепропетровск, 1982. – С. 46-50.
40. Марина З.П. О раннем горизонте ямных памятников Украины // Проблеми археології Поднепровья. – Днепропетровск, 1992. – С. 76-83.
41. Марина З.П. Погребения ямной культуры Днепровского Левобережного Предстепья с изделиями из металла // Проблеми археології Подніпров'я. – Вип. 1. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – С. 47-57.
42. Марина З.П. Ямные погребения Левобережья Днепра с производственным инвентарем // Проблеми археології Поднепровья. – Днепропетровск, 1995. – С. 63-77.
43. Марина З.П., Ромашко В.А., Северин А.Б. Курганы эпохи бронзы у с. Богдановка в Присамарье // Проблеми археології Поднепровья. – Днепропетровск, 1995. – С. 35-63.
44. Марина З.П., Ромашко В.А., Феценко Е.Л., Войтюк П.В. Курганный могильник у с. Вербки // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 22-38.
45. Марина З.П., Никитин С.В. Об одной из категорий ямного инвентаря // Курганы Степного Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – С. 56-62.
46. Мельник А.А. Кто мы?.. – Кривой Рог, 2003. – С. 16-33.
47. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1981 году. – КДФ 11580.
48. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1982 году. – КДФ 11581.
49. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1983 году. – КДФ 11582.
50. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1984 году. – КДФ 11583.
51. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1985 году. – КДФ 11584.
52. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1986 году. – КДФ 11586.
53. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1987 году. – КДФ 11587.
54. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1988 году. – КДФ 11588.
55. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1989 году. – КДФ 11589.
56. Мельник А.А. Отчет КИКМ о раскопках в 1990 году. – КДФ 11590.
57. Мельник А.А., Сердюкова И.Л. Реконструкция погребальной повозки ямной культуры // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К., 1988. – С. 118-123.
58. Мельник О.О., Лук'яненко Ю.А. Звіт КІКМ про археологічні дослідження в 2007 р. – КДФ 20725.
59. Мельник О.О., Стеблина І.О. Звіт про археологічні розкопки КІКМ у 2008 році. – КДФ 20726, КДФ 20727.
60. Мельник О.О., Стеблина І.О., Мельник О.О. Звіт про археологічні дослідження КІКМ у 2010 році. – КДФ 20730.
61. Мельник О.О., Стеблина І.О. До питання про архітектуру «довгих могил» // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2012. – 71-85.
62. Мельник О.О., Стеблина І.О. Кургани Криворіжжя. – Кривий Ріг, 2012.
63. Моргунова Н.Л. Комплексные исследования курганных некрополей ямной культуры в Приуралье // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 2009. – С. 48-61.
64. Никитенко М.М. Отчет о раскопках Криворожского историко-краеведческого музея за 1971 год возле с. Латовка. – КВФ 11610.
65. Николова А.В. О месте «репинских» памятников в ямной культурно-исторической общности: некоторые вопросы историографии. // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ: РВВ ДДУ, 2002 – С. 37-59.
66. Николова А.В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 – Археологія. - К., 1992.
67. Ніколова А.В. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я в світлі дендродат // Археологія. – 2012. - № 4. – С.14-31.
68. Петренко В.Г., Тощев Г.Н. Велико-Зиминовский курган бронзового века // Охранные историко-

археологические исследования на юго-западе Украины. – Одесса-Запорожье, 1990. – С. 71-86.

69. *Полин С.В., Черных Л.А.* Конструктивные особенности первичных насыпей ямных курганов у с. Владимировки и у г. Орджоникидзе // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 2009. – С. 37-48.

70. *Пустовалов С.Ж.* Ямная общность и катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование // Проблемы археологии Поднiпров'я – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2000. – С. 95-105

71. *Ромашко В.А., Шалобудов В.Н., Мухопад С.Е., Андросов А.В.* Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Археологические исследования в зоне строительства колхоза им. Горького Петропавловского района Днепропетровской области, в зоне строительства орошения сточными водами г. Днепродзержинска в с/х «Жовтнева революція», в зоне орошения с/х «Коминтерн» Криворожского района, реконструкции оросительной сети Широковской птицефабрики, реконструкции оросительной сети с/х «Дзержинец» Днепропетровского района и колхоза «Коммунист» Царичанского района в 1988 г.» – НА ИА НАНУ. – Ф. 1988/68. – Арк. 36-53.

72. *Самойленко Л.Г.* Курганы ямной культуры в бассейне р. Базавлук в Днепровском степном Правобережье // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – Киев: Наукова думка, 1988. – С.64-79.

73. *Тесленко Д.Л.* Древнеямная культурно-историческая область: к вопросу о содержании понятия // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – С. 18-34.

74. *Тесленко Д.Л.* Об эволюции мегалитических сооружений в Северном Причерноморье и Приазовье (энеолит – ранний бронзовый век) // Матеріали та дослідження з археології східної України від неоліту до киммерійців. – Вип. 7 – Луганськ: СХУ ім. Даля, 2007. – С. 76-85.

75. *Тесленко Д.Л.* Періодизація ямних поховань Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передстепу // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 82-97.

76. *Тесленко Д.Л.* Ямные погребения Днепровского Надпорожья и Правобережного Предстепья с металлическими изделиями // Проблемы археологии Поднiпров'я. Вип. 1.– Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – С. 27-37.

77. *Тесленко Д.Л., Гребенников Ю.С.* Погребения в каменных гробницах из кургана у с. Весняное на Николаевщине. // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Дніпропетровськ: РВВ ДДУ, 2002. – С. 82-90.

78. *Шалобудов В.Н.* Повозка из кочевнического погребения у села Чапаевка // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Издательство ДГУ: 1992. – С. 115-116.

79. *Шапошникова О.Г.* Древнеямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР: В 3 т. – К., 1985. – Т. 1. – С. 336-353.

80. *Шапошникова О.Г., Бочаров В.С.* О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингул // Древности Поингулья. – К., 1971. – С. 7-36.

81. *Шапошникова О.Г., Фоменко Н.Ф.* Ямная культурно-историческая область: Южнорусский вариант. – К.: Наукова думка. – 1986.

Список скорочень

ДІМ, ДИМ (рос.) – Дніпропетровський історичний музей

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

КІКМ, КИКМ (рос.) – Криворізький історико-краєзнавчий музей

КДФ – Книга додаткового фонду

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НКГЗК – Новокриворізький гірничозбагачувальний комбінат, м. Кривий Ріг

ПдГЗК, ЮГОК (рос.) – Південний гірничозбагачувальний комбінат, м. Кривий Ріг

ПнГЗК – Північний гірничозбагачувальний комбінат, м. Кривий Ріг

ЦМР, ЦГР (рос.) – Центрально-Міський район м. Кривого Рогу

ВС – Before Christ (до нашої ери)

вп. – впускне поховання

д., дит. – дитяче поховання

ДП – давня поверхня

З – захід

Е – енеолітичне поховання

к. – курган

к. г. – курганна група

кен. – кенотаф

КТ – кістки тварин

ЛП – ліпна посудина

о., основ. – основне поховання

Пд – південь

Пн – північ

С – схід

УЦ – умовний центр (репер)

Ф. – фонд

ЯК – ямна культура

Вступ	3
1. Поховальні пам'ятки	5
1.1. Кургани та їх характеристика	5
1.2. Перекриття могил	11
1.3. Поховальні споруди	19
1.4. Спосіб поховання	27
2. Поховальний обряд та інвентар	38
2.1. Кераміка	38
2.2. Виробничий інвентар	47
2.3. Ритуальний інвентар	49
2.4. Інсигнії влади	52
2.5. Вохра	52
2.6. Зброя	54
2.7. Комбінації інвентарю за обрядовими групами	56
2.8. Комбінації інвентарю	59
3. Поховання з особливим обрядом	60
3.1. Кромлехи	60
3.2. Кам'яні ящики	66
3.3. Поховання з возами	77
3.4. Стели	87
Висновки	93
Список пам'яток ямної культури	94
Джерела та література	95
Список скорочень	98

Ямна культура середньої течії Інгульця

Наукове видання

МЕЛЬНИК Олександр Олександрович
СТЕБЛИНА Ірина Олександрівна

Ямна культура середньої течії Інгульця

В авторській редакції

ISBN 978-966-177-189-4

Відповідальний за випуск В.В. СТЕЦЮК
Комп'ютерна верстка Л.Л. ВЕРЬОВКИ

На 1-й сторінці обкладинки: Кривий Ріг, Північний ГЗК, курганна група "Рядові могили", курган 1, 2008 рік.

На титульний сторінці: кам'яна сокирка-жезл (ПдГЗК, курганна група "Гостра могила" к. 10, п. 6).

На 4-й сторінці обкладинки: ПнГЗК, курганна група "Рядові могили" к. 1, п. 14; НКГЗК, к. 2, п. 7.

Ямна культура середньої течії Інгульця

Здано до друку 06.03.13 року. Підписано до друку 12.04.2013 року.

Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.

Гарнітура TimesC. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 6,25.

Тираж 200 прим. Замовлення 979. Замовне.

ПП «Видавничий дім» 50042, м. Кривий Ріг, вул. Тухачевського, 26.
Свідцтво ДК № 515 від 03.07.2001 р.

КП «Криворізька друкарня».
50027, Кривий Ріг, пр. Металургів, 28.

МЕЛЬНИК Олександр Олександрович (нар. 1953 р.) – заступник директора з наукової роботи Криворізького історико-краєзнавчого музею. Закінчив Криворізький гірничорудний інститут, Республіканські курси підвищення кваліфікації археологів (1980-1983, Київ). Бере участь в археологічних розкопках з 1978 року. Автор шести книг з історії Криворіжжя, зокрема «Історичної енциклопедії Криворіжжя» (тт. 1-3), «Криворізькому залізорудному басейну – 125». Вісім книг написано у співавторстві, в тому числі «Історичний фольклор Криворіжжя», «Кургани Криворіжжя», «Криворіжжя в 1932-1933 роках».

Коло наукових інтересів – археологія та краєзнавство.

СТЕБЛИНА Ірина Олександрівна (нар. 1960 р.) – старший науковий співробітник Криворізького історико-краєзнавчого музею. Закінчила Дніпропетровський національний університет (1986 р.) Бере участь в археологічних розкопках з 1982 року. Автор статей з краєзнавчої тематики, співавтор книг «Кургани Криворіжжя», «Криворіжжя в 1932-1933 роках», редактор «Історичної енциклопедії Криворіжжя» (тт. 2, 3), «Кривой Рог в открытках, фотографиях, документах» (2010 р.).

Коло наукових інтересів – археологія та краєзнавство.

